

જેલ ડાયરી

[શ્રી ૦ રાજગોપાલાચાર્યરત્ન ગોઝનીશી]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૬૭૨ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ જેન ૧૧૨૨૧

વિષય ક્ર ૨ : ૨૪૫૬ અ.પ.ક.ની

જેલ ડાયરી

[શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યની રેખાનિશી]

નવચલન પ્રકાશન મન્દિર
અમદાવાદ

૬૯ આના

મુદ્રક અને પ્રકાશકઃ
રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી
નવજીવન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ

*

સંવત ૧૯૭૯

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ સમિતિ
૧૦૬૭૨

પ્રસ્તાવના

શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યની નિત્યનોંધ એ કંઈ ચોપડી નથી, પણ એક સત્યનિષ્ઠ અને ઉદારચરિત-દેશનાયકનું પ્રત્યક્ષ હૃદય છે. તે વાંચતાં એક નિર્મળ અને નિરહંકારી માણસનો અંગત પરિચય થાય છે. પ્રવૃત્તિશીલ છતાં અંતર્ભુજ એવી વ્યક્તિઓ બહુ જ થોડી હોય છે. અને જેટલી હોય છે તે બધી કંઈ પોતાનું હૃદય હમેશાં ઉઘાડું નથી કરતી. એવાઓના વિચારો હમેશાં આકર્ષક હોય છે. દેશસેવા પરત્વે જ્ઞાનિવાસ મળ્યા પછી જે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ ઉભી થાય છે, પ્રવૃત્તિમાંથી બહાર પડી તટસ્થ ભાવે પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાની જે તક મળે છે અને સરકારના દાસ્યનો અને પોતાની સ્વરાજ્ય-વૃત્તિનો જે પ્રત્યક્ષ અનુભવ મળે છે તેને પરિણામે ઉઠતા વિચારો વિશેષ કિંમતી હોય એમાં નવાઈ શી ?

અમાં દશ પંદર વરસની અંદર ઘણા દેશસેવકોને કારાવાસનો અનુભવ મળ્યો છે. કેટલાકોએ પોતાનો અનુભવ દુનીયા આગળ મુક્યો છે. સ્વરાજ્યની લડત પૂરી થતાં આ બધા અનુભવો અને વિચારોનો એક સ્વતંત્ર સાહિત્યવિભાગ થવાનો. તેમાંયે શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યની નિત્યનોંધ પોતાની વિશેષતાથી જુદી જ પડવાની.

ગાંધીજીએ પોતાના જીવ-અનુભવ દુનીયાને આપ્યા છે, પણ તેમાં મોટે ભાગે સત્યાગ્રહના આચાર્ય બોલે છે. રાજગોપાલાચાર્યની નોંધમાં સાધક સત્યાગ્રહી પોતાનો જુસ્સો તેમજ પોતાની શંકાઓ અને વિશ્લેષો રજુ કરે છે. ત્રણ મહિના એક જ જેલમાં એક ઓરડીમાં ગાંધી રહ્યા છતાં ઉત્સાહી મુસાફરના વૃત્તાંત જેટલી જ વિવિધતા આ રોજનીશીમાં છે. હૃદયનું મંથન આમાં એટલું બધું પ્રામાણિકતાથી આપેલું છે કે આ ચોપડી સાહિત્યક્ષેત્રમાં કાયમનું સ્થાન લેશે. આમાં કૃત્રિમતા કે આડંબર લેશ માત્ર નથી. આમાં ધાર્મિક વૃત્તિ છે, પણ ધર્મોપદેશ નથી; ગંભીરતા છે, પણ દુર્મુખતા નથી; સંસ્કારિતા છે, પણ તેને લીધે આવતી પ્રતિષ્ઠાની આભરછેટ નથી. પોતાની શ્રદ્ધા તેમજ પોતાની અશક્તિ એમાં નિખાલસપણે તેમણે ટાંકી રાખી છે. આત્મશુદ્ધિની સુગંધ જેનામાં પેદા થઈ છે એવો માણસ પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ ભલમનસાઇની પરિમળ કેવી રીતે ફેલાવી શકે છે એ જોઈ આપણને તેમને વિશે સાત્ત્વિક અદેખાઈ ઉપજે છે.

શ્રી૦ રાજગોપાલાચાર્યની લેખનશૈલીમાં હીરાની ચમક નથી, ખંજરની અણી નથી, પણ મોતીનું લાવણ્ય અને સ્ફટિકની પારદર્શકતા છે. તેથી તેમની આ ચોપડીના સહવાસમાં મન ઉત્તેજિત નથી થતું, પણ પ્રસન્ન અને પવિત્ર થાય છે. નિરાશ્રહી સત્યનો આ મહિમા છે.

ઉત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

પરિચય

અમળી વસ્તુને પરિચયની જરૂર હોય. ગુજરાતના વાચકોને તો નથી શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય અન્નભુયા કે નથી તેમની રોજનિશી અમળી. સાચી રીતે કે ખોટી રીતે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યનું નામ આજકાલ એટલું બધું જગતની બત્રીશીએ ચઢ્યું છે કે તેમને વિષે આજે તો ચૂપ રહેવું, અને જમાનાની આજળીમાંથી ચળાઇ અવશેષ શું નીકળે છે તેની રાહ જોવી વધારે યોગ્ય ગણાય. વળી આ ત્રણ મહિનાની રોજનિશીમાં એ નિર્મળ, નિષ્કલંક સાધુ હૃદયનું એટલું તો નિર્મળ પ્રતિબિંબ પડેલું છે કે તેને વિષે કંઈક પણ કહેવું એ તો તે શાન્ત જળને અશાન્ત કરી પ્રતિબિંબને વિખેરી નાંખવા બરાબર છે. પણ ભાષાન્તરકારનો હું એટલો બધો આશીયાળો છું કે તેમની આજ્ઞાને હું ઉથાપી શકતો નથી. વાચકને એટલી જ વનંતિ છે કે આ પ્રવૃત્તિમાં કાંઈ દોષ હોય તો તેનો જુમ્મો તે ભાષાન્તરકારને માથે નાંખે અને પરિચયમાં લખેલું ભૂલી જઈ પ્રગટ આત્મકથા તરફ જ વળે.

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય સાથે મારો સંબંધ ગાઢ કહેવાય અને નથે કહેવાય. એઓ મારા કરતાં પંદર વરસ મોટા છે; એમ મી સત્યાગ્રહ પહેલાંની જાહેર જાહેરાતોમાં એમની સાથે રહેવાનો

મને પ્રસંગ નથી આવ્યો, કે દ્વર સેલમમાં ચાલતી તે પ્રવૃત્તિ વિષે જાણવાનો પ્રસંગ પણ નથી આવ્યો. એટલે તેમના જીવનના તે ભાગ વિષે મારાથી કશું કહેવાય એમ નથી, અને કહીશ તેટલું મિત્રો પાસેથી સાંભળેલું જ હશે. સને ૧૯૧૯ ના માર્ચમાં હું તેમને પહેલાં મળ્યો, ત્યારથી જ હું તેમનો પૂજારી બન્યો; ત્યારથી જ તેમને વિશેષ જાણવાની મેં ઇચ્છા રાખી છે, અને તેમણે લખેલી આત્મકથા ન વાંચી હોત તો તેમને મેં ઠીક ઠીક જાણ્યા છે એમ પણ હું નહિ કહી શકત.

પૂ. ગાંધીજી પણ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને ઉપરની તારીખ સુધી જાણતા ન હતા. રેલવેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ જાહેર કરી મદ્રાસમાં તેના પ્રચારાર્થે ગાંધીજી નીકળ્યા ત્યારે ટ્રેઇનમાં ટપાલના ચોડા તપાસતાં મારી નજરે 'રેલવેટ એક્ટ પ્રશ્નોત્તરી' નામની ટાઇપ કરેલા કાગળોની એક થોકડી આવી. પ્રશ્નોત્તરી ગાંધીજી આગળ મેં મુકી, અને મદ્રાસ પહોંચતાં પહેલાં તેઓ તે વાંચી ગયા. 'સુંદર છે; પણ મદ્રાસીઓ તો અતિશય ઝીણી બુદ્ધિવાળા વકીલો છે, એટલે હું એમાં નવાઇ નથી જોતો' કહી ગાંધીજીએ તે કાગળીયાં ગાળાં મને સોંપ્યાં. આ ઝીણી બુદ્ધિવાળા વકીલ લડતમાં પોતાની સાથે શામિલ થશે કે નહિ તે વિષે ઉપરના શબ્દોમાં શંકા ગર્ભિત રહેલી હતી. અમારું સ્વાગત કરનારાઓમાં એ વકીલ સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા, અને અમારો ઉતારો પણ એમને ત્યાં જ થયો. એમને ત્યાં એટલા બધા માણસોની આવજા હતી, અને ગાંધીજીની આગળ બેસીને વાત કરનારા માણસો એટલા બધા હતા કે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને જ ઘેર અમારો મુકામ છે એમ જાણતાં પણ મને બે દિવસ થયા. પોતાને કશું કહેવું હોય તે કહેતાં શરમાતા, સંકોચાતા, જાણે આજીવન આવી રહેલી ધમચકડીમાં પોતાને કશી લેવાદેવા જ ન હોય તેમ આધા આધા ભાગના એ રાજગોપાલાચાર્ય હજી મારી નજર આગળ ઉભેલા હું જોઉં છું. એમના કરતાં વધારે ઓછી શરમાળ તો એમની દીકરી

હતી. એ તેર વરસની બાળાએ ગાંધીજીના પ્રેરના તડાતડ જવાબ આપી એક સાંજે સાને મુગ્ધ કર્યા, ત્યારથી તે બાળાના પિતાને જાણવાને હું ઉત્સુક થયેલો. પણ પિતા તે વેળા પૂરા ન જ જણાયેલા. તેમને વિષે તેમના કરતાં ખીજની મારફતે જ મેં વિશેષ જાણ્યું. શ્રી. જી. એ. નટશન અને શ્રી. શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રીએ ગાંધીજીને કહેલું કે ‘તમને ટેકો આપનારા પક્ષમાં સૌથી વધારે મફત અને સાચા માણસ રાજગોપાલાચાર્ય છે.’ મેં જોયું કે શ્રી. કસ્તુરીરંગ આચાર્યગાર અને તેમના પક્ષના ગૃહસ્થો સાથે વિનીત પક્ષના ધુરંધરો બહુ ઓછા મળતા, પણ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યની સાથે તો તેઓ ચર્ચા કરતાં કદી થાકતા જ નહિ. આના મૂળમાં મને તેમની મોહક મીઠાશ લાગેલી. ખીજ મિત્રો પાસેથી જાણ્યું કે સેલમમાં ખાસાં વીશેક વર્ષ સુંદર વકીલાત કરી, હવે મદ્રાસમાં પોતાનું નામ મશહૂર કરવા તેઓ આવ્યા છે. કેટલાકે કહ્યું કે સંભવ છે કે તેઓ અહીં એકાદ વર્ષ વકીલાત કરે અટલે હાઇકોર્ટ જજ થાય. આમ જજની જગા ઉપર નજર કરી રહેલાને ત્યાં સત્યાગ્રહ લઇ જવો એના જેવું ખીજું વિપરીત શું હોય? પોતાની વકીલાત અને પોતાની સામે રહેલા ઉજ્જવળ ભવિષ્યનો વિચાર કરીને તો તેઓ સંકાચાતા ન હોય? એમ પણ મને ધડકવાર થઈ ગયેલું. પણ મદ્રાસથી નીકળતાં સાંજે જ મારી પ્રાન્તિ દૂર થઈ. મેં તેમને સીધો જ સંવાલ પૂછ્યો, ‘હવે અહીં પ્રેક્ટિસ કરવાના હશે?’ જવાબ મળ્યો, ‘હવે શું પ્રેક્ટિસ કરશે? કોણે જાણ્યું હતું કે રેલેટ બિલ આવશે? નહિ તો આ બધી લાઇબ્રેરી વગેરે સેલમથી લાવવાની ઉઠવેઠમાં નહીં પડત.’

આ પછી, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ જાહેર કર્યો તે પહેલાં તેમને મોટા લાંબો કાગળ લખી ભારે આશા આપનાર અને મદ્રાસ બાલાવનાર શ્રી. સી. વિજયરાધવાચાર્ય પોતાને હવા ખાવાને સ્થાન પહોંચ્યા, પણ રાજગોપાલાચાર્ય તો પોતે બાવા બની ખીજઓને બાવા બનાવવાને ગાંધીજીની સાથે નીકળ્યા. આજે

મદ્રાસ પ્રાન્તનાં જે થોડાં પણ ઉજ્જવળ નામો આપણા દેશના તાજા ઇતિહાસમાં ચળકે છે તે નામો શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય વિના રજૂમાં ચડ્યાં હોત કે નહિ તે કહેવું જરા કઠણ છે. સ્વભાવથી જ દીર્ઘસૂત્રી એવા મદ્રાસી ભાઈઓને આ રજૂમાં ચડાવનાર શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યની કુશાગ્ર બુદ્ધિ છે, અને તેમને ટકાવી રાખનાર તેમનું શુદ્ધ, નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય છે. આ રોજનિશીમાં જેટલા યુવકોનાં નામોનો જુદે જુદે સ્થળે નિર્દેશ છે તેઓને તેમના સંકુચિત જીવનમાંથી બહાર આણનાર શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય જ છે.

ગાંધીજીનો રંગ તમને ક્યારથી લાગેલો એમ એક વાર પૂછતાં તેમણે જણાવેલું કે જ્યારથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારથી જેટલું વર્તમાનપત્રો દ્વારા અને તેમના લેખો દ્વારા જાણી શકાય તેટલું જાણવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. હરેક પ્રકારના દંભ, ડાળ, પાખંડના તરફ તેમનો હડહડતો તિરસ્કાર તેમનામાં ત્યારથી જ સંપૂર્ણ રૂપે ઉતરેલો. સને ૧૯૨૦ની પ્રાન્તિક સમાજ સુધારા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે તેમણે આપેલા ભાષણમાં તેમણે સમાજની મૂર્તિતાઓ સામે સખ્ત બળવો જાહેર કર્યો હતો અને સમાજનાથી ચૂરાયેલા કચરાયેલાઓને તેમણે બતાવેલા શુદ્ધ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી તે વેળા ઠીક બળબળાટ થયો હતો. આવાઓની બહારે ધાઈને ભવિષ્યમાં તેમને કેટલીયે લડાઈ લડવાની બાકી છે તેની આગાહી તો કોણ કરી શકે ?

પ્રસિદ્ધિથી તેઓ જેટલા ગભરાય છે તેટલા ગભરાતા ભાગ્યે જ બીજા કોઈ નેતાને મેં દીઠા છે. પણ તેનાથી ભાગતા ફરે છે માટે જ નહિ પ્રસિદ્ધિએ તેમનો પીછો પકડ્યો હોય તેમ થયું છે. ગયામાં આપણા વયોવૃદ્ધ નેતાઓ સામે ઝૂઝતા તેમને જોવાનું મારા ભાગ્યમાં ન હતું. પણ તેમને મળેલા વિજયથી કદાચ હું તેમને અન્યાય તો ન કરી દઉં તેથી જાણે ગયા પછી ભાઈ દેવદાસ અને અને લખનીમાં મળવા આવનાર સાથે તેમણે અમારા ઉપર સંદેશો

મોકલ્યો કે ‘હું ફૂલાયો નથી હોં!’ આ વચનમાં તે વિનય-
અકળામણ સ્પષ્ટ છે, જેમ ગયા પછીના તેમના બધા લેખોમાં પ
તે સ્થળે સ્થળે જણાય છે. મારા છુટયા પછી નવા પક્ષના ધા
લાઈઓને હું મળ્યો. તેમણે મને કહ્યું કે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યે લ
હીલા, પોતાનો કક્કો જ ખરો કરાવનારા છે. મુંબઈ આવતાં ક
રાજગોપાલાચાર્યના પક્ષનાઓએ કહ્યું કે તેઓ જોઈએ એટલા ક
નથી. એટલે મારી ચિંતા મટી અને એક ટીકાથી બીજાનો મેં ર
હાવી દીધો. છપી છપી પણ ક્યાંય આત્મપ્રતારણા ન હોય
જેવાને માટે લડતા મેં તેમને અનેક વાર જોયા છે. ગાંધીજી જે
પણ કેટલીક વાર તેમની પ્રખર ટીકાદષ્ટિથી બચ્યા નથી એની મ
ખબર છે. પણ રાજકાજમાં કશું ન જાણતા એવા બાળકના પ
મત જાણવાની અને તેનો લાભ લેવાની તેમની આતુરતા પણ
હમેશાં જોઈ છે. તેમના ઉપર આક્ષેપ કરનારાઓ તેમને ગાંધીજી
આંધળા એવા લલે કહે. તેઓ તેમને જાણખતા નથી. જલો ધક્ક
ઉતરીને આવે અને તેના આંધળા એવા આખી આલમ થઈ જા
પણ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય નહિ થાય એવો મારો અનુભવ
તેમની સહોદિત જગૃત બુદ્ધિમાં અંધકારનું નામ નથી. ગાંધીજી
સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા છે, તેમનાં વચ
તેઓ પી ગયા છે, એટલે તેમનું મૌન પણ તેમના આગળ પોક
કરીને બોલે છે, એની મારી દૃઢ માન્યતા છે. અને લીધે
ગાંધીજીની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ તેમનામાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતરે
છે. મુંબઈમાંકારોછે.લી બારી સમિતિની બેઠક વખતે મેં તેમને કહ
‘શું’ આમ આપણે બાપુને છ વર્ષ પહેલાં છોડાવી શકવાના કે ?
દૃઢ નિશ્ચયથી તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘જરૂર, કાંઈ શક છે કે
જી બાજી આપણા હાથમાં છે.’

એમની નિરભિમાન વૃત્તિ કેટલી છે તે તો એમ
સમાગમમાં આવનાર જ જાણે. મુંબઈમાં દેવદાસે, જેસેકે, મારે
કરવું તે વિષે અમે સાથે બેસી વિચાર કરતા હતા. જમનાલાલજી

આમ્રહ હતો કે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય સદા સાબળમાંદા રહે છે, એટલે તેમને દરેક કામમાં સરસ મદદ કરનાર કોઈએ સાથે રહેવું જ જોઈયે. મેં કહ્યું, ‘હું તમારી સાથે રહું તો ? તમે કાર્યકારી મંત્રી હોત તો હું મદદનીશ મંત્રી થાત જ. પણ હવે પણ તમારી સાથે રહું તો શું ?’ વિસ્મયભર્યા સંકેતથી તેઓ બોલ્યા, ‘જા, જા. તું તો બહુયે કામ કરે. કાર્યકારી મંત્રી નથી, છતાં તેના કરતાં મારે કામ બોધું નથી. પણ તને સાથે ફેરવું તો મને લોકો કાઢી નહિ ખાય ?’ પછી પોતાના અંતરનું દુઃખ બહારના હાસ્યથી ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતા તેઓ બોલ્યા, ‘આ થુંકદાની રાખું છું એ બાપુનું બોધું અનુકરણ છે ? તેમાં વળી બાપુનાં લવંગ સાકર રાખું તો તો કાંઈ કસર નહિ રહે. ટાસ્ટ દ્વચ ખાવાની સૂચના તો છે જ. તેમાં વળી તને સાથે રાખું એટલે થઈ રહ્યું !’ લોકનિન્દાનાં બાણ સામે તેમની ચામડી હજી ગેંડાના જેવી—વજ જેવી થઈ નથી એ સમજાશે. ‘દેવદાસને સાથે રાખો તો ?’ ‘દેવદાસને હું મારી સાથે રાખું ? દેવદાસ તો મારા કરતાં મોટા છે—સાથે જ મોટા છે.’ એમ કહી એ સૂચનાને કાઢી નાંખી.

દમના ન્હૂના વ્યાધિ સાથે, છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ થયાં પૂરી ઉંઘ પણ ભાગ્યે જ મેળવી, પોતાના ઉપર આધાર રાખનારા આશ્રિતોનું શું થાય છે તેનો જરાયે ખ્યાલ કીધા વિના એકે સારો વિચાર, બાણી અને કલમથી દેશને દોરતા એ ‘માનવસજેકડા’નું જાહેરજીવન એ જ એમનો પરિચય છે. એમને ઘેર વૃદ્ધ પિતા છે, એક મોટા ભાઈ પોતે જલ્દ બચા તે પહેલાં પોતાનું કુટુંબ એમને સોંપી ગુજરી ગયેલા, મા વિનાનાં પાંચ છોકરાં છે, ચાર પાંચ વર્ષ થયાં એક કોડીની કમાણી નથી, કોઈ પણ જાહેર સંસ્થામાંથી એક પાઈ સરખી એઓ ઉપાડતા નથી. મેં પૂછ્યું, ‘ખરચી કેમ ચાલે છે ?’ જવાબ મળ્યો, ‘ધન્ય જાણે કેમ ચાલે છે. ઘેર જઈ છું ત્યારે થોડા-રૂપિયા ઉપાડું છું અને તે ખર્ચાઈ જાય છે.’ ‘રાખું ક્યાં છે ? લક્ષ્મી શું કરે છે ? ક્યાં ભણે છે ?’ હસીને બોલ્યા, ‘તમે પૂછો જ નહિ. આવા

સવાલ ન પૂછવામાં જ ડહાપણ છે. હું રામુ લક્ષ્મીનો વિચાર કરવા બેસું તો તમ્મર આવે, અને બધું કાર્ય આધું રહે. તેના કરતાં એ વિચાર ન કરી કામમાં જ બધો કુટુંબભાર ભૂલી જવો એ સાફ નથી ?' એવામાં જ જમનાલાલજીએ ટપાલમાં આવેલા બે કાગળ તેમના હાથમાં મુક્યા. એક તેમની દીકરીનો અને બીજો તેમના જમાઇનો હતો. દીકરીના કાગળની બેક લીટી વાંચી ખીસામાં મુક્યો. જમાઇનો હાથમાં લીધો. તેની પાંચ લીટી પૂરી થાય તે પહેલાં પાંચ માણસો તેમની પાસે આવી પાંચ વસ્તુઓ પૂછી ગયા. પાછો વાંચવો શરૂ કર્યો, પાછો વિશ્લેષ થયો. કાગળ ન જ વાંચાયો. દિવસભર કામ રહ્યું. રાત્રે સભાઓ હતી. બાર વાગે આવીને પથારીમાં પડ્યા. પેલા કાગળો બિચારા અણુવંચાયેલા ખીસામાં જ રહ્યા. આથી એમ ન સમજાવું જોઈએ કે તેમને પોતાનાં સ્વજનો પ્રત્યે પ્રેમ ઓછો છે. તેમનાં પત્ની બારે રોગથી બાર વર્ષ સુધી પીડાતાં રહ્યાં હતાં. તેમની પાસે બેસી, અનેક ઉભંગરા કરી તેમણે જે સેવા કરી છે તેવી અડગ ધીરજ અને પ્રેમથી સેવા કરનાર પતિઓ બહુ ઓછા હશે એમ મારા મિત્ર જેસફે એક વાર મને કહેલું. 'એમના જેવા પતિ વિરલ જ હોય છે'—આ મિ. જેસફેનું વાક્ય છે. આઠેક વર્ષ ઉપર આ સેવાની પાત્રી થયેલાં તેમનાં પ્રિય સહચરી ગુજરી ગયાં. તેમનું સ્મરણ તેમણે અહોરાત્ર સાચવ્યું છે—જેલમાં પણ તેઓ તેમને યાદ આવ્યાં છે. એ તેમની અમોલી યાદી, બાળકોનાં પણ વારં-વાર સંભારણાં આ રોજનિશીમાં અનેરી ઝલક પૂરે છે—મહા-ભિનિષ્ક્રમણ કરતાં સ્ત્રી અને પોતાના પુત્ર તરફ પાછું વળીને જરા નજર કરતા બુદ્ધિવંતી યાદી આપે છે.

મહાસભામાં પડેલા તડથી તેમને જેટલું દુઃખ થયું છે તેટલું ભાગ્યે જ બીજા કોઈને થયું હશે. પોતાના એક પણ વચન અથવા કૃત્યથી પોતાનાથી વડા અને પૂજ્ય નેતાઓને કાંઈપણ અન્યાય ન થાય, દિલ તો નજ દુખાય તેની અહોનિશ કાળજી કરતા તેમને મેં જોયા

છે. એમને વિષે મેં ધણા આરોપો સાંભળેલા-તેમાંના ધણાક તો કહેવા જેવા ન હતા. માત્ર એક મને ખટક્યા કરતો હતો. અઘ્ઘાઘા-બાદમાં એક બાણીતા મિત્રે મને પૂછેલું, ‘કેમ પહેલી માટીને મળ્યા?’ એ પ્રશ્ન હું ન સમજેલો. મેં ફરી પૂછ્યું, ‘પહેલી માટી શું?’ તે ચૂપ રહ્યા. મેં પાછો આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે સમજાવ્યું કે ‘પહેલી માટી તે દેરાબંધુ દાસ, અને બીજી માટી તે પંડિત મોતીલાલજી.’ ‘એ લોકો માટી કેમ?’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે ખુલાસો કરેલો, ‘રાજગોપાલાચાર્ય’ મહાસભામાં બોલ્યા હતા કે માટીમાંથી લોકનાયકો ઉત્પન્ન કરી શકાય તો લોકનાયકોને પણ માટી બનાવી શકાય એમ છે. આ વચનથી રાજગોપાલાચાર્ય ઉધાડા પડેલા.’ મને આથી અતિશય દુઃખ થયેલું. કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના હું એ આક્ષેપ ગળી ગયેલો. મુંબઈ આવીને મેં પહેલી તકે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને એ વાત કરી. એમને સખ્ત ધક્કો લાગ્યો. એમણે મને કહ્યું, “આમ જ આપણી વચ્ચેના વિખવાદો ઉત્પન્ન થાય છે અને ધણાખરા વિખવાદોનાં મૂળ આવી ગેરસમજમાં જ હોય છે. અમુક વાત કરતાં હું બોલ્યો કે પ્રસંગ એવા આવશે કે આપણામાં એક પણ લોકનેતા રહેલો નહિ હશે તો સામાન્ય માટીમાંથી પણ લોકનેતા ઉત્પન્ન થશે. આ સ્વ. ગોખલેનું વાક્ય હતું. તે વખતે જ સમિતિના સભ્યોમાંથી કોઈ બોલ્યું, ‘તેમજ લોકનેતાઓ પણ માટી થઈ શકે.’ અને એ વચન ઉપાડી લઈ હું બોલ્યો કે ‘હા, લોક-નેતાઓને પણ માટી બરાબર બનાવી દેવાય, ક્યારે કે લોકો પોતાનું કાર્ય ભૂલી જાય. લોકોની પાસેથી નેતાઓ જે કાર્યની આશા રાખતા હોય તે કાર્ય તેઓ ન કરે તો લોકનેતાઓ પછી શા ખપના રહે? તેઓ માટી બરાબર જ થઈ જાય ને?’ ક્યાં આ વચનો અને ક્યાં પેલા આક્ષેપનાં વચન! પંડિતજી પણ પેલા આક્ષેપ પ્રમાણે સમજ્યા હોય તો તો થઈ રહ્યું ને? હું કાગળથી તેમને શી રીતે સમજાવી શકીશ?” કહેતા કહેતા પથારીમાં પડ્યા. તેમને તે રાત્રે ઉંઘ ન આવી. સવારે પાછી એ જ વાત કરવા લાગ્યા, ‘આનું’ શું થાય ?

આપણને એકઠીજ વિષે થતી ગેરસમજ આપણે તુરતાતુરત સમજ લેતા હોઈએ તો કેવું સાફ ?' તેજ દિવસે બપોરે દેશબંધુને તેઓને મળવાનું થયું. તેમને ખાનગીમાં લઈ જઈ તેમણે ઉપર કહેલો આક્ષેપ અને મૂળ પ્રસંગ કહી સાંભળાવ્યો. તેમને મળી આવી તેમણે પ્રસન્નતાથી મને કહ્યું, 'દાસ સાહેબને એ આક્ષેપની પણ ખબર નથી. તેમણે તો કહ્યું કે તમારા વચનનો અનર્થ થાય એમ હતું જ નહિ. પંડિતજીની ગેરસમજ થઈ હોય તો હું જરૂર પોતે જ દૂર કરીશ.' "

આવી આવી અનેક વાતો અહીં કહી સકાય એમ છે, પણ ઘણીક એમની રજા વિના મારાથી પ્રગટ ન કરી શકાય. એક નાનકડો રમુજ પ્રસંગ મને યાદ આવે છે તે અહીં કહી આ પરિચય પૂરો કરીશ. સત્યાગ્રહના દિવસો દરમિયાન ગાંધીજીની સાથે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય, ખીલ મદ્રાસના કાર્યકર્તાઓ અને હું મેંગલોરથી મદ્રાસ તરફ ટ્રેનમાં પાછા વળતા હતા. મને ઘણી મુસાફરીથી અને ઉબગરાઓથી ખૂબ શરદી અને રાજેખમ થયેલાં હતાં. હું ગામડીયો રહ્યો, એટલે આ દરોના ગામડી ઉપાયોમાં મેંગલોરથી મેં કોઈની પાસેથી કેળના પાંદડામાં તપખીર લઈ લીધી હતી. ગાંધીજીની આગળ પણ તપખીર તાણતાં હું અચકાતો ન હતો. લખતો જતો હતો, અને વચ્ચે તપખીર તાણી નાક સાફ કરતો હતો. તેવામાં શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય મને તપખીરની ચપટી લેતાં જોયો. સિંહની માફક ગળું ઉઠ્યા : 'હે, તું તપખીર તાણે ? એ તને ક્યાંથી વળગી ?' હું ખસીયાણો પડ્યો. ગાંધીજી ખડખડ હસ્યા. તેમને ખબર હતી કે હું કોઈક વાર આમ તપખીરના પ્રયોગ કરતો. મેં તપખીર વાપરવાનું કારણ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને સમજાવ્યું. પણ તેમનું સમાધાન થાય જ નહિ. મેં કહ્યું, 'પાન ખાનારાઓને તમે સાંખી લો છો ને હું તો વર્ષમાં કોઈ વાર આવી પીડાને પ્રસંગે તાણું છું. મને પણ સાંખી લો.' જવાબ મળ્યો, 'ખીલનું બધું સાખું. તારું કેમ સંખાય ? એ અતિશય ગંભીર આવડત છે.'

ગાંધીજીએ અર્ધુ મારા બચાવમાં અને અર્ધા રાજગોપાલાચાર્યને વધારે ઉશ્કેરવા માટે કહ્યું, ‘પાનના જેટલી ગલીચ નાહિ.’ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યે સામે જવાબ વાળ્યો, ‘બન્ને સરખી જ ગલીચ—બન્ને પાન કરતાં વધારે ગલીચ. તપખીર તાણુનારાની મુછો જુઓ, રૂમાલ જુઓ, કોટની બાહે જુઓ, કપડાં જુઓ; એના પાસે બેસવાનું મન ન થાય.’ ગાંધીજીએ તેમને પાછા ચડાવ્યા, ‘પણ પાન ખાનારાઓનાં મ્હોં જુઓની ! પાનના ફૂયાને લીધે મ્હોંમાં મેલ એકઠો થાય છે. તપખીરથી બહાર એકઠો થાય તે તો કાઠી નાંખી શકાય.’ રાજગોપાલાચાર્ય જરા હળવા પડયા. ‘ગમે તેમ, બન્ને આદતવાળાઓ મેલ લઇને જ ફરે છે. બન્ને ટેવ અસ્વચ્છ છે. મહાદેવ તપખીર તાણે એ તો હું જોઈ શકું જ નાહિ.’ ગાંધીજી પાછા ખડખડાટ હસ્યા, અને મેં તપખીરનું પડીકું બારીમાંથી વદા કર્યું.

મનની અને શરીરની, અંતર અને બાહ્ય, બન્ને અસ્વચ્છતાની શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને ભારે સૂગ છે. પોતે કદિ વિલાયત જઈ આવેલા નથી, પણ બાહ્ય સ્વચ્છતાને માટે તેમના જેટલો કડક આગ્રહ ગાંધીજી અને પંડિત જવાહરલાલના સિવાય ખીલ કોઈ વિલાયત જઈ આવેલામાં મેં જોયો નથી. આંતરસ્વચ્છતા તો તેમની સાથે જન્મને રહેવાનું મળે તે સરસ રીતે જોઈ શકે એમ છે. આ રોજનિશીમાં પણ વાચકો તે સ્થળે સ્થળે જોઈ શકશે.

આ રોજનિશીના મહત્ત્વ વિષે કશું લખવાની જરૂર જોતો નથી. ‘નવજીવન’ ના પાચકોને એમાંથી વાનગી આપતાં ભાષાન્તરકારે કહ્યું છે તેમ ગાંધીજીના જેઠના અનુભવ કરતાં પણ તેની કિંમત વધારે છે, કારણ ગાંધીજી પાકા ઘડાઈને જલ ગયેલા, તેમને પોતાના આત્મમથન વિષે કહેવાનું થોડું હતું; રાજગોપાલાચાર્ય સાધક છે, અને ઉત્તમ સાધકના આત્મનિરીક્ષણભરેલા કોઈ

પણ આલેખનનું જેટલું મહત્વ હોય તેટલું આ રાજનિશીનું મહત્વ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તો એની અપૂર્વતા વિષે કહેવું શું ? વિલાયત જેવામાં એવું લખાણ કોઈ પ્રકાશકને હાથ આવ્યું હોત તો તેની મોંઘી આવૃત્તિ બહાર પાડી તે લાખો રૂપિયા રજા હોત. સાહિત્યરસિકો કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થથી વિચાર કરે તો એમ જ કહે કે ત્રણ મહિના જેલ જવાનાં આવાં ઉત્તમ ફળ ઉપજતાં હોય તો શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય જેવા આપણા બધા નેતાઓને લાંબી મુદત જેલ મળે, કે જેથી તેઓ બધાયે પોતાના શાન્ત અનુભવથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરે.



જેલ ડાયરી

૨૧ : ૧૨ : ૨૧

આજ બપોર પછી મેડો મેડો વેલોર સેન્ટ્રલ જેલમાં દાખલ થયાં. અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીયાર પણ સાથે હતા. અમને બન્નેને વેલોર માછરૂદ્રે સાથે સળ કરી હતી. ચુકાદો તો બપોરના એક વાગ્યાનો અપાઈ ગયો હતો. પણ ત્યાર પછી કેટલોક વખત અમારા ચાકીદારો આને ત્યાં સુધી અમારે ભોજનું પડયું.

તે દરમિયાન મેં મહાત્માજીને એક કુકો પત્ર લખી નાંખ્યો. તેમાં મેં લખ્યું કે 'ત્રણ મહિનાની સાઠી કેદ એ તો બહુ જ ઓછું છે; પણ આપ જન્યુઆરી પહેલાં તો સ્વરાજ ઘેર કરી લેવાના જ છે. એટલે એમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. હું ધારું છું, હું બહાર નીકળીશ તે અગાઉ જ આપે સ્વરાજ મેળવી લીધું હશે અને આપના હમેશના ઉદ્ધોગે-એટલે કે ખાદ્યાખાદ્ય સામ્રાજની રોધખોળના ઉદ્ધોગે-પાછા લાગી ગયા હશે.'

અમે મોટરમાં બેસીને જોઈ ગયા. શ્રી૦ કૃષ્ણમાચારી અમારી સાથે હતા. અમે કોઈ પણ જાતના દેખાવ ન કર્યા. દરવાજે મને તોળ્યો. મારી સાથે એક હાથ-થેલી હતી; તેમાં દંતમંજનની એક ડબ્બી, થોડાં લવિંગ, એક ધા કાગળ, ટાંકણીઓનું એક પાનીયું, થોડી સીસાપેનો તથા એક ફાઉન્ટેન પેન હતાં. સ્વાન શાહીનો એક ખડીઓ, એક ફૂલે તથા એક નાનો પિત્તળનો પ્યાલો પણ મારી સાથે હતો. બાઈબલ, રેકસપીયર, તથુમનવાર, તામીલ મહાભારતનો એક ગ્રંથ, પી. સી. રાયના મહાભારતના સાત ગ્રંથો તથા રૉબિન્સન ક્રુઝો એટલાં પુસ્તકો પણ મારી સાથે હતાં. મારાં ચશ્માં-દરનાં તેમજ વાંચવાનાં-પણ સાથે હતાં. મારા બીજાનામાં એક ઓશીકું, એક કામળ તથા એક શાલ, એટલાં વાનાં હતાં. મારાં કપડાં બધાં બીજાનાના વીંટલામાં રાખી લીધેલાં હતાં. ઉપરાંત મારા ફેલ્ડબોક્સને માટે મલમની એક ડાબડી તથા દમની દવાની એક શીશી એ પણ મારા સામાનમાં હતાં. અમને એકાન્ત કેદની ઓરડીઓમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારા વિભાગ તરફ આવ્યા:

‘તમે જ પેલા માંદલા કે ?’

‘મારી નોંધ માંદલા તરીકે લેવામાં આવી છે શું ? હા, તે હું જ.’

‘મને ખબર નથી. તમે દવાની શીશી લઈને આવ્યા છો તેથી હું સમજ્યો તમે બીમાર હશો.’

મેં મારા દમના વ્યાધિની તેને વાત કરી. તે પછી ફેલ્લાઓ વિષે પણ કહ્યું.

મારી ઓળે વિષે તે કહે: ‘ખીજી’ બધું તમે અંદર લાવી શકશો, પણ મલમની ડાબડી નહિ લાવી શકાય.’

શેષ રેડી, જેમને વિષે અમે સાંભળ્યું હતું, તેને અમે અનાજ દળતા જોયા. બે ખીબ અસહકારી કેદીઓ (સખત મજૂરીવાળા) બૂના ધાબળાઓને ફાડીને ઉનનાં દોરડાં વણી રહ્યા હતા. તેમના ચહેરા હસતા હતા. શેષ રેડી ધાર્મિક ને બહાદુર નૌજવાન હતો, શરીર પૂરે બંધાએલું ને મજબૂત હતું, કાળો કાળો ને ગાંઠ જેવો હતો. જેલનાં માણસોએ તેને હમણાં હમણાં જ માર મારેલો તેની નિશાનીઓ એના શરીર પર હતી. નારાયણવરમવાળા રંગમ એટ્ટીયારને મેં ‘ગીતારહસ્યમ’ વાંચતા જોયા. આ વિભાગમાં અમને દરેકને જુદી જુદી ઓરડીના અંદર ૧૦ દિવસ રાખવામાં આવશે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. આ ઓરડીઓ ફાંસીના કેદીઓને તેમજ એકાન્ત કેદીઓને રાખવાની હતી.

અમને કહેવામાં આવ્યું કે હમણાં હમણાં લગી કેદીઓને પખાલુ લેવા પાળી આપવામાં આવતું નહિ. તેઓને માટીથી કે એમ ને એમ ચલાવી લેતું પડતું. હવે પાળી અપાવા માંડ્યું છે. શેષ રેડીના પુરુષાર્થથી આટલો સુધારો થયો એમ કહેવાય છે. રંગમ એટ્ટીને એક માટીનું વાસણ તથા એક માટીની તાવડી મળી હતી. અમને એલ્યુમિનીયમની એક એક તાંસળી, પવાલું અને થાળી આપવામાં આવી. તે માંછને તેમાં મારું પ્રથમ જેલભોજન લીધું. ભોજનમાં ભાત અને કોલમ્બુ. કોલમ્બુ મૂળાનાં કંદ અને પાતરાંનું બનાવેલું હતું. તેમાં મરચાં, આમલી, મીઠું અને તેલ પણ હતાં. ભાત મારે પોતાને માટે તો વધારેપડતો હતો, પણ પૂરા ખાનારાઓને માટે તેટલો ભાત પૂરતો ન હતો.

૪૬ ડેપ્યુટી જેલર કહેતા હતા કે અસહકારીઓ બહુ તકલીફ આપે છે. 'તમે લોકો અહીં' શા સારુ આવો છો ? જેલ તો ચોર ડાકુઓને માટે છે. 'એટલું કહી તેમણે પૂછ્યું: 'અહીં' આવી આવીને તમે લોકો શી કમાણી કરવા ધારો છો ? 'મેં કહ્યું: 'અમે નન્યુઆરી સુધીમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરી લઈશું. ત્યાં સુધીમાં દરેક જણ પ્રામાણિક થઈ જશે. '

નવરમાં માખીઓ હતી. બાકી બીજી રીતે સ્વચ્છ હતાં. તેમાં માટીની એક તગારી, માટી, પાવડો અને પાણીનું પીપ, એટલાં સાધનો રાખેલાં હતાં.

જેલ એ મને તો બહુ આનન્દકાચક સ્થળ લાગે છે. જેલનો ભય એ તો જેલની બહાર રહેલા લોકોને માટે જ છે.

સાંજે પોણા છઠ્ઠે મને મારી ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા. જેલખતની મારા મનની લાગણીઓ નવીન જ હતી, કારણ કે હું ઓરડીમાં પૂરાયો હોઉં અને બહારથી તાળું મારીને ચાવી કોઈક લઈને આવ્યું ગયું હોય એવો પ્રસંગ મારી જીંદગીમાં આ પહેલો જ હતો.

૨૨:૧૨:૨૧

મોઈ રાત્રે જે લાગણીની મેં નોંધ લીધી હતી તેનાથી કંઈક જુદી જ લાગણી આજે અનુભવું છું. શું હું ખરેખર જ એટલો બધો આઝાદ થઈ ગયો છું કે સરકારને મને રાખવો હોય તો કેદખાનામાં જ પૂરી રાખવો પડે છે ? મારી જીંદગીમાં પહેલી જ વાર સ્વતંત્રતાનો આનન્દ મેં અનુભવ્યો; પરદેશી પૂંસરીનો ભાર કંથિથી ઉતર્યાનો અનુભવ થયો. દિવસ છતાં અમને ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા. કીવો હતો નહિ કે વાંચવા લખવામાં સમય ગાળી શકીયે; એટલે આજે તો પધારીમાં આળોટતાં આવા આવા વિચારો

જ આવ્યા કર્યા. વળી સ્થળ પણ બધું નવુંનવું હતું, એટલે આજે મોડે સુધી હંધ જ આવી નહિ. મેં પ્રયત્નપૂર્વક બહારની દુનીયાની ધમાકના વિચારોને મનમાં પેસવા ન દીધા, અને મિત્રો, સગાંબંધાવાં અને પુત્રપરિવારની ભૂતિઓ નજર સામે તરવરતી તેને પણ પ્રયત્નપૂર્વક દૂર કરી. નેહોરવાળા મારા પડોશીઓ રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતા હતા તેનાથી મારા થોડા કલાક તો મધુર બન્યા. પછી તો મને હંધ ન આવે; અને રાતની શાન્ત જેલમાં કેદી દરેંગાઓની આક્રમેલના અવાજ નિરંતર થયાં કરે. આખરે હું કેટલીક વારે ઊંઘી ગયો. છેલ્લું અઠવાડિયું થયાં દમની પીડા અતિશય હતી. આજે પહેલી જ વાર તે કંઈક નરમ પડી હતી.

લક્ષ્મીનરસિંહરાવ અને વેન્કટ સુબચ્યા એ બે મહાસભાના કાર્યકર્તાઓ છે. જમીનગીરી આપવાનો ઈનકાર કરવા માટે તેમને એક એક વરસ માટે અહીં લાવવામાં આવ્યા છે. આમાંના પહેલા બાઈ દાક્તરી લણુતા અને પાછળથી મહાસભાના કાર્યમાં જોડાએલા. તેજસ્વી નિર્દોષ યુવક અને શરીર ઉપર જેલનો બેહોષ પોશાક ! બીજા યુવક સ્કુલ ફાઈનલ થયેલા છે. શેષ રંડી પણ જમીનગીરી ન આપવા સાર અહીં આવેલા છે. એ ભૂખ્યા ઠાંસ જેવા હતા. મારા ખાણામાંથી તેમને મેં થોડું આપ્યું તે એ ખુશીથી ખાધ ગયા. મારે માટે તે વધુપડતું હતું, પણ તેમને માટે તો એકાદ જ હતું. મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે ક્યાંકથી ઝાડુ મેળવી આપશો ? તે તરત દોડી ગયા, ઝાડુ લાવીને મારી ઓરડી, બારી, ખૂણા, લીંતો બધું વાળીઓળીને સ્વચ્છ કરી આપ્યું. ધરરખુ ગૃહિણી પણ એટલી સફાઈ પોતાના ધરની નહિ કરતી હોય. લક્ષ્મીનરસિંહરાવે મારી તાંસળી અને પવાહું માંજ આપ્યું અને મારો ફૂંજે ભરી આવ્યા.

દરેક અસહકારી કેદીને મારી સલાહ છે કે તેજી જેલમાં આવતાં થોડાંધણું ગીતો ગાતાં અવશ્ય શીખી લેવાં. મારા સરંજામમાં આ એક મોટી ખામી હતી એમ મને લાગ્યાં કરતું હતું.

લક્ષ્મીનરસિંહરાવ અને વેન્કટ સુબય્યાને આજે સવારે આ વિભાગમાંથી ખસેડવામાં આવ્યા. હું એક દરોગા સાથે કુવા પર ગયો ને ત્યાં ઠંડા પાણીએ સ્નાન કર્યું તથા કપડાં ધોયાં. ડોલ કે કપડાં ધોવાનો સાબુ મારી પાસે ન હતો. પાણુ નહાવાનો વેજેટાલનો ટુકડો મારી પાસે હતો. જીવનની આ મોજ માણવા જેટલાં મારાં હાડ મનજૂત હોત તો કેવું સારું !

અમે બે જણ-રંગમ ચેટ્ટી તથા હું-નંદાઈ ત્રિાઈને અમારી ઓરડીએ આવતા રહ્યા; સુબદ્ધણ્ય શાસ્ત્રીને કુવે જ રાખ્યા, કારણ કે તે હજી નંદાઈ રહ્યા ન હતા. દરોગાએ એક ‘ઓવરસીઅર’ને અમને ઓરડીએ પહોંચાડી આવવા સાડખોલાવ્યો. તપાસ કરતાં મને માલુમ પડ્યું કે આ ઓવરસીઅર જે કુવેથી ઓરડી સુધી જતાં રસ્તામાં અમારા ઉપર ચોક્કી રાખવાનો હતો તેને લૂંટના ગુન્હાસર જેલ મળી હતી ! તે બે વર્ષ ભોમવી ચુક્યો હતો અને બીજાં ત્રણ બાકી હતાં. તેણે કહ્યું કે તેને પગાર તરીકે મહિને એકરૂપીયો મળે છે, તે જેલની પેટીમાં તેને નામે સંઘરી રાખવામાં આવે છે.

અગીયાર વાગે ભોજન લીધું. નારાયણસામી નામના એક જણને ચારીનો માલ રાખવા માટે કેદ મળી હતી. તેને મારા ભાણામાંથી થોડુંક ખાવાનું આપ્યું. સાંજના ભાણામાંથી કોરાવાના એક ચોરને ભાગ આપવાનું વચન આપ્યું. આ બિચારા કેદીઓ ભૂખ્યા ડાંસ જેવા હોય છે. સરકારે કેદીઓને માટે છાશ જેવી સસ્તી અને નિરોગી ચીજની વ્યવસ્થા કેમ નહિ કરી હોય એ હું સમજી શકતો નથી.

અમારો દરોગો પેરમલ પહેલાં મેસોપેટિમીયાના લશ્કરનો સિપાઈ હતો. તે પૂછતો હતો કે આ લડત ક્યારે પૂરી થશે ? મેં જવાબ આપ્યો : ‘ થોડા જ વખતમાં. જો દરેક જણ હાલ કરે છે તેનાથીયે વધારે સખત મહેનત કરે તો તેથી યે થોડો વખત લાગે. ’ અમને દરેક રીતે સાદા ગુન્હેગારની પેઠે જ રાખવામાં આવે છે; અને સરકાર તે તરફ ઠાં તો તદ્દન બેપરવાઈ ધરાવે છે.

કાં તો જાણતા છતાં ચાલવા દે છે, અથવા જાણી જોઈને જ તેમ કરે છે. અમારો ખોરાક સાદા કેદી જેવો જ હોય છે. અમને તેમની સાથે જ પૂરે છે ને સાથે જ બહાર છોડે છે. તેમની પેઠે જ અમારે ગંદી જમીન ઉપર ઉભા ઉભા કે ઉભડક બેઠા બેઠા અને ભીખારાં હોઈએ તેમ હુસ હુસ ખાઈ લેવું પડે છે. પણ આવી વર્તણૂકથી અમે કંઈ ચળવાના નથી. સરકાર નથી જાણતી કે આવી જાતના વર્તનથી તો ઉલટું અમારું બલિદાન વધારે શુદ્ધ બને છે અને અમારો નિશ્ચય વધારે દૃઢ બને છે. ખાસ સગવડો મળે તો તો અમારું મનોબળ સૂક્ષ્મ રીતે ખવાઈ જાય.

૨૩ : ૧૨ : ૨૧

ગઈ રાત્રે જરા દમની ઉપાધિ થઈ. સાંજનો ખોરાક બિલકુલ માફક આવતો નથી. પણ એટલી વારમાં હું તેની ફિકર કરવાનો નથી. નેહોરના પડોશીઓ દૂર થવાથી બહુ 'સુનું' સુનું લાગતું હતું. સાંજના છ વાગે ઓરડીમાં પૂરાઈ ગયા પછી ઉંઘ આવે ત્યાં સુધીનો અંધારી રાતનો કેટલોક વખત તેમનાં ગાયનોથી હુલ્લાસપૂર્ણ ન થયો. વાતુડીયા દરોગાઓની વાતોનો કંઠાળો ઉપજાવે એવો અવાજ જ સાંભળવાનો રહ્યો હતો. અમારી ઓરડીઓને સારી પેઠે સાફ કરી શકાય તેવી સાવરણી ન મળે. ઓરડીઓની આસપાસના બાગ સાફ રાખવાના ઉચાટ જલવાળાઓ પણ વેંદારતા ન હતા. આ કોટડીઓમાં બહુ માફક નથી એટલો નસીબદાર; પણ મચ્છરનો પાર નથી.

ગઈ કાલે હું અંદર રહ્યો રહ્યો આંટા ભારી રહ્યો હતો તે વખતે કોઈક જાણીયા પાસે આવીને ઉભું રહ્યું. તેણે અમને નમસ્કાર કર્યા. જલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટનો મુનશી હોય એમ લાગ્યું.

મારી કોટડીની પછવાડે પેલો મુસલમાન કોણ હશે ? આખો દહાડો ઘાંટા તાણીને ઉપદેશકની પેઠે હિંદુસ્તાનીમાં ભાષણો કર્યાં જ કરે છે.

પરોઢીયામાં મારી કોટડીની પછવાડે કોઈક રહતું સંભળાયું.
કદાચ કોઈક ફાંસીના કેઢીઓ હશે.

ખાદી ઘોવી એ મારા જેવા નળળા બાંધાવાળાને મટિ-પગમાં
શુભડાં અને છાતીમાં ફેફસાં તો એટલાં નળળાં કે ધડીકમાં દમ ચડી
નય એવા માણસને મટિ-અત્યંત કપરું કામ છે. મારાં ખાદીનાં
કપડાં પાછળ હું મથી રહ્યો હતો તે જોઈ મારા ચાપ્રાદાર દરંગાઓ
કહ્યું: ‘ પેલી નદલા તંગલની વાર્તા આવે છે તેવી તમારી દશા થઈ
છે ! ’ હું જરા હસ્યો અને કહ્યું: ‘તેના જેવી હુદ્દશા મારી નથી.’

અમારા જેલ ખહારના ભાઈઓને ઈશ્વર સદ્દુષ્ટિ, હિંમત
અને બળ આપશે? તેમને માથે કેવડી મોટી જવાબદારી છે તેનું
તેમને હજી લેશ પણ જ્ઞાન નથી. જેલમાં હું કેટલાંય એવા જોડકાં
હું કે જેઓએ કેવળ જમીનગીરી આપવાને બદલેલાંબી મુદતની સખત
જેલ બહારી લીધી છે અને જાણે જન્મથી જ ટેવાયેલા હોય તેમ
સારીરિક શ્રમનાં કામો કરે છે. શેષ રેડી અને આ બે નેજારના
નોજવાનો જેવાઓ સવારમાં હાથમાં ઝાડ પકડીને મારી કોટડી સામેનું
આંગણું વાળતા વાળતા કહે છે: ‘અમે ભગીથી ક્યાં જુદા છીએ?’
તેમનો એ દેખાવ મારા મનમાંથી કદાપિ ખસી શકતો નથી.

જેલ ખહારના પોતાના ભાઈઓની અંદર તેમની નિર્દોષ સંશય-
રહિત શ્રદ્ધા કેટલી બધી છે-જે શ્રદ્ધાને આધારે તેઓ વૃદ્ધ માતા-
ઓને અને બહાલાં બાળકોને છોડીને જેલમાં તપશ્ચર્યા કરવા આવ્યા
છે-તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ લોકોને હજી આવ્યો નથી. આવ્યો હોય
તો લોકો આટલા બેપરવા અને થાંધા ન રહે. રૉબિન્સન ક્રુઝો
કોઈ અનણ્યા બેઠમાં જઈ ચડયા પછી કેટલાક દિવસો ગયા બાદ
ક્ષિતિજ તરફ કોઈક વહાણ આવી ચડવાની આશાએ જોતો નહિ.
આ લોકોને પણ ક્રુઝોની પેઠે પોતાની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે?

આજે સાંજના પાંચે અંબુરવાળા ફતેહખાન જમીનગીરી આપ-
વાનો ઈનકાર કરીને એક વરસ સાદું ભોગવવા આવી પહોંચ્યા. કેવો

બેઠા બાંધાનો ને દેખાવડો નર છે ! કોઈ નવો આવનાર નેહ છું ત્યારે મને એક જાતનો હર્ષ થાય છે. આ લડતના છેક અંત સુધી વધારે માણસો આવ્યા કરવાં નેહએ, અને તે ઉપરાઉપરી.

૨૪:૧૨:૨૧

રોજ સાંજના છ વાગે મને ઓરડીમાં દાખલ કરી, દરવાજો વાંચી, સાંકળ મારી તેના ઉપર તાળું લગાવી દેવામાં આવે છે અને આવી લઇને વાસનારો આવ્યો જાય છે, તે વખતે જ મારા મનમાં સ્વતંત્રતાનું સંપૂર્ણ દૃશ્ય ખડું થાય છે. આખી પ્રજાને સાંજના છ વાગે નહિ પણ રાત અને દહાડો ચોવીસે કલાક તાળાકુંચીમાં પૂરી મૂકવામાં આવી છે અને પ્રજાને માટે રાત દહાડાનો ભેદ ન હોઈ એક અખંડ રાત્રિ જ છે એ વાત લોકો કેમ સમજતા નહિ હોય ? આ વાત સમજ ગયા પછી જ્યારે માણસને કોઈ દેશનો માલિક થઈ બેઠેલો જલ્દી જાગે જ તાળાકુંચીમાં પૂરી છે છે તે વખતે તેને સ્વતંત્ર થયા સમો અનુભવ થાય છે. જ્યારે માણસ પોતાના જ લોકોને એ જ જલ્દી સત્તાના હુકમોનો ઈશ્વરી આદેશ કે ધર્મ સમજીને અત્યંત ખંત અને ચાકસાઈથી અમલ કરતાં જુઓ છો ત્યારે તેના દુઃખનો પાર નથી રહેતો. પરદેશી સત્તાના કાનૂન સામે ખંડ કરનાર માણસ એકાદ બંદખોર સિપાઈના જેવો જ સ્વતંત્ર બને છે. તેને બળજબરીથી પકડી રાખી શકાય, પણ રાજીપુશીથી શરણ આવવાની માન્યતાક ફરજ તો કોઈ ન જ પાડી શકે. આ વાતો પહેલાંયે હું જાણતો અને અનેક સમાજોમાં બોલતો, પણ તેનો અનુભવ પહેલાં કદાપિ નહિ લીધેલો તેવો આજે હું લઈ રહ્યો છું.

ફતેહખાન મીણબત્તીઓનાં ત્રણ બંડલ લેતા આવ્યા છે. તેમણે એક બંડલ મને આપ્યું. ખપ લાગશે.

આજે મને મારો ચાંદ એનાયત કરવામાં આવ્યો. ૮૩૯૮, ૨૧:૧૨:૨૧ (દાખલ થયા તારીખ), ૨૦:૩:૨૨ (ફટવાની તારીખ),

એવું એક લાકડાના કકડા પર આંકેલું હતું અને તેના કાણામાં દોરી
પરોત્તીને તે ગળામાં ઠાંગવાનું હતું.

મારી તવારીખ—દીક્રીટમાં નીચે પ્રમાણે ખીનાઓ છે:

રાજદારી, રજ. નં. ૮૩૬૮.

દાખલ થયા તારીખ ૨૧:૧૨:૨૧

અપીલ કરવાની ના કહી તા. ૨૪:૧૨:૨૧

નામ—સી. રાજગોપાલાચાર, આલમ્બુ, જનરલ સેક્રેટરી, હિંદી
રાષ્ટ્રીય મહાસભા.

કેળવણી વિષે—‘સી’ (‘સી’ એટલે અલમ્બુ. આ દીક્રીટમાં
આટલી બેદરકારીથી હકીકતો ભરવામાં આવે છે.)

સળ કરનાર અદાલત—સળ રિવિઝનલ મેજસ્ટ્રેટ, વેલોર,
સી. સી. ૮૨-૧૯૨૧, ૧૮૮ કલમ ૨
ઇ. પી. કોડ.

સળ—ત્રણ મહિના સાદી.

સળ થયા તારીખ—૨૧:૧૨:૨૧

છૂટવાની તારીખ—૨૦:૩:૨૨

ઉમર—૪૨

ઉંચાઈ—૫ ફુટ ૪ ઇંચ

વજન—૧૦૪ રતલ

રંગમ ચેટ્ટી મને કહે છે કે જેલ આબ્યા પહેલાં બે દિવસ પર
તેણે પોતાનું વજન લીધું હતું ત્યારે ૧૪૨ રતલ થયેલું. તવારીખ—
દીક્રીટમાં ૧૩૭ રતલ લખ્યા છે. ફતેહખાન મહમદ ઘાઉઝ કહે છે કે
તેમને તોળવામાં આબ્યા ત્યારે દરવાજા પરના તોળનારે ૧૨૫ કહેલું
તેમણે સાંભળ્યું હતું. અને તેમની તવારીખ—દીક્રીટમાં ૧૨૦ રતલ
લખ્યા છે. દરેક જાણના વજનમાં પાંચ રતલ કાપીને જ લખતા હશે ?

સવારે સાડા દસે કુવા ઉપર આંધ્રના અસહકારીઓ મારી નજરે પડયા. હજી સુધી ભેગા થવા દીધા નથી. અમારા વિભાગમાંથી મેં તેમને જોયેલા અને તેમણે સામા નમસ્કાર કરેલા. અમને જુદે જુદે વખતે સ્નાન સાર કુવા પર લઈ જવામાં આવે છે જેથી અમે એકબીજાને મળી શકીએ નહિ.

આજ બપોરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને બીજા કોઈ યુરોપીયન અર્ધ-લસ્કરી પોશાકમાં જેલરની સાથે આવ્યા અને અમારા શરીર પરની નિશાનીઓ સરખાવી ગયા. સાંજનો ખોરાક મારા દમના વ્યાધિને મારફત નથી આવતો એમ મેં તેને કહ્યું. મને ઈસ્પીતાલમાં મુકવો એવી મેં તેને સૂચના કરી. હું આશા રાખું છું કે આ ફેરફારથી હું ઉલ્કમાંથી ચુલમાં જઈને પડું નહિ.

આજ બપોરે કુવા ઉપર જે ટોળી પાણી ભરતી હતી તેમાં મેં ઘણા મોપલાઓ દીઠા. જ્યારે તેમણે મને દીઠા અને મેં તેમની સાથે બે માયાભર્યા વચનો કહાડ્યાં ત્યારે તેમના ચહેરા ચમકી ઉઠ્યા. તેઓ બધા મલપુરમના હતા. અમારા વિભાગમાં પાછા જતાં મેં એક જણને જાનરમાંથી નીકળતો જોયો. તેણે મને લસ્કરી પદ્ધતિથી માન આપ્યું. મેં તેની જોડે વાત કરી. તે પણ મોપલો જ હતો એમ મને માલમ પડ્યું. લડત કેમ ચાલે છે તે વિષે તેણે પૂછપરછ કરી. ખૂનામરફી કરવામાં આવી એ જૂલ હતી એમ તેણે કબૂલ કર્યું.

‘એ લોકોએ બધા ‘સાધુઓ’ (ભલા માણસો) ને જ પકડયા છે. તેમની કલ્પના કંઈક એવી જણાય છે કે આપણને બધાને પકડીને પૂરી દીધા એટલે પાછળ જે લડનારાઓ રહેશે તેમને તેઓ સહેલાઈથી સંભાળી શકશે. અમારે અહીં પાંચે વરસ પૂરાં કરવાનાં છે કેસ્વરાજ વહેલું આવવાનું?’ આવા આવા કેટલાક સવાલો તેણે મને પૂછ્યા. વળી તેણે કહ્યું: ‘જ્યારે તમારા જેવા મોટા માણસો કે

માલદાર લોકોને જેલમાં આવતા જોઈએ છીએ ત્યારે અમારાં હૈયામાં આશા આવે છે ને અમને આનંદ થાય છે. તમને શી ખબર પડે અમારા દિલની લાગણીઓ શી છે તે ? ' એ છેલ્લા વાક્યની સાથે તેની મરદાની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ છૂટી. મેં તેના સવાલોના મારાથી આપી શકાયા તેટલા સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યા અને તેને વિશ્વાસ અને હિંમત રાખવાનું કહ્યું. 'આખો દેશ જેલમાં છે.' તેણે કહ્યું. ' ખરી વાત છે. ' 'અને આપણે એક નાના સરખા કેદખાનામાં છીએ' મેં આગળ ચલાવ્યું. ' બહારના લોકો ધાણીએ છૂટા રાખેલા કુતરાઓ છે અને આપણે મજબૂત પીંજરામાં પૂરેલા વાંધો છીએ.' 'ખરૂં છે' તેણે કહ્યું, 'એ લોકો કુતરા અને આપણે વાંધ.' અમે સારી વાર વાતો કર્યા કરી. છેવટે એક કેદી દરવાજા આવીને તેને તેના કામ પર ઉપાડી ગયો. તેના કહેવા પ્રમાણે તેને કોઠારમાં ફળવાનું કામ હતું.

સાંજે ચિતોડના એક મુસલમાન ભાઈ આવ્યા. ૧૭મીએ હડતાળની જાહેરાતો ગામમાં ચાલવાનો તેમના ઉપર આરોપ હતો. જમીનગીરી ન આપવા માટે તેમને ૬ માસ સજા કેદ આપવામાં આવી છે.

કપડાં ધોવાનો શ્રમ હું સહન કરી શકતો નથી. આજે બપોરે મેં કપડાં ધોયાં તો ખરાં, પણ જરાયે ઉજળાં થયાં કે કેમ તે તો કોણ જાણે ? પણ કાલે અને પરમ દિવસે કપડાં ધોવાથી મને ફક્ત થાક જ લાગ્યો હતો તેને બદલે આજે મને શ્વાસ ચડી ગયો અને તમ્મર આવ્યા. હું જરા વાર બેઠો અને એક મોપલાની જોડે વાતચીત કરીને જરા દિલ બહેલાવ્યું.

આજનાં તાળાંકુંચી થયા પછી હું કોટડીમાં બેઠો હતો ત્યારે એક નબળાઈ ભરેલી વૃત્તિ મારી ઈચ્છા વગર જ મારામાં ધૂસી ગઈ. મારાં છોકરાંઓ આજે મને યાદ આવવા લાગ્યાં. એ વૃત્તિ પ્રથમ તો અદમ્ય લાગી, પણ તેને જીતવાને હું ખૂબ મથ્યો. આ મુશ્કેલીમાં

અને વહેલી મદદ મળી ગઈ. 'લોકો પોતાનાં સગાંબંધાઓથી ધંધા-રોજગારને અંગે મહિના સુધી કે વર્ષો સુધી વિખૂટા નથી રહેતા ? તેઓ શું આનંદમાં નથી રહી શકતા ? તું પોતે પણ આમ વિખૂટો નથી રહ્યો ? તું આજે કેદખાનામાં છે એ વિચાર જ તને નબળો બનાવી મેલે છે.' આ સવાલો મેં મારા મનને પૂછ્યા કે તરત મારામાં બળનો સંચાર થયો.

રાત થયા પછી દરરોજ હું ૧૦૮ ગાયત્રી જપ કરું છું. પહેલાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું બહુ મુશ્કેલ લાગતું. પણ હવે તે સહેલું સહેલું થતું જાય છે. પરમાત્માની સાથે સમાધિ સાધવાથી આ જ્ઞેષના મજબૂત સળીયા બેઠવાનું સામર્થ્ય હું પ્રાપ્ત કરી શકીશ એવા મને વિશ્વાસ છે. પરમેશ્વરે મને શુદ્ધ અને બળવાન થઈ લેવાની આ મોટી તક આપેલી છે. નિર્દોષ અને ન્યાયયુક્ત એવા કારણસર બહુ થોડા માણસોને જ્ઞેષવાસ મળે છે. એ થોડા શરાઓમાંથી આપણા દેશને ભાગ્યે તો સાવ જ થોડા આવે. અને એ સાવ થોડામાં આજે હું પોતે જરૂર આવું. આ વિરલ માન પ્રાપ્ત થયું એ ખરેખર મારે પરમ ભાગ્ય ગણાય. આ વિચારમાં સ્થેજ અભિમાન હોય, પણ પરમેશ્વરમાં જ શ્રદ્ધા રાખવા જોઈતી દૃઢતા કેળવવા સારું એ ક્ષતિય છે.

ફતેહખાન મહમદ ધાકઝની મીણબત્તીથી આજે મારી કોટડી પ્રકાશવાન છે. મીણબત્તીઓનો આટલો શાન્ત અને પવિત્ર પ્રકાશ મેં પૂર્વે કદિ જોયો નથી.

૨૫:૧૨:૨૧

આજે મારા કારાવાસનો પાંચમો દિન છે. આપણા રાજ્ય-કર્તાઓનો આજે નાતાલનો તહેવાર છે. ઈશુનો આત્મા તેમના જીવતાઓને પાવન કરે અને તેમને સફળતાન આપે.

મહમદ ધાકઝનો બાંધો મજબૂત છે. માટીના ઘડામાં રાત બધી પડી રહેલા પાણીથી તે ખુલ્લામાં ન્હાય છે. દુઃખસહનને માર્ગે જે લડવા માટે છે તેણે એટલા ખડતલ બનવું જ જોઈએ.

કાંઈનું ફક્ત પાણી પાણી જ પીધું. તેમાંના બાત વાળનારને આપી દીધા. મુખ્ય દરેગા કૃત્રિમ હાસ્ય કરતો અંદર આંખો. મેં કહ્યું: ‘સવારના પ્હોરમાં જરા કાફી પીઈ’ છું!’ તેના મગજમાં ન ઉતરી શકે તેટલી કડક આ મનક નહોતી. મને લાગે છે આમ ને આમ ચલાવીશ તો તો હું બૂખથી મરી રહેવાનો. પણ એકંદરે જોતાં દમ અને શુભડા જેવા વિકારોને બૂખે મારવામાં લાભ જ છે.

ડેપ્યુટી જેલરને કોઈકે કંઈક ખૂબ કહ્યું જણાય છે. તેને પરિણામે ધણી તપાસ થાય છે અને ધણો વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. ધમાલ ઝાઝી ને કામ કંઈ નહિ. છતાં મારા સ્નાન માટે તેણે ગરમ પાણી મંગાવ્યું. જેલના રસોડામાંથી એક વાસણ આંવ્યું. કુદરતી રીતે હોતું જ જોઈએ તેમ એ પાણીમાં પુષ્કળ કચરો હતો. તોપણ એ પાણીથી હું નહાયો, કારણ કે ગઈ કાલે હું નહાયેલો જ નહિ.

આંધ્રની ટોળી કુવે નહાવા આવી હતી તે વખતે તેમની સાથે દૂરથી જ પ્રથમ વાતચીત થઈ.

સખત મજૂરીવાળા કેદીઓની એક ટોળી મારી કોટડી પાસેથી નીકળી. તેઓએ વન્દેમાતરમ્ કહી મને હાથ જોડ્યા. સામા નમસ્કાર કરતાં મને બારે હર્ષ થયો. હું સમજતો હતો કે સ્નેહભર્યા શિષ્ટાચાર સાથે આટલા સામસામા નમસ્કારથી પણ આ બહાદુર જીવાનોના આત્મા પ્રદુષિત રહી શકે છે કેટલાક તિરવત્તમલૈવાળા અસહકારીઓ આ ટોળીમાં હતા. મારા દરેગા પેરમલે અસ્સો, બ્રશ અને અરીસો આંધ્ર વિભાગમાંથી લાવી આપ્યો. હળમત કરી. જરા રાવું નીકળ્યું કારણ કે હળમતવિદ્યામાં હું પ્રવીણ નથી અને અસ્સો જરા ખૂટો છે. બપોરે અમને એક આખો ને આખો હળમ જ સોંપી દેવામાં આવ્યો. ચૈત્રી તેમજ ખીબ આજે સાંઈ હળમતનું સુખ ભોગવી રહ્યા છે. અમારા ડેપ્યુટી જેલરના ધારવા પ્રમાણે આખા જમતમાં અસહકારી લોકોની આખર દરેક રીતે ઉતરતી જ

છે. કોઈએ તેની એવી માન્યતા કરી દીધી છે કે પ્રથમ આ જેલ ઈન્દ્રપુરી જેવી હતી તેને અસહકારી લોકોએ આવીને નરકપુરી કરી એલી છે ! જેલમાં પૂરાયેલા અસહકારીથી ડર છે તેટલો તે કરાથી ડરતો નથી. બિચારાની તરફ આટલું ખરાબ વર્તન ચલાવવું ઘટવું ન હતું. તેણે અને ખીબ જેલના અમલદારોએ બદલવર્તન ચલાવ્યું હતો, પણ તેમ છતાં તિરસ્કાર અને ભયથી ભરેલું વાતાવરણ પેદા કરવું એ આજુઘટવું હતું. આપણા સરદારે બતાવેલા ધર્મનું ઉદ્ધારન થયા વગર આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવી શક્ય નહોતી. તેઓનું વર્તન ખરાબ જોઈએ ત્યારે તેમને મ્હોડામ્હોડ કહીને તેમને સુધારવાની આપણી ફરજ હતી. તેમના ઉપરી અમલદારો પાસે તેમને શિક્ષા કરાવવી એ આપણી ફરજ નહોતી. કેદખાનામાં તો આપણા સિદ્ધાન્તોનો પૂરેપૂરો પ્રચાર કરવાની સરસ તક છે. અજ્ઞાન અને અભણ લોકોને અહીં આપણે આપણને આદરથી જોતા કરી શકીએ. પ્રથમ જેઓના આપણે વિષે ખોટા ખ્યાલ હોય તેમને પણ અહીં જીતી લેવાનો લાગ છે. જેમ જેમ દોષ, કુવ્યવસ્થા, અને અત્યાચારો વધારે તેમ તેમ આપણા સરદારના શાન્તિદાયક સિદ્ધાન્તોનો અમલ કરવાના વધારે વધારે અવસરો. આપણા સ્નેહાર પ્રત્યે જેલની અંદર પણ આપણે ફરજ બજાવવાની રહે છે. કેદખાનું એ એક નાની સરખી પતિત દુનીયા જ છે. ત્યાં પશુઓ ઉપર અમલ કરવા પશુઓને છોડવામાં આવે છે. આવા કેદખાનામાં પણ આપણા સરદારના સિદ્ધાન્તોની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવી એ આપણો ધર્મ છે.

૨૬ : ૧૨ : ૨૧

જોઈ રાત્રે દમનો ખુબ તાસ થયા. મારી પાસે કંઈ દવા ન હતી.

મારી કોટડી ૧૧૧ કુટ લાંબી ને ૮૧ કુટ પહોળી એવી લાંબ-ઘોરસ છે. તેમાં એક જ ખારી છે. પૂર્વ બાજુની બીંતમાં ભોંયથી ૬ ફીટની ઉંચાઈએ તે છે, અને તેને સળીયા જડી દીધેલા છે. તેની લાંબાઈ ૪૧ કુટ અને પહોળાઈ ૧ કુટ હતી. છાપરે અર્ધગોળ

અણુતરનું છે. તેનો ઉંચામાં ઉંચો ભાગ ૧૦ ફુટ ઉંચો હશે. કોટડીનું બારણું એ સળીયાનું બનાવેલું છે અને તે ૧૧૧૧ ફુટ ઉંચું ને ૩ ફુટ પહોળું છે. ૧૮ કોટડીઓની એક લાંબી હાર આથમણા દ્વારની છે તેમાંની એક આ કોટડી છે. બધી કોટડીઓનો એક સળંગ ઓટલો ૫ ફુટની પહોળાઈનો છે, અને સામે ઠીક ઠીક ખુલ્લો ભાગ છે. વાયવ્ય ખૂણામાં બજાર છે અને કોટડીઓને આથમણે છેડે એક સળંગ ખાણ છે. કોટડીઓની હારની પછવાડે અમારી બારીઓની નીચે જ મટર હોવી જોઈએ, કારણ કે ત્યાંથી વખતો વખત મૂત્રની બદખો આવ્યાં કરે છે. પાછળના ભાગમાં ચોખી કરનાર દરેગાઓ—કે જે આ મંદી કરનાર હતા—તેમને કેટલીયે વાર ફરીયાદો કરી ત્યારે આખરે મારી મુદત પૂરી થતાં થતાં આ ફરીયાદ દૂર થઈ.

અમારી જ લાઈનમાં ચારેક કોટડીઓમાં ફાંસીના કેડીઓ છે. એ લોકોને પોતાનાં વાસણ અજવાળી તેમાં ખાવાનું લેવા સાર અમુક અમુક વખતે બહાર કહાડવામાં આવે છે. ખુલ્લા ચોગાનના નૈઋત્ય ખૂણે એક નળ છે, પણ તેમાં ઘણી વાર પાણી આવતું જ નથી. અમારે મારે પાણીનું એક વાસણ ભરી લાવીને રાખવામાં આવે છે. ચાર ઝાડ, —જે હીમડા એક સાગ અને એક ખીજું ઝાડ—અમારા ચોગાનની શોભામાં વૃદ્ધિ કરતાં હતાં. તેમાંના એક ઝાડની નીચે ઇંટચુનાના નાના નાના ઓટલા કરવામાં આવ્યા છે. કેહી લોકો તેના ઉપર બાણું મૂકીને ખાય છે. ઝાડનો છાંયડો સરસ છે, પણ ઠામડાઓની મહા ઉપાધિ છે. અમને દરેકને એક એક એલ્યુમિનીયમની તાંસળી અને એક એક એલ્યુમિનીયમનું પવાલું આપવામાં આવ્યું છે. અમારે ખુલ્લામાં—જમે તો હસા હસા નહિ તો ભોંય પર બેસીને—ખાવાનું હોય છે. સંતરી લોકોના નાના ઓટલા હોય છે તે અમે લોકો વાપરીયે છીએ. મને લાગે છે કે એ નિયમ વિકલ્પ છે. બજાર આ લાઈનના લોકો એકલા જ વાપરતા નથી. ખીજા લાઈનમાંથી પણ કેટલાયે લોકો અહીં બજાર જવા આવે છે.

તાળાકુંચી થઈ નય તે પહેલાં ભંજી આવીને અમારી કોટડીના ખુણામાં બે ઠામ મૂકી નય છે. રાતના મળમૂત્રવિસર્જન આમાં કરવાનું હોય છે. આ ઠામમાં પાણી પચે છે. તેમને ઠાંકણાં હોતાં નથી. રાત્રે પથારીથી ૪ ફુટને અંતરે આવાં ઠામ પડયાં હોય તે કોટડીને અળખામણી બનાવી મેલે છે. વળી એ ઠામ તમારાં જ વાપરેલાં રોજ પાછાં મળે છે એમ પણ નથી. રોજ સવારે બધી કોટડીઓનાં શીથપાત્રો એકઠાં કરવામાં આવે છે અને સાફ કરીને સાંજે દરેક કોટડીમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. જેનું તેને મળે જ એવો નિયમ નહિ. મેં આ બે ઠામમાં એકને ખીજના ઠાંકણા તરીકે વાપરવાનો ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ગોળ બેઠક વાળાં હોવાથી એટલાં બધાં ગબડતાં હતાં કે ઉપરાઉપરી રાખતાં સાબન રહે તેમ નહોતું.

અહીં આવ્યા એટલે બધી નાજુકતા તો બહાર મૂકીને જ આવવું નેઈયે. મેં નેયું છે તે ઉપરથી મારે અહીં નોંધ લેવી નેઈયે કે લાંબી લાંબી સળવાળા કેદીઓ—જે કેદીઓને અંબીર અનીતિના ગુન્હાને કારણે સજા મળેલી હોય છે, તેઓ પણ—અહીં આવ્યા પછી બહુ સારી રીતે વર્તે છે, અને અસહ્ય વર્તન જણાવું નથી. નાજુકાઈ પરાણે મૂકવી પડે છે એટલું જ, બાકી ખીજ રીતે અસહ્યતા જેવું કંઈ નથી હોતું.

ફોંસીના કેદીઓ ઉપર ચોક્કસ રાખનારા દરોગાઓ રાત આખી ધાંટા જ તાણ્યા કરે છે. તેઓ પોતે તો બદલાઈને નવા નવા આવતા નય છે, પણ કેદીઓને માટે તો આ ધાંટા એકસરખા ચાલુ જ રહે છે. અમારા મિત્ર મહમદ ધાઉગની પ્રાર્થના ચાલતી હોય તેમજ દરોગા લોકોની અશ્લીલ વાતો ન્યારે સંભળાય છે ત્યારે બહુ દાઝ ચડે છે. એ પ્રાર્થનામાં જો કંઈ અન્તરાય ન હોય તો બધા કેદીઓને ઉમદા ધાર્મિક સંગીત સાંભળવાનો લાભ મળે.

મારાં ધોયેલાં કપડાં શહેરમાંથી આવ્યાં. જેલર પાસે કેટલીક ચીજો મેં મારે ખર્ચે મંગાવેલી—થોડા કાગળ, કપડાં, મીઠુબત્તીઓ,

દીવાસળી—એ બધું પણ સાંજના મળી ગયું. જેલમાં સારી ચાખડીઓ પુષ્કળ અને છે. હું એક જોડી લેવાનો છું. જેલરે મારી જોડીના પટ્ટા નરસે દુકા કરાવી આપવાનું કહ્યું છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે પાંચ નવા અસહકારીઓ આવ્યા છે ને તેમને બહાર કોરન્ટાઈનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જેમ અમને સીધા આ વિભાગમાં જ લાવીને ઉતાર્યા તેમ તેમને પણ કેમ નહિ ઉતાર્યા હોય ? કોને ખબર; તેમને અમારાથી અલગ પણ રાખવા હોય.

આંધ્ર દેશનો એક જાણુ બાપડો આજે મને કહેતો હતો કે સ્વરાજ મળી ગયું એમ છાપામાં આવી ગયું છે અને ૩ વર્ષ સારી આલસલગત રાખીએ તેના ઉપર એ કાયમ થવાનો આધાર છે. એણે કાં તો શાહનશાના કોઈક ભાવણુ વિષે સાંભળ્યું હશે. શાહનશાએ ક્યાંક ‘સુધારા’ના ધ્યેય વિષે ભાષણમાં કહ્યું હશે.

મહાસમિતિ અને વિનીત આગેવાનોની ચર્ચાઓ આજે પૂરી થવા આવી હશે. સર્વ પ્રબલોનો પાશ્વક આપણો માર્ગદર્શક બનો, આપણામાં હિંમત, દૃઢતા અને બળ પ્રેરે.

અમને કંઈ છાપાં આપવામાં આવતાં નથી. કોને ખબર, આચલેન્ડના લોકો આખરે શા નિશ્ચય પર આવ્યા.

૨૭:૧૨:૨૧

મહાન સમારંભ ખતમ થયો. જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ આખી જેલમાં ફરીને દર સોમવારે દરેક કેદીને મળે છે; એટલે કે દરેક વિભાગ પાસે થઇને તે ચાલે છે, અને દરેક કેદીએ પોતાનો કામગીરી અને ચટાઈ મેડોં આગળ રાખીને પોતાની કોટડીની સામે હલા રહેવાનું હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને કહ્યું: ‘તમારી ખાનગી પચાસી પણ બહાર કઢાડવી જોઈએ. જમીન બહુ મેલી હોય તો તમે એટલા ઉપર મૂકી શકો છો.’ અહીં કાલે નાતાલનો તહેવાર હોવાથી

આ તપાસણી-સમારંભ આજે થયો. મેં તેને પૂછ્યું: ‘અમને વર્તમાનપત્રો મળી શકે ?’ તે કહે: ‘નાહિ જ.’ મને ધરપીતાલ મોકલવા બાબત મેં તેને યાદ ન આપી, કેમકે જેમ થવું હોય તેમ થવા દેવું એ મારી ઇચ્છા હતી. ચાંદમીયાં સાહેબ કરીને એક ચિતોડના દરજી ભાઈ હતા તે સખત સબવાળા હોવાથી તેને બહાર કોરન્ટાઈનમાં લઈ જવાનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટે હુકમ કહાડ્યો. તે બહાદુર, ઉંચો ને મજબૂત માણસ છે; ઉંમરે ૪૩ નો હશે.

ગઈ રાત્રે મને દવા મળી તેથી દમના ઉછાળા જરા નરમ હતા. જમણો પગ બિચારો બહુ પીડાયો છે અને તેમાં જ એક નહું ગુમડું નીકળ્યું છે.

ચિત્તવૃત્તિઓનો સંયમ કરવામાં, આ કેદનું સાચું સ્વરૂપ કેવું છે-દેશની દશા શી છે તે મનને ગળે ઉતારવામાં હું જરાયે ક્યારા રાખતો નથી, છતાં કંઈકે આશુચિંતનું હૃદયદીર્ઘક્ય ક્યારેક ક્યારેક મને પરવશ બનાવી મેલે છે. તે વર્ણનું વર્ણવાતું નથી. તર્કશાસ્ત્રના નિયમોમાં તેને બાંધી શકાતું નથી. મને લાગે છે કે કુટુંબવાત્સલ્યની એ તૃષ્ણા હશે. મારી આસપાસ કેદી લોકો, દરોગા અને મારા જેવા અસહકારીઓને હું જોઈ છું. તેમનામાં આદર છે, માયા છે, પ્રાતુલાવ છે. પણ જે પ્રેમ માટે મન ઝંખે છે તે તેમને જોઈને ઉદ્ભવતો નથી. આ લાગણી વખતોવખત મને ચોતરફ અધિકારમય આકારાની જેમ ઘેરી વળે છે, અને તે વખતે માતાથી બાળકો જરા વિખૂટાં પડતાં જેવાં ભયભીત થાય છે તેવો ભયભીત હું થઈ જાઉં છું. સર્વ સૃષ્ટિની પરમ જનની મને બળ અને હિંમત આપો. મારી પ્રત્યે પ્રેમ વરસાવનારાઓ હજી પણ જેલની બહાર રહ્યાં રહ્યાં પ્રેમ વરસાવ્યાં જ કરે છે અને આ વિરોગને લીધે વળી વધારે વરસાવતાં હશે. જેલના જંગી દરવાજાની આરપાર થઈને તેમની પ્રેમધારાઓ મારા સુધી પહોંચે છે. આવી ભ્રમભૂલી મનોદશામાં પણ તેમના પ્રેમનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવાની મારામાં શક્તિ આવે અને તેના વડે મારામાં ધૈર્ય આવે.

સાંજરે ૬ વાગે હમેસની જેમ પૂરી દેવામાં આવ્યો. હમની દવા બે વાર પીધી છે.

ફક્ત બે જ ચીજો આપણી અને સ્વતંત્રતાની વચમાં છે: જલનો ભય તથા મોતનો ભય. જેમ અમે જલ ગયા છીએ તેમજ જો આપણા લોકોની મોટી સંખ્યા જલમાં દાખલ થશે તો જલનો ભય તો સમૂળગો નાબૂદ થશે. અને જલવાસનો કાળ આપણા મહાન ધર્મનું અધ્યયન કરવામાં ગાળીશું તો મોતનો ભય પણ સહેજે છૂતી શકીશું.

ગરમ પાણી મેળવતાં જરા મુશ્કેલી પડી. ગરમ પાણીની છૂટ કાયદેસર આપવામાં નથી આવતી એમ મને ખબર મળી તેથી હું હંમેશા પાણીએ જ ન્હાવ્યો.

૨૮:૧૨:૨૧

આ આશ્રમમાં આજે આઠમી રાત્રી છે. આ વિભાગમાં અમને વધુ વખત રાખવાના નથી એવી ખબર મળી. આ કોટડીએ ફાંસીના અને એકાન્તવાસના કેદીઓ સાર છે. એકાન્ત કેદવાળાઓને કોટડીમાં રાખે છે ત્યારે લોહાના નળીયાવાળા કમાડની આડું એક લાકડાનું કમાડ પણ દઈ દેવામાં આવે છે કે જેથી કોટડી અંધારી થઈ જાય અને વધારે પડતી હવા અંદર પેસી ન શકે.

રાજદારી કેદીઓને રાખવાની રીતના સંબંધમાં ઘણું કરવાનું છે. હું જોઈ શક્યો છું તે પ્રમાણે તો સામાન્ય, સાદા કે સજ્જ કેદીઓને રાખવામાં આવે છે તે જ રીતે તેમને પણ રાખે છે ખોરાકમાં, શિસ્તમાં કે મજૂરીમાં કોઈ જાતનો ભેદ રાખવામાં આવતો નથી.

ખંડખોર મોપત્તા કેદીઓને ઘણી જ સજ્જ મજૂરી આપવામાં આવે છે. જ્યારે આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓ અહીં ચોરી ચાડી

જેવા કોઈ નૈતિક ગુન્હાસર આવેલા નથી, પણ ધર્મ અને સ્વતંત્રતાનો જેવો ખ્યાલ તેમના આગેવાનોએ તેમને આપ્યો હતો તેને ખાતર પૂલો તોડવાના, તારનાં દોરડાં કાપવાના કે પાટા ઉકેલવાના ગુન્હાસર તેઓ અહીં આવેલા છે, ત્યારે દિલમાં દર્દ થયા વગર રહેવું નથી. એ દર્દમાં સમાધાન એટલું જ છે કે જે રીતે સરકાર આજે તેમને રાખે છે તેવી જ લડાઈની રીત એ મોપલાઓ બાણતા હતા.

જેલના વાતાવરણમાં હોય છે તેટલી કુતૂહલવૃત્તિ ખોળે કોઈ સ્થળે નહિ હોય. દરેક કેદી કંઈક ભારે બોલે ઉપાડીને જતો હોય છે અથવા બનરૂએ જતાં એકાદ મીનીટની નવરાશ પામે છે ત્યારે આતુરતાથી પૂછે છે: ‘ક્યાં સુધી અમારે આમ ને આમ મજૂરી કરવી પડશે? સ્વરાજ ક્યારે આવે છે? આપણે છતશું કે નહિ? ગાંધી ક્યાં છે વગેરે.’

ઘોવાનું કામ મારે મટિ બહુ જ અઘરું છે. આજે મને એટલો થાક જણાય છે કે મને ખાતું ભાત્યું નહિ અને ખાધા પછી બે વાગ્યા સુધી પથારીમાં પડ્યા રહેવું પડ્યું. હું કેટલો નબળો થતો બનકું છું? મૂર્ખાઈમાં જીવાની ગુમાવી બેઠા ન હોઈયે તોપણ ધરખળ અને બિમારી તો ભાવ બનળ્યા વગર નથી જ રહેતી.

રંગયા ચેટ્ટી જોડે મારે આજે જ વાત થઈ હતી કે અહીંના ખોરાક એ એક જાતનો સંયમ જ છે. અહીં મળે છે તેનાથી યે ઓછી વાનીઓ અને તેનાથી યે હલકો ખોરાક ઘરમાં રહ્યાં પણ કેટલાયને મળે છે. સવાર સાંજ બન્ને વખત કોલમ્બુ અને ભાત, અને તેમાં ધૂળ, કાંકરી, વાળ, ઉન અને એવી એવી અસંખ્ય ચીજો—આ ખોરાક આપણને નીરસ લાગે છે, કારણકે આપણે આજ સુધી આપણી આસપાસ જે લોકો લખ્ખું જીવન ગુજારી રહ્યા છે તેમનો ખ્યાલ જ કર્યો નથી. સંતરીના ઓટલા ઉપર બેસી અમે ત્રણ જણ—શાસ્ત્રી, ચેટ્ટી અને હું—ખાઈયે બીયે ત્યારે આવા આવા વિચારો કરતા આનંદિત રહીયે બીયે. ઘાઉંને ભાત અને કોલમ્બુ

૨૨

ખીજી જાતનાં મળે છે. જેલમાં આવ્યા તો ત્યાં પણ નાતો ને જાતો તો અમારી કંડે જ છે. જેલવાળાઓ ધણે ભાગે નાતોના ધોરણસર ખાવાનું આપે છે.

કોઈ બાપડા મોપલા કેદીની સળીયાની બેડીઓના ખણ-ખણાટ સ્વતઃ કાને પડતા રહે છે. જેલના અમલદારે થમ્બુસામી નાઈફ અને નટશ પીલ્લૈ એ બે હિન્દુગણના મિત્રો તરફની મારી મુલાકાતે આવવાની માગણી બતાવી. જવાબમાં મેં લખ્યું કે 'તમારી માયા માટે આભાર માનું છું, પણ ધારા પ્રમાણે મને મહિને એક જ મુલાકાત મળતી હોવાથી માફી માગી લઉં છું. હું ખુશીઆનંદમાં છું. તમારી મુલાકાતથી કંઈ વિરોધ અર્થ સરે એમ નથી.' જલ્દયા પ્રમાણે મુલાકાતો લેતી વખતે વાળાની જાળી આડી રાખવામાં આવે છે. એવી સ્થિતિમાં મુલાકાતની છૂટનો લાભ લેવો કે કેમ એનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું.

ગુલામગીરી હજી નાખૂદ થઈ નથી. જેલરાજ્યનું આખું બંધારણ ગુલામી મજ્જુરીનો ઉપયોગ કરવાની એક સંપૂર્ણ યોજના જ છે. મજબૂત શરીરવાળા હજારો માણસો પાસે મહેનતાણું આપ્યા વગર જ મજ્જુરી કરાવવામાં આવે છે, સ્વચ્છ પશુબળ અને કૂરતાનો અમલ ચલાવવામાં આવે છે અને તે બધું જેલની દીવાલોની બીતરમાં થતું હોવાથી જાહેરની નજરે આવતું નથી અને દીકાને પાત્ર થતું નથી. જ્યાં ઠોરનો ઉપયોગ થઈ શકે, અથવા ઠોરનો જ ઉપયોગ કરવો ધટે, ત્યાં પણ—જેમકે તેલની ધાણી ફેરવવામાં કે પાણીનો કોસ ખેંચવામાં—માણસોને જ વળગાડવામાં આવે છે, કારણકે ગુલામો સંખ્યાબંધ મળી શકે છે. જેલના બંધારણમાં આ ઘાતકીપણાની સાથે સાથે સુધારો કરવાની રહેજ પણ બંધ હોત તો હું તેનો આવો તોલ ન બાંધત. સુધારણાનો પ્રયત્ન નથી એટલું જ નહિ, પણ જેલના સત્તાવાળાઓ તો એમ માને છે કે સજા થયેલ કેદી કોઈ પણ રીતે નીતિમાં સુધરવો અશક્ય જ હોય છે. તેવી ઉચ્ચ વૃત્તિઓને કે તેના આત્માને સ્પર્શ કરવાનો પ્રયત્ન જ કરવામાં આવતો.

નથી. કોઈ માનવું પણ જણાવું નથી કે કેદીને ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓ અથવા આત્મા હતા હશે. તેથી હું કહું છું કે જેલ એ કેવળ ગુલામોની મજૂરીથી ચાલતું કારખાનું જ છે. તેમાં ઓછામાં ઓછો ખોરાક આપીને વધારેમાં વધારે કામ કઢાવવાનો જ વિચાર હોય છે. અહીં ગુલામો કાયમી માલીકોના નથી હોતા, પણ અમુક મુદતને સારૂ તેમને રોકેલા હોય છે. આથી તેમની તન-દુરસ્તી કે મન-દુરસ્તીની એટલી બધી કાળજી કોઈને નથી હોતી. માત્ર તેમની પાસેથી કઢાવી રાકાય તેટલું કામ કઢાવવાનો ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. અને ધણીનું કામ બરાબર થાય એટલા પૂરતી તેમની ચાલચલગત સારી રાખવામાં આવે છે; પણ તેને માટે શિક્ષણ કે દૃષ્ટાંત બેસાડવા જેવી ધીરી ને કંટાળો ઉપજાવનારી રીત ન લેતાં કડક દેખરેખ અને ધાતકી સજ્જાનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જેલના અમલદારો એક ખાસ પ્રકારના ગુલામ-ગોવાળ હોય છે અને કેદીઓ એ ખાસ પ્રકારના ગુલામો છે. આવા સંજોગોમાં કોઈ જાતની નૈતિક પ્રગતિ કે પુનરુદ્ધાર ક્યાંથી જ સંભવે ?

૨૬ : ૧૨ : ૨૧

દેવા લીધા છતાં દમ ઉપડવાથી મારી રાત્રિ બગડી. હું ધાકું છું કે તે રાતના વાળને લીધે હશે. દરોગાઓ વચ્ચે મોટા કળયો થયો. ગઈ રાત્રે એક પંચમ દરોગાએ મારા પડોશી ધાકેજની નમાજનો લોપ સાંભળીને કંઈક મસ્કરી કરી હશે, તે સાંભળીને ખીન્ને એક મુસલમાન દરોગો હતો તે ખીજઈ ગયો. સવાર સુધી તો તેણે ગુસ્સો દબાવી રાખ્યો, પણ સવારે તેનો ગુસ્સો ભલુકી ઉઠ્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે પેલા પંચમની ન્યાત ઉપર મુસલમાન વિશેષ ભેર દેવા લાગ્યો. પેલો બિચારો એકલો પડી જવાથી ચોતાના કૃત્યને પસ્તાવો કરતો જણાયો, તે છતાં મુસલમાનનો કોપ તો શાન્ત થયો જ નહિ. મેં વચ્ચે પડીને બન્નેને તેમની ભૂલ સમજાવી.

ત્યાર પછી મહમદ ધાકેજની નમાજમાં સીધી કે આડકતરી રીતે કોઈએ વિમ્ન નાખ્યું નથી.

જ્યાં સુધી જેલવાસમાં રાશીરની સાથે ક્રૂદ્ય પણ ભાગ લેતું નહિ થાય ત્યાં સુધી કેવળ જેલ ગયાથી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. હાથ મિલાવવાથી કે ભેટવાથી હેતુ વધે છે એ ખરું, પણ પ્રેમને ક્ષીયે એકબીજા તરફ ખેંચાઈ આવતાં ક્રૂદ્યનું જો તે બાલ ચિદ્ધ હોય તો જ. પરાણે કે રૂઢીની ખાતર જ ભેટવું પડે તેની કશી જ કિંમત નથી. તે જ પ્રમાણે જો હિન્દુસ્તાનનાં સ્ત્રીપુરુષો જેલને ભેટશે તો જેલના દરવાજામાં થઈને જરૂર સ્વતંત્રતા મળશે. દેશભક્તિ દેખાડવાની એક રૂઢી પડી ગઈ છે એટલા સાર નહિ, પણ જેલ બહાર પ્રવર્તતી પ્રભકીય ગુલામીની દુઃખદ દશામાંથી છૂટીને કોઈ સુખવાસમાં આરામ લેવા જતા હોય તેમ આ જેલ તરફ તેઓએ ખેંચાઈ જવું જોઈએ. જો સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોને લાગી જાય કે જેલ બહાર રહીને અન્યાયનો અને રાષ્ટ્રીય બેદનજતીનો સહકાર કરવો એ દુઃસહ છે અને એમ સમજી લેવા સહકારથી છોડવનાર જેલવાસને સુખનું ધામ ગણીને તેઓ શરણે જાય, જો હિન્દુસ્તાનનાં સ્ત્રીપુરુષોને લાગી જાય કે જેલનાં દુઃખોને અમરવડો બહાર ચાલતા પાંપ સાથે સહકાર કરવો પડે તે કરતાં બહેતર છે, તો તેમનું જેલ આવવું એ આપભોગ બનશે, અને ઈશ્વરી નિયમોને અનુસરીને તેનું પરિણામ નિપજ્યા વિના નહિ જ રહે. એવા જેલવાસથી પ્રજાને એકદમ કંઈ લાભ ન દેખાય તોપણ દરેક વ્યક્તિને એટલો તો સંતોષ રહેશે જ કે પ્રજાને ગુલામીમાં રાખવામાં રાજપુત્રીથી મદદગાર થવાના દુઃખમય પાપથી તે પોતે તો બચી ગયા. જો અહિંસાધર્મમાં આપણી શ્રદ્ધા હોય, પ્રેમ અને પ્રેમાર્થે સહન કરવાનો કાયદો જો આપણે માનતા હોઈએ તો તો આ રીતના જેલવાસથી આપણે અવશ્ય છૂતવાના છીએ. જે પાપનો આપણે નાશ કરવા માગીએ છીએ તેની સામે બંડ પેકારવાનું મુખ્ય સાધન આત્મસમર્પણ છે અને તેથી જ ઉત્તરતું એવું સાધન જેલવાસ છે. જેલવાસનાં સંકટ જેટલાં અધિક, ત્યાંની રીતો જેટલી ક્રૂરતાભરી, બહારના જગત્નો સંબંધ જેટલો ઓછો, તેટલા જ આપણે જેને ગુંગળાવવાને અને મારી નાખવાને કૃતસંકલ્પ છીએ

તે પાપમય પદ્ધતિ સાથેની મરજ્યાત બાગીદારીમાંથી આપણે મુક્ત અને તેટલું જ એ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ કરાવવામાં આપણું બલિદાન અસરકારક. પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં આપણે વાંચીએ છીએ કે વીર પુરુષો સ્વતંત્રતા અને ધર્મને ખાતર જોજવાળાં ભોંયરાંમાં પૂરાઈ રહ્યા હતા અને બચંકર વેદનાંઓ સહન કરી ગયા છે; એ બધું આ ઇશ્વરી નિયમમાં શ્રદ્ધા હોવાથી જ. આપણી પ્રજા જે જવાબ આપી રહી છે તે આશાભર્યાં તો છે જ, પણ તે વીર નરોના પ્રમાણમાં આપણે તો હજી સોમા હિસ્સાની પણ દબતા દાખવી નથી, સોમા હિસ્સાની પણ કર્તવ્યપરાયણતા દાખવી નથી. આજે કેટલા જણ જેલને આલિંગન આપી રહ્યા છે તેમની સંખ્યા આપણી આશાનું માપ નથી. તે આલિંગન કેટલું હૃદયનું છે, જેલ બહાર રહી પાપને મદદગાર થવા કરતાં જેલમાં પૂરાતું પસંદ કરવામાં આપણી પસંદગી કેટલી અંતરની છે એ ઉપરથી જ આપણી આશાનું માપ કહાડી શકાય. જેલ ગયા એટલે કંઈ યાંત્રિક ઢબે ક્ષણ મળી જશે એમ માનતા હોઈએ તો તે મિથ્યા છે. જેલવૃણા એ હાર્દિક દુઃખને પોતાની આહુ સ્થિતિ દુઃસહ થઈ પડવાથી તેણે જગાવેલા બંદનું ચિહ્ન હોવી જોઈએ.

૩૦ : ૧૨ : ૨૧

આંધ્રવાળાઓથી અમને છૂટા રાખવાનો અધિકારીઓએ નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. ખૂનના તહોમતદારો અને તોફાની કેદીઓ સાથે દરમિયાને વધારે દિવસ થયાં અમે ત્રણ જણ-હું, ચેટ્ટીયાર અને શાસ્ત્રીયાર-એકાંત કેદમાં પૂરાયા છીએ. અમને ખીજે ઠેકાણે લઈ જશે અથવા મને ઈસ્પીતાલમાં મૂકશે એવું કંઈ લાગતું નથી. અલીગઢના બે જુવાન વિદ્યાર્થીઓ લક્ષ્મીનારાયણ અને ખીજ કેટલાક ઈસ્પીતાલમાં છે તેથી કદાચ મને ત્યાં નહિ લઈ જતા હોય.

છાકરાંઓને મોકલવાને એક કાગળ લખ્યો છે. થોડું તેલ હમણાં જ આવ્યું અને જમણા પગના નવા ફોક્લાઓ ઉપર તે

લગાડયું. સાખુ અને હના પાણીથી ડાબો પગ ઘોચો અને મલમ ચોપડયો. છાપાં વાંચવાનાં નથી મળતાં. ખરેખર હંચામાં હંચો સંયમ કેળવાય છે. આજ નહિ જેલું વાંચ્યું.

૩૧ : ૧૨ : ૨૧

પેટ સાફ હતું. આયોડાઈડ મિશ્રણના જે ભાગ લીધા છતાં હંધ ન આવી. રાતના બાર વાગે ફેફસામાં દરદ થયું તે છેક પરોઢીયા સુધી રહ્યું. હવે તો દરરોજ મારા દરદનાં રોહણાં રડી રડીને કંટાળ્યો. હે પ્રભુ, આ દેહ સારો હોત અને આ જીવાત્માને મુક્તપણે ખેલવાનો અવકાશ મળતો હોત તો કેલું સારં !

આજે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને મળ્યા. મારો રાતનો ખોરાક હલકો હોવો જોઈએ એ એણે કબૂલ કર્યું અને મને પાંડ રોટી અપાવવાની કોશિશ કરીશ એવું વચન આપ્યું. મને ન્હાવાને હતું પાણી આપવાનું પણ એણે મને વચન આપ્યું. પોતાના વિચારોને સત્વર આચારમાં ઉતારવાની એને આદત નથી. એણે જાણીજોઈને મને ઇસ્પીતાલમાં ન રાખવાનું અને મારી બધી સારવાર-ગુમડાંની અને બીજા બધા વ્યાધિ-ઓની-અહીં જ થાય એવું નક્કી કર્યું છે. રસીની પીચકારી મરાવવાની એણે ખાસ લલામણ કરી. તે પ્રમાણે સાંજે મારા શરીરમાં પીચકારી મારવામાં આવી. મારા પગને કંઈક ખોરીક જેવાની વરાળની બાફ પણ આપવામાં આવી. પણ ઇસ્પીતાલથી અહીં સુધી લાવતાં ગરમ પાણી ઠરી જાય છે. વેલોરના મિત્રોએ મને રેંટીયા અને પૂણી મોકલાવ્યાં છે. ચેટ્ટીયાર અને શાન્નીયાર કાંતતાં શીખે છે. ધાઉઝ સાહેબનો હાથ સારો ખેડેલો છે.

છોકરાને કાગળ લખ્યો ને રજીસ્ટર કરીને મોકલાવવાને માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પહોંચાડયો.

૧ : ૧ : ૨૨

રોતે હંધ બહુ થોડી આવી હતી. પીચકારીને લીધે જરા તાવની ધખરી પણ આવી ગઈ. તેમાં ખાસે પણ સાથ દીધો. સવારે દરરોજ

કરતાં ઓછી કાંજ લીધી. ધીક રેંટીયે કાંત્યું. પગને સ્થેજ ગરમ થોડીસ અને ટીંકચર આથોડાઈન લગાડ્યું. પગના બધા વાળ તદ્દન કઢાવી નાખ્યા.

ડેપ્યુટી જેલર મદ્રાસ જઈ આવ્યા લાગે છે અને ત્યાં એના મિત્રો પાસે મારે વિષે વાત સાંભળી આવ્યા જણાય છે. હવે મારી સાથે સારી રીતે વર્તે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને હતું પાણી આપવાનો હુકમ કર્યો છે એમ ધારે છું. ડેપ્યુટી જેલરે મને થોડુંક તેલ અને સાબુ આપ્યાં. દરોગાએ નહાવામાં મદદ કરવા બે કેદીઓ આપ્યા અને કોઠારની એક ઓરડીમાં બેસીને આજે સ્નાનનું બાદશાહી સુખ મેળવ્યું. જો આમ જ દરરોજ ચાલતું હોય તો જેલનો વિચોગ કેને ગમે ?

હમણાં સમજત્યું કે કેટલાક આંધ્રના મિત્રોએ મારી સાથે વાતચીત કરવાની ખાસ માગણી કરી હતી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે અલખત ના પાડી. હલેટા તેમની માગણીથી તે બહેમાયો, અને પરિણામે મને જાણીજોઈને છૂટો પાડવામાં આવ્યો. મેં સાંભળ્યું છે કે લક્ષ્મીનારાયણને ઈસ્પીતાલમાંથી પાછો લઇ ગયા છે. હવે કદાચ મને ઈસ્પીતાલમાં દાખલ કરે તો કરે. મારો પગ સારો થાય અને આ બીજા ત્રાસદાયક ફેલા મટી જાય તો હું એવો સારો કેદી થાઉં !

૨ : ૧ : ૨૨

તીવ. મેં જાત ન ખાધો પણ ચોખાનું પાણી પીધું. બરોડે મને ઈસ્પીતાલમાં લઇ ગયા. લખનૌના મહમદ હુસેન અને નેલોરના યુવાનો ઈસ્પીતાલમાં છે. મને દૂધ અને સાબુચોખા આપે છે. મારાથી થોડું જ ખવાયું; બાકીનું બધું પરચું રહેવા દીધું. ઈસ્પીતાલ વિષે મહમદ હુસેન ઘણી ફરીયાદ કરે છે. લાહોર કાવત્રાવાળા હીરાસીંગ અહીં છે. કેટલાક મોપલા પણ છે. મોપલાઓએ મારા જેલમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. એ લોકો કહે છે કે મારા ત્રણ મહિનાને બદલે તેઓ પોતાનાં ચાર વર્ષ કુરબાન કરવા રાજી છે.

કિવનાઈન અને 'કલોમલ' પાઘણું તેથી રાતના ત્રણ વાગે તાવ ગયો. જેથી જીંદગીનાં સંકટોમાં ઈસ્પીતાલ હમેશાં કરે છે. માત્ર ત્રણ મોટા ઓરડા છે. અને નાના કે ખાસ ઓરડા તો મળે જ નહિ. આગળ પાછળ ઓટલા છે. મારા વોર્ડ (ઓરડા) માં ૧૨ ખાટલા છે. ખાટલામાં માંકડનો સુમાર નથી. બધી બારીઓમાં સળીયા જડી દીધા છે અને માત્ર એક બારણું છે. જેલના બીજા ભાગ માંકે સાંજ પડ્યે અહીં પણ તાણું મારવામાં આવે છે અને સન્ટરીઓ કાન ફાડી નાખે એવી આલખેલની બુમો પોકારે છે. આગળની પરસાળ ઉપર જે દરદીઓને તાણ હવાની જરૂર હોય તેઓને સુવાડે છે. સાંજના છ વાગ્યા પછી પાછલો ઓટલો શીયને મટિ વપરાય છે. અનેક રોગથી પીડાતા દરદીઓનું મળમૂત્ર વિસર્જન આખો વખત ચાલતું જ હોય છે. કમોડ કે સારા વાસણ જેવું કંઈ ન મળે. ઢાંકણા વગરનું એક ખુલ્લું વાસણ અને મોટાં ઢીબડાં આખી રાત ખુલ્લાં રાખી મૂકવામાં આવે છે. રાત બધી આ સ્થાન નર્કવાસ જ બની રહે છે. સવારનાં પાછું બધું સાફસુક કરીને ખૂબ દિનાઈલ છાંટી દેવામાં આવે છે અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે આઈ. એમ. એસ. ડોક્ટર છે તે સવારના દસ વાગે આવે છે ત્યારે એને કંઈ પણ સુધારો કરવા જેવું લાગતું નથી. ઢાંકણાવાળાં શીયપાત્રો અને સારાં કમોડ ઈસ્પીતાલમાં કેમ નહિ રાખતા હોય તે હું સમજી શકતો નથી. એમાં કંઈ ભારે ચાલુ ખર્ચ પણ નથી, અને સ્હેજસાજ ખર્ચે ખૂબ નીરોગિતા સાચવી શકાય છે. સવારના પ્હોરમાં ડેપ્યુટી જેલરની રહેમદિલીય. પંબળી કેદીઓના સોડામાંથી ઘડની રોટલી મળી. એક નિદાનસીંગ નામના વૃદ્ધ શીખે આવીને મને વદેમાતરમ્ કર્યા અને રોટલી આપી. મેં કહ્યું: 'મને એ ભારે પડે. મારાથી એ ન ખવાય'. પણ એમ એ પાછા જાય તેવા નહોતા. એટલે મેં રોટલી લીધી અને એમનો ઉપકાર માન્યો. બાંહેધે લીધે પગ જરા નરમ પડ્યો લાગે છે. હવે દરદ

ઓછું છે. તાવ અને કિવનાઇને મારી બધી શક્તિ હરી લીધી છે. બેમાંથી કોણ વધારે જવાબદાર અને કોણ ઓછું એ તો કોણ જાણે ?

ઔરડાના એક ખૂણામાં લકવાનો દરદી સૂતો છે. તેના પડોશથી જીવનું અસુખ જરાયે ઓછું થતું નથી.

૪ : ૧ : ૨૨

૬૧.—(જેને માટે મારે સખેદ નોંધ લેવી પડે છે કે ઉપરી આગળ એનાથી વધારે નરમ માણસ મેં જોયો નથી તેમ આ પ્રગતિમાન જમાનાની અસર ઝીલવામાં તેના જેવો જડ પણ મેં જોયો નથી.) તેમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટના હુકમનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું; મારા બધા ફોક્ષા ફોડી નાંખ્યા, પર દાખી કાઢ્યું, પગ દવાના પાણીથી ધોયા, પારાવાળો મલમ ચોપડ્યો અને શરીરમાં રસીની પીચકારી મારી.

રાતે તાવ આવ્યો નહોતો એટલે મને સારો આરામ મળત, પણ કાલ રાતના કરતાંયે આજે તો માંકડોનું કટક વધારે જોસયા મારી પથારી પર ચઢી આવ્યું. નવા શિકારના આવ્યાની જાણ થતાં એમને કંઈક વાર લાગી હશે તેથી એક રાત મોડું થયું હશે. લગભગ આખી રાત આ ઘોર શત્રુ સાથે ઝપાઝપી કરવામાં જ વીતી ગઈ.

સુબારાવને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પર ઉપવાસ કરવાની ધમકીનો કાગળ મોકલવા માટે અને વેંકટરાવને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ દર અઠવાડીયે થતી જંગી 'પરેડ' વખતે અદબ વાળીને ઉભા રહેવા માટે એકાંત ઔરડીમાં પૂરવામાં આવ્યા છે એમ સાંભળ્યું છે. અદબ વાળવામાં અપમાન કરવાનો કે સામા થવાનો હેતુ નથી હોતો તે બહુ થોડા જ યુરોપીયનો જાણે છે. એ લેક્ષી જાણતા નથી કે એ તો હિંદુઓમાં ખાસ માન દર્શાવનાર રીત છે. સુબારાવ એ કુડાપાથી આવેલો એક જીવાન અસહકારી છે. તેણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરી કે જેલરે એને અપરાધો (ખાળ) કહ્યા, અને જ્યારે સાક્ષાત્ માગવામાં

આવ્યા ત્યારે તેણે તે વખતે ત્રણ કેદીઓ હાજર હતા તેમને સાક્ષ તરીકે રજૂ કર્યા. કેદીઓએ સુબારાવની તરફેણમાં સાક્ષ પૂરી, પણ પરિણામ એ આવ્યું કે આ ત્રણમાંના મુખ્ય સાક્ષીને જેલ અધિકારી વિકેલ સાક્ષી આપવા માટે સળીયાવાળી બેડીઓ પહેરાવવામાં આવી. એ બિચારાની આ વધારાની પીડાનું કારણ એ પોતે થઈ પડ્યો તેનું કુદરતી રીતે સુબારાવને લાગી આવ્યું. તેથી એણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને લખ્યું: ‘મારે લીધે એક નિર્દોષ માણસને અન્યાય વેઠવો પડ્યો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત દાખલ હું એક હપવાસ કરવા માગું છું.’

ગઈ કાલે એક સુધારે જે વાત કરી તે આજની બધી જ્ઞેઓમાં પ્રવર્તતા વાતાવરણની સૂચક છે. ‘આ બધાનો અન્ત ક્યારે આવશે ?’ એ કહ્યું: ‘ઘોડા જ વખતમાં. આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ. પણ તમે શાનો અન્ત કહેવા માગો છો ?’

‘સહુ કહે છે એ આવ્યું એ આવ્યું, તે સ્વરાજ ક્યારે આવશે ? દરરોજ ત્રણ રૂપિયાનું કામ કરાવે છે અને બદલામાં ખોરાક આપે છે તેમાં મીઠાનું ઠેકણું ન મળે, દાળ આખી અને કાચી; અને એવો ખોરાક પણ માણસનું પેટ અરધું જ ભરાય તેટલો. આ રીતનો અન્ત ક્યારે આવશે ?’

હિરાસીંગ વિષે મેં માહિતી મેળવી છે. એ પોતાને મોઢે એક રાખ્દ પણ કહે તેમ નહોતો. એણે ધીરધારના ધંધામાં ચાર લાખ રૂપિયાની મીલકત એકઠી કરી હતી, તે બધી સરકારે ખાલસા કરી. એ વિષે પૂછીએ ત્યારે તે ચીના જેવી અંગ્રેજીમાં કહેશે ‘ડોન્ટ ફર.’ હોંગકોંગમાં એ નાનપણથી ધંધો કરતો, પણ લડાઈ નગી ત્યારે એને ખાંચકોઠ લઈ ગયા; ત્યાંથી એ સીંગાપોર નાઠો અને પછી પંજબમાં પોતાના ગામડામાં આવી પહોંચ્યો. છેવટે ત્યાં પકડાયો અને કાવતરાના ઘુન્ડા માટે તેને જનમદીપની સજા મળી. હજારીબાગ જેલમાંથી તે નાસી છૂટ્યો. ફરી પાછો પકડાયો, અને આખરે હાલ તે આ જેલમાં રોગને લીધે બેસીયે ન શકાય એવી હાલતમાં ઈસ્પીતાલમાં પડ્યો છે. એ કહે છે કે હજારીબાગ જેલમાં છ વરસ સુધી તે સૂર્યનું દર્શન સરખું પામ્યો ન હતો. તે કામ

કરતો, દળતો, ખાતો, સૂતો,—એ બધું જ એક એકાંત ઓરડીમાં. આખરે તેના મગજ ઉપર આવું માઈ પડિણામ થયું. એ કહે છે કે મને હવે હરવા ફરવા દે છે એ બારે ઉપકાર છે. તે આનન્દી અને બહાદુર છે. તે કહે છે: ‘જેલ માઈં ધર છે. કંઈક મારે ન કરવું હોય તો ન કરું, સજ્જ ભોગવી લઉં, બસ.’ હીરાસીંગે દલીલ કરી: ‘બળબળી વગર કોઈ પ્રભને સ્વતંત્રતા મળી નથી. ચીનમાં પણ એમ જ હતું. અહિંસાની રીતે આપભોગ કરવાની શક્તિ તમે લોકોમાં આણી શકવાના નથી.’ એ એને સમજાવવા માંડ્યો કે (૧) આપણે પશુબળ વાપરવાને લાયક નથી. (૨) અહિંસામય ખેડો બળવો કર્યા વગર આપણામાં સ્વરાજ્યનો રાજ્યકારભાર કરવાની શક્તિ નહિ આવે. (૩) થોડાક માણસના બળથી પરદેશીઓની મુંસરી ફેંકી દેવાય તોપણ હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય તો એ બળની સત્તાવાળા થોડાઓના જ હાથમાં આવે, પણ અહિંસાત્મક બળવાથી તો સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુસ્તાનના જનસમાજના હાથમાં સ્વરાજ આવે. અમારા દુભાષીયાનું કામ કરનાર મહમદ હુસેન બિમાર હતા, તેથી તે આ વાતમાં ટકી શક્યા નહિ. એમને ફેર આવવા મંડ્યા તેથી અમે બધા સૂઈ ગયા. તેલુગુના રાઘવચ્ચા અને ચાર કેદી દરોગાઓને આજે આ જેલમાંથી બીજે લઈ ગયા. ધણું કરીને અસહકારીઓને મદદ કરવાના શક્ય એ ચાર જણાની બદલી કરવામાં આવી છે. રાઘવચ્ચા વિષે શું છે તે કંઈ સમજવું નથી. એની માત્ર બદલી જ થઈ હશે કે કોઈ નવા આરોપસર મુકઈમો ચલાવવા માટે એને લઈ ગયા હશે? શેષ રેડીને પણ લઈ ગયા—ધણું કરીને નેલોરમાં બીજા આરોપસર ને મુકઈમો મુલતવી રહ્યો હતો તે માટે. મારા પગમાં એટલું દરદ થાય છે કે વાંચવું કે લખવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે.

૫ : ૧ : ૨૨

મહમદ હુસેનને અને મને આગળના ઓટલા પર સુવાની રજા મળી. ત્યાં માંકડ મુકાબલે ઓછા હતા અને રાતના નજરના

તમાસથી પણ અમે જરા આધા હતા. પગની પીડા હતી, છતાં રાતે સારી ઊંઘ આવી ગઈ. કદાચ પીચકારીને લીધે હશે.

ગઈ કાલ રાતે હીરાસીંગે અમને લાહોર કાવતરા કેસના કેદીઓની વાત કહી. એ બધા બિહારમાં હજારીબાગ જેલમાં હતા. ખાવાનું ખરાબ, મહેનત પુષ્કળ અને શિક્ષા અસહ્ય. ફટકા, હાથકડી, ભીંત જોડે સાંકળે બાંધીને આખું અઠવાડિયું—રાત્રે પણ—ઉભા રાખવાની સજા, કોઈક વાર પાછળ હાથની તો કોઈક વાર આગળ હાથની હાથકડી, બધા કેદીઓને દાખલો પાડવા સાથે ટાવરની ભીંત જોડે સાંકળે બાંધી રાખવાની, વગેરે સજાઓનું તેણે વર્ણન આપ્યું. એક પંતળી જેલર આવ્યો ત્યારે તો દુઃખ એટલું અસહ્ય થઈ પડ્યું કે તેઓએ નાસી છૂટવાનો અને નાસી છૂટ્યાં પકડાય તો ગોળીએ વીંધાઈને અસહ્ય ચાતનામાંથી છૂટવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભંજીઓએ ત્રણ લોહાના સળીયા આણી આપ્યા, અને એક જણે છાપરા આગળ ભીંતમાં અને કેટલાકે ભીંતના નીચેના ભાગમાં રાતને વખતે બાકાં પાડ્યાં. તે લોકોએ મોટા ઘાંટે બજનો ગાયાં કર્યાં, જેથી બહારના ઓટલા પર પહેરો ભરતો સંતરી તેમના ખોદવાનો અવાજ સાંભળી ન શકે. કામ પૂરું થયું કે ત્રણ જણા રાતમાં બહાર નીકળીને ઓટલા પર આવ્યા, ચોક્કી કરનાર દરોગાને પકડીને મોંમાં ડુબો દીધો અને એનો ઓવરકોટ અને દીવા ખૂંચી લીધો. એક જણે કોટ પહેર્યો અને દીવા સાથે ઓટલાને છોડે બેઠો. બીજા બે બારણા સાથે ગરોળીની જેમ ચાંદીને ઉભા રહ્યા. આ સ્થિતિમાં એ ત્રણે મુખ્ય દરોગાની રાહ જોતા રહ્યા. ચોક્કીવાર પછી મુખ્ય દરોગો આવ્યો. તેને લાગ્યું કે દરોગો ઉંઘી ગયો છે, તેથી ઉઠાડવા ગયો. આ તરફથી લાગ જોઈને પેલા બે લપાઈને ઉભા હતા તેમણે પાછળથી જઈને મુખ્ય દરોગાને મ્હોંએ ડુબો મારી દીધો. તે એકદમ બેહોશ થઈ ગયો. એની પાસેથી કુંચી કાઢી લઈને તેઓ બધી ઓરડીઓનાં તાળાં ખોલી નાંખવા મંડ્યા. પણ હવે પહેરો બદલાવાનો વખત થયો હતો એટલે એમને ઉતાવળ હતી. એમને કુંચી કંઈ લગાડવી તે પણ ખબર નહોતી.

તેથી બધી ઝોરડીઓ ન ઉઘાડી શક્યા. માત્ર તેર જ માણસને તેઓ છોડી શક્યા. આ બધા જેલની દીવાલ પાસે દોડી ગયા, અને એકએકની કાંધ પર ચઢીને ધાબળાઓની મજબૂત દીવાલ પર ચઢ્યા; અને એ જ રીતે દીવાલ પરથી બહાર ઉતર્યા. ત્રણ જણને પેલા દરોગા અને મુખ્ય દરોગાને સાચવવાને રાખ્યા હતા, પણ એમને બહાર પહોંચી જવાની અધીરાઇ થવાથી તેઓ દરોગાઓને રેડા મુકીને પેલાઓ ચડતા હતા ત્યાં આવતા રહ્યા. દરોગાઓએ જેમ તેમ કરીને ડુચા કાઢી નાંખ્યા અને જુઓ પાડવા માંડી. જુઓ સાંભળીને સિપાઈઓની એક ટુકડી દોડી આવી. હજુ બધા ઉતરી રહ્યા ન હતા; કેટલાક હજુ દીવાલ પર ચડતા હતા. નાસનારાઓએ જેલનાં તાળાં પોતાની પાસે રાખી લીધાં હતાં. તે તેઓ સિપાઈઓ ઉપર ફેંકવા લાગ્યા. એક જણે દાવાસળી સળગાવી રહેજ મોટથી કહ્યું: 'એ તો આપણા જાતભાઈઓ છે; એમના ઉપર ઝામ્મ ન ફેંકો.' રાત અંધારી હતી તેથી યુક્તિ સફળ થઈ. ઝામ્મની ખીકથી દરોગાઓ ચાલ્યા ગયા. દીવાલની ટોચ પરના માણસ ઉચકવા પર ધ્યાન આપતો હતો તેટલું નીચે ઉતારવામાં આપતો ન હોવાથી નીચે ઉતરતાં છ જણને સખત વાગ્યું. એ લોકો અભરૂયા મુશ્કેલીમાં હતા. પાંચેક જણના પગ ભાંગ્યા હતા તેઓ એક ગરનાળાની તળે ખેડા. પણ ગામના લોકોએ એમને ઝોળખી કાઢ્યા અને પાછળ પડેલા સિપાઈઓને બતાવી દીધા. હીરાસીંગને પણ વાગ્યું હતું, પણ એના સાથીઓ અને ઉચકીને લઈ આવ્યા હતા. એનું વજન ભારે હતું, તેથી એણે પોતાના જોડીદારોને કહ્યું કે મને મુકીને તમે પોતપોતાના જાન બચાવી લો. ખીજે દિવસે તે આરા આગળ પકડાયો. કેટલાક બનારસ આગળ પકડાયા. આખરે માત્ર ત્રણ જ જણ નાસી છુટ્યા. ફરી પકડાયેલા માણસોનો કેસ ચાલ્યો અને જનમટીપ ઉપરાંત કેટલીક વધુ સજા તેમને મળી. એમને પાછા એ જ કેદખાનામાં રાખ્યા. જેલની સજાઓ વળી પાછી પહેલાંની જેમ ચલુ થઈ. ખીજ વાર પાછા તેમણે જેલના સળીયા તોડી નાંખ્યા.

અને જેલના અધિકારીઓને કહ્યું કે અમે ધારત તો નાસી શકત, પણ અમારે તેમ નથી કરવું; અમને જરાક સારી રીતે રાખો એવી જ અમારી માંગણી છે. આ પછી એમની તરફની વર્તણૂક કંઈક સુધરી. જેલના અધિકારીઓને એ લોકોને સાચવવા બહુ ભારે પડતા અને એમને માટે ઝાઝી રાખવા સારૂ પંખાબથી ખાસ પકાણોને જોલાવવા પડ્યા હતા. થોડાક વખત પછી બિહારની સરકારે આ કેદીઓ મદ્રાસની સરકારને સોંપ્યા અને હાલ એ લોકો મદ્રાસ ઇલાકાની જુદી જુદી જેલોમાં છે.

હીરાસીંગ પાંચેક લાખ રૂપિયાનો આસામી હતો. બે એક લાખ રૂપિયા સરકારે લઈ લીધા હતા અને બાકીના ચીનાઓ અને બીજા લોકોને એણે ધીરેલા તેમના પગ તળે રહ્યા છે. બધી વાત પુરી થતાં તેણે દુઃખથી બરેલે અવાજે કહ્યું : “જેલ એ જ માફ કર બની ગયું છે. હવે તો હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર થાય નહિ ત્યાં સુધી બહાર જવાની મને ઈચ્છા જ નથી. પણ હિન્દુસ્તાને સ્વતંત્રતા મેળવવી એ બહુ કઠણ કામ છે. ઓછામાં ઓછાં હજુ બે વર્ષ લોકોને બળવાની તૈયારીને સારૂ જોઈશે.”

વાત પુરી થયા પછી અમે અમારી ઢબે પ્રભુપ્રાર્થના કરીને સુઈ ગયા. સવારનો પ્રકાશ આનંદ આપે છે. ઈસ્પીતાલમાં વાસીદું વળાય છે; અને કેદી ચાકરો હમેશાં મારફક કામે લાગી ગયેલા જણાય છે. દરરોજના નિયમ પ્રમાણે બધો કમ ચાલુ થઈ ગયો જણાય છે. કંઈ નવીન ન મળે. હમણાં દાકતર આવશે, ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવશે અને અમારી તપીયતના સમાચાર પુછી જશે. સ્વતંત્રતાની ભૂખ અને ધમસ, હે પ્રભુ ! તું ક્યારે અમારા લોકોને આપશે ? મનુષ્યના આત્મામાં બધી સંભવિતતાનાં બીજ રહેલાં છે. પરમેશ્વરની માત્ર ઈચ્છા થઈ જાય તો નિમેષ માત્રમાં આપણા લોકોમાં એકું વિજ્ઞાનિક બળ સંચાર પામી જાય કે જેવું સ્વપ્ને પણ ન ધાર્યું હોય. કેદમાં પડ્યા પડ્યા અમારે માત્ર પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાનું ને એ શુભ દિનનું ધ્યાન કરવાનું જ તો.

૬ : ૧ : ૨૨

રેંગમચેટ્ટી કાલે ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. પેલો વિભાગ મેં છોડ્યા પછી જેલ અધિકારીઓએ કેટલા કેટલા જીલમ કર્યા તેની લાંબી કહાણી તે લેતા આવ્યા હતા. ડૉ.યુટી જેલર અને વડા દરોગાએ એને રાત્રે દીવા સાથે તેલ આપવું બંધ કર્યું હતું. પેટમાં ઠીક રહેવું નહિ હોવાથી રાતમાં જાગર જવા એને દીવાની જરૂર છે એમ અવાજ ઉઠાવ્યા છતાં એને દીવા આપવામાં ન જ આવ્યો. રાત્રે જાગર જવા ઉઠવું ન પડે એટલા માટે એણે સાંજે ખાવાનું જ છોડી દીધું. આથી તેને ન ખાવાના ગુનહા માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે હાજર થવાનો હુકમ મળ્યો. પણ આખરે એને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવ્યો. શાસ્ત્રીયાર તરફ વડા દરોગાએ અભ્યુદયતા રાખેલા વાપર્યા અને એનું અપમાન કર્યું. “હું આણું ત્યારે ખારણા આગળ ઉભા રહેવું. હું ઉપરી અધિકારી છું, તમે તો કેદી છે, વગેરે.”

આપણે સ્વેચ્છાથી જેલમાં આવ્યા છીએ. એટલે આપણા હાથમાં જેલનો વહીવટ હોય ને જ કડકાઈ, સખ્તાઈ—અને હું તો એટલે લગી કહું કે અપમાન—આપણે કેદીઓ તરફ ચલાવીએ તેવાં બધાં આપણે પોતે સહી લેવાં જોઈએ. આપણે કશી જ મહેરબાની ન માગીએ. કેમકે મહેરબાનીની સાથે અપમાન પણ આવવાનું જ. પંબળના જ કેદીઓ સ્વદેશ અને સ્વમાનને ખાતર જન્મકેદની શિક્ષા બહાદુરી અને આનંદની સાથે ખમી રહેલા છે. તેમની સાથે આપણે સરખામણી કરવી ઘટે છે. મોપલા કેદીઓ પણ પોતાના દીનને ખાતર ચારપાંચ વર્ષ કે તેથીયે લાંબી મુદતની સજાઓ વેઠી રહ્યા છે. સાધારણ ચોરડાકુઓ હોય એમ તેમની તરફ વર્તણૂક રાખવામાં આવે છે, છતાં એ બધું, જાણે કે તેઓ સ્વભાવે જ ધીરજવાન કેમ ન હોય એ રીતે એ લોકો ખમી લે છે. આપણે વેઠવાનાં જરા જેટલાં દુઃખ આમનાં દુઃખોની આગળ શા હિસાબમાં છે? આપણે એટલું પણ બિન-તકરાર ન ખમી લેવું જોઈએ?

હુઆ, લઈ'ગા અને ચારદાઓ કરતાં બીજા વર્ગના એવા સંખ્યાબંધ માણસો સાથે જોડના આધિકારીઓને આ પહેલી જ વાર કામ પડ્યું છે. આ વસ્તુસ્થિતિને આપણે ધ્યાનમાં રાખીને આપણે તેમને નિભાવી લેવા ધટે છે. આપણી નબ્રતા અને હિંમતની છાપ જો આપણે એમનાં દિલ પર પાડીશું તો એ લોકોને એક નવી જ દુનીયાનું દર્શન કરાવ્યાનું પુરુષ આપણે પામીશું. ફરીયાદો કરી કરીને જોડમાં સુધારો કરાવવો એવી રીત જો આપણે લઈશું તો તેથી કરી તાત્કાલિક હેતુ સિદ્ધ ન થતાં કેવળ પરસ્પર અવિશ્વાસ અને દ્વેષનું જ વાતાવરણ ઉભું થશે. ફરીયાદો આપણે કોની પાસે કરવી? ઉપરી અમલદારો તો ગમે તેવા હોયો બતાવ્યા છતાં જોડ-અધિકારીઓનો જ પક્ષ લેવાનો.

આજે એક હેવાનીયતભર્યા દેખાવ જોઈ કદયમાં બહુ દુઃખ થયું. કોણ જાણે શા કારણે સાર મદદનીશ દાકતરે આજે એક મોપલા દરદીના કાન આમળ્યા. એ દેખાવના હેવાનીયતપણામાં હાસ્યારુપદ-પણું પછુ કેટલું ભરેલું હતું ! પરદેશી સરકારે સોંપેલી થોડી સરખી સત્તાથી સર્જી થયેલો આ વેંતીયો કેદખાનાની ગુપ્તતાનો આશ્રય લઈ, પોતાનું ક્ષુદ્ર શરીરબળ એક બહાદૂર લડવૈયાઉપર અજભાવે એ કેવી વાત ! એ કદાવર થોડો તો કદાચ સરકારી લસ્કરની તોપોનાં મોંઢાં-માંથી પસાર થઈને અહીં આવ્યો છે અને હવે માંદો પડવાને કારણે આ ભાઈસાહેબના હવાલામાં આવી ચડ્યો છે.

પાછળથી મને ખબર પડી કે તે કોઈ બળવાખોર કેદી નહોતો; એ કોઈ સાધારણ મોપલા કેદી જ હતો અને બદલી થઈને આ જોડમાં આવ્યો હતો. પણ એ બધું એક જ છે.

મારાનો મલમ તો કરવું જોઈયે તેથી વધારે કામ કરી નાંખે છે. એથી તો પગમાં જળેળાં પડી ગયાં. આ નાનકડો દાકતર સાહેબ ગરમ પાણીનો બાફ આપી સાફ કરવાના પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ એ પ્રયત્નમાં રહેલી વેદના બૂમ પડાવતી હતી. પીડા ઓછી હતી તેમાં અધુરામાં પુરો તેણે ફાલ્સાઓ પર કારખાલિક ઍસિડ લગાવ્યો. પણ

હું કંઈ અહીં દરદી તરીકે નથી આવ્યો. હું પ્રથમ તો એક કેદી છું, અને મારા શરીર માટે કંઈ પણ મહેનત લે છે એ સરકારની કેવળ ભલ-મનસાઈ છે. આમ પારાનો મલમ વધારેપડતો ચોપડીને તો સરકાર મને કેવળ અભણતાં જ પીડે છે; બાકી તેટલી જ પીડા જે તે ધારે અને તે માટે જરૂરી કાયદો પસાર કરી શકે તો મારી ઉપર વીતાડવાનો તેને હક છે. તિરૂવત્તમલૈનો એક બહાદુર યુવક અખુલ સુભાન આજે તાવને લીધે ઈરિપીતાલમાં આવ્યો છે. ચોખી ક્યાં માટે બંડ કરવાના આરોપસર તેને એક વર્ષની સખત કેદ અને જમીન ન આપે તો ખીલ એક વર્ષની સખત કેદ, એમ કુલ બે વર્ષની સખત કેદની સજા થઈ છે. તેણે અને તિરૂવત્તમલૈના ખીલ બે જણ હતા તેમણે બચાવ કરવા ઈનકાર કર્યો. સત્યમૂર્તિ ખીલ આરોપીઓના બચાવ માટે હસા રહેલા અને આ લોકોનો પણ બચાવ કરવાની પોતાની ખુશી તેમણે બતાવેલી એમ કહેવાય છે, પણ આ લોકોએ એમની સેવા ન સ્વીકારી.

બેગવાડાના શ્રીરમુલુ પણ આવ્યા. તેમને આખે શરીરે દુખે છે. નાના દાકતર સાહેબે એમની પથારી ખાસ ધ્યાન રાખીને મારાથી અને મહમ્મદ હુસેનથી દૂર ચોરડાને ખીજે છેડે રખાવી. હમણાં જ સમાચાર મળ્યા કે વિનીત પક્ષના લોકો આ ૧૩મીએ કાશી ખાતે મળવાના છે અને ૧૭મીએ મદ્રાસમાં કોઈ એક પરિવહ થવાની છે.

૭ : ૧ : ૨૨

શ્રીરમુલુ કહે છે કે રાજકીય પરિસ્થિતિ બહુ ખેદજનક છે ગાંધીજી ‘અમદાવાદમાં બેસી રહ્યા છે;’ મહાસભાએ કંઈ કર્યું નથી જેલમાં પુરાવામાં કંઈ લાભ નથી; વગેરે. મેં’ એમને પુછ્યું, કે આપણે ચોડાવણા જેલમાં આવ્યા એટલે હવે દુનીયામાં ધરતીકંપ જેવું ઉથલપાથલ થઈ જશે એવી આશા રાખવાનો તમને શો હક છે? છેલ્લાં બે વરસથી ચળવળ ચાલેલી જેસથી ચાલી રહી છે અને તે બધો વખત તમે પોતે છુટા હતા. તમે તેમાં કેટલુંક કરી નાંખ્યું’ તિલક મહારાજ ૭ વર્ષની જેલ ભોગવી રહ્યા હતા તે દરમિયાન તમે

પોતે અને ખીલઓએ કેટલુંક કરી નાંખેલું? એ' એમને કહ્યું કે અધીર શ્રમમાં કંઈ સાર નથી. આપણે આપણું પોતાનું કર્તવ્ય હોય તેટલું કરી સંકીર્ણ. આપણી જ જીંદગીમાં આપણે કંઈ ફળ ન મેળવી શકીએ તોપણ આપણે માથે કર્તવ્ય કરવાની ફરજ છે, અને તે આપણે હસતે ચહેરે કરવું જોઈએ. પેઢી દર પેઢી એક પછી એક નીકળી પડે તે સ્વતંત્રતા દેવીના હવનમાં પોતાનો હોમ કરે ત્યારે સ્વતંત્રતા મળે. માટે તાત્કાલિક ફળ માટે વજ્રખાં ન મારતાં આપણે જે ચત્કિચિત્ ધરાવી શકીએ અને સહન કરી શકીએ તેટલું તો માતૃભૂમિને ચરણે. આપણે ધરાવી છુટવું જ જોઈએ. ગીતાજીએ ઉપદેશ આપ્યો નિષ્કામ કર્મના આદર્શને આપણે ન પહોંચી શકીએ, તોયે આટલું તો આપણે કરવું જ જોઈએ. સ્વતંત્રતા માટે આપણા બાપદાદાઓએ મક્કમપણે લોગ આપ્યા હોત તો આપણે આજે કઈ સ્થિતિએ હોત તેનો વિચાર કરો. આપણે વધારે શ્રદ્ધા અને વધારે જોમની સાથે સ્વતંત્રતાની મુખેશ ચક્ષાવત નહિ? આપણા આપલોગથી આપણે આપણા વખતના હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસને કંઈકે આદરને પાત્ર બનાવ્યો છે; પરવશતા, બેદોશી અને બેઈજ્જતીની એકસરખી અફસોસકારક કહાણીમાં જરા મનોરંજક વિવિધતા આણી છે. આટલોયે બિવિધ્યની પ્રગતને સાચા આપણી તરફનો વારસો થયો. એટલે આપણે શ્રદ્ધા શીદને ડોડીએ? મજ દાથે 'કામાગાટા માડે' વાળા હરિનામસીંગને મળ્યો. તેમણે મને 'બજબજ પ્રકરણ'ની કહાણી સંભળાવી.

કેહી 'દરોગા' પરશુરામે રામાયણનું પુરું કર્યું છે અને મને વાંચવા આપ્યું છે. એણે હવે તામીલ મહાભારતનું પુસ્તક લીધું છે. મહામહા હુસેને ગીતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે. ખૂબ ખંતથી અને અક્તિથી કરે છે.

શ્રીરમુલ્લના મનમાં આત્રી છે કે સુબારાવ અને લેંકટશાહ અનેને આખો દહાડો ને આખી રાત એકાંત આરતીઓમાં પુરી રાખવામાં આવતા હશે.

૮:૧:૨૨

રામમૂર્તિને માથાના દુખાવાની સાથે તાવ આવ્યો છે. ઇસ્પીતા-લમાં તે હાલ પથારીવશ છે. ઇસ્પીતાલ આંક્રીસમાં અલીગઢ કોલેજવાળા રાફીયુક-૭૨-૨૬માન અને ગુન્તુરના વજીલ નરસિંહાચારીને જોયા. રાફીયુકનું મુખ તેટલું જ આનંદી, તેટલું જ નિર્દોષ. નીચેના ઓટલા પર એક કેદી ન્યુમોનીયાથી પીડાય છે. સારે નસીબે ઇસ્પીતાલના કેદી કામદારો કંઈક ખંતથી એની ચાકરી કરે છે.

સાવરકરની ધરપકડની, તે નાસી છૂટેલા તેની તથા હેગના બનાવોની વાતો મહમ્મદ હુસેન, રંગમ ચેટ્ટી અને ખીલ કેટલાક નહોતા જાણતા તેમને કહી.

મહમ્મદ હુસેન જોડે ચર્ચા થઈ. આપણે લડત ચલાવી રહ્યા છીએ તે એટલા સારા કે સ્વરાજ એ દરેક પ્રજાનો જન્મસિદ્ધ હક છે. એક પરદેશી શાન્ય અન્યાયો અને જુલમ ગુલરે છે એટલા જ કારણસર આપણે નથી લડતા. આથી, અંગ્રેજ સરકાર કદાચ દુનીયામાં સારામાં સારી હોય કે બની જાય, અને પંજાબ કે મલબારના અત્યાચારોનું નામ ન હોય, તોપણ સ્વરાજ માટે લડવું એ આપણી કરજ રહેવાની જ.

આખી રાત રામમૂર્તિએ ઉલટીએ કરી. હનુમન્તરાવ અને મહમ્મદ હુસેન એની પથારી આગળ બેસીને તેને મદદથી જરા રાહત આપતા હતા. ડોક્ટર રાત્રે આવ્યો અને બિચારા હનુમન્તરાવને ઉધડો લીધો. “ ત્યાં અગાડી કાણ બેઠું છે? તમારે ત્યાં બેસવાની કંઈ જરૂર નથી. હું તમને ઇસ્પીતાલમાંથી કાઢી મુકીશ. વગેરે ” અને પછી તેણે રામમૂર્તિને કહ્યું કે તમારે કંઈ જોઈવું કરવું હોય તો ઇસ્પીતાલના ચાકરને તમારે બોલાવવો. મારી કમ્પનામાં હું નીચામાં નીચું જે ચિત્ર આંકી શકું તેનાથી થે આ માણસની નિર્દયતા અને ક્ષુદ્રતા વધારે છે. જોલની

સત્તાના વિચારમાં તે સાવ બાન ભૂલી ગયો છે. એનામાં દાક્તરપણા કરતાં નેશરપણું વધારે છે અને એ બીજા કરતાં વધારે ભલિમ છે. એક સુશિક્ષિત નૌજવાન આટલો હૃદય મનનો હોઈ શકે એ વિચાર જ હું કરી શકતો નથી. પણ આટલું બધું જોર આસપાસના સંલોગોનું છે.

નં. ૧ ના ખેંઠાંને દિવસે પણ તાણું મારી રાખતા લાગે છે, એટલે હવે ત્યાંના કેદીઓને કોઈપણ જાતની કસરત કે ચાલવાની જગ્યા મળતી નથી. આવા સંલોગોમાં આસાન કેદ કરતાં સખ્ત કેદ તો ક્યાંયે સારી. પણ આપણે તો નેશ-છવનની કોઈપણ રીતે સ્વીકારવાને આવ્યા છીએ. કોઈ પણ સખ્તમાં માટે આપણે દુઃખ બતાવીએ એટલે સરકારની છત થઈ. દુઃખ દેવું એ તો એલોકોનો ઉદ્દેશ છે; એટલે જો આપણે દુઃખી થઈએ તો એમનો ઉદ્દેશ સફળ થાય. માટે તેઓ એકાંતવાસ આપે, આખો દિવસ બંધબારણે પુરી મેલે કે જે શિક્ષાઓ કરવાની એમનામાં સત્તા અને ધૃષ્ટતા હોય તે બધી ખુશીથી સહન કરીએ તો જ આપણે તેમનો હેતુ નિષ્ફળ કરી શકીએ. માત્ર એટલું સાચવવું આપણે જોઈએ કે કંઈ લાંબનરૂપ કામ કરીને એવી વધારાની શિક્ષા વહોરી ન લઈએ.

મહમ્મદ હુસેને બહાદુરશાહ વિશે એક સરસ વાર્તા સંભળાવી, એક બ્રિટિશ અમલદારે શાહબંદાનું માથું એક ચણમાં મુકીને બાદશાહની આગળ ધર્યું. તે જોઈને બહાદુરશાહ રહેજ હસ્યો. પાછળથી તેના હજુરીયાઓએ પુછ્યું કે હજુર, શાહબંદાના માથાની ભેટ કરીને તો એ લોકોએ આપની અત્યંત દયાથીન મસ્કરી કરી હતી, છતાં આપ હસ્યા તેનું શું કારણ? બહાદુરશાહે જવાબ વાળ્યો કે શત્રુનો હેતુ મને દુઃખ દેવાનો હતો. તેમની યુક્તિથી મને દુઃખ થયું છે એવું બતાવું તો તેમનો હેતુ સફળ કરવામાં હું મદદરૂપ બનું. તેવું હું કેમ કરું?

સાંજે શક્તિયુક દવા સાથે ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે હવે એમને દિવસના પુરી મુકવામાં આવતા નથી.

૬ : ૧ : ૨૩ સોમવાર

એમને જેલમાં જરાયે દુઃખ છે એમ તો કહી ન જ શકાય. ઇસ્પીતાલમાં રાત્રે બારણાંને તાળાં વસાયા બાદ અમે છ જણા ટાળું વળાને બેઠા હોઈએ અને જવલંત ભૂતકાળની વાતો ચલાવ્યે રાખતા હોઈએ ત્યારે તો લાન પણ રહેવું નથી કે અમે જેલમાં છીએ, અને અહીં કંઈ રળ ભોગવવા સાથે ભેગા નથી થયા. ધણીવાર મનમાં થઈ આવે છે કે મારે મારાં પોતાનાં તેમજ મારા સદ્ગત લાઈનાં બાળબચ્ચાંના બરણપોષણની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી ? પણ એ વિચારથી માત્ર મનને જરા વિર્જીળ કરી મુકવા સિવાય બીજો કશો અર્થ સરતો નથી. અને અન્તે એ બધું પ્રશ્નના જ હાથમાં સોંપીને હું શાન્ત થાઉં છું. હું જાણીને બહુ તાજુબ થયો કે મહમ્મદ હુસેન માત્ર ૧૯ વર્ષના છે અને શક્તિયુક ૨૦ વર્ષના જ છે. એમની હમરના આપણા છોકરાઓ કરતાં તેઓ બન્ને જાણનાં શરીર તથા ભુદ્ધિ વધારે પાક્યાં છે. મહમ્મદ ધણી ભક્તિપૂર્વક ગીતાનો અભ્યાસ કરે છે અને રેંડીયા કાંતે છે.

૧૦ : ૧ : ૨૨ મંગળવાર

સોંભળવામાં આવ્યું કે પહેલા નંબરના પ્લૉકમાં દહાડે પણ બારણાં બંધ કરી દેવાનું ગઈકાલથી અમલમાં મુકવામાં આવ્યું છે, અને જરૂરી હાજતો સાથે મુકરર કલાકોએ જ ત્યાંના કેદીઓને બહાર જવા દે છે.

રંગમ ચેટ્ટી ઝીણી ઝીણી બાળતોમાં પણ એટલી તકરારો કરે છે કે બધા નેકરો એની વિરૂદ્ધ થઈ ગયા છે. પરિણામ જોઈએ તો તો આપણી ફરીયાદો છેવટે કેદી બન્ધુઓ સામે જ છે, કેમકે અહીં બધું કામ કેદીઓ જ કરે છે. જેલમાં આવતા કેળવાયેલા માણસોએ

કેદીબાઈએને તેમજ જેલઅધિકારીએને હેરાનગતિ કે ત્રાસરૂપ તેમજ નજર થઈ પડતું જોઈયે. જેલઅધિકારીએને આપણે આંખના કણા તુલ્ય લાગીયે છીયે, કેમકે આપણી પાસે તેઓ મનનું ધાર્મ્ય કરાવી શકતા નથી. પણ બિચારા ગુલામી દશામાં આવી પડેલા કેદીએને પણ આપણે શા માટે અકારા થઈ પડીયે ? આપણા આવવાથી તેમનું સંકટ વધવાને બદલે તેમને આપણી સોળતથી ઉલટું સંસ્કૃતિ, પ્રેમ અને આશાનું શીતળ અંજન મળવું જોઈયે.

આદિશેષીઆ કરીને એક બિનઅમલદારી ગૃહસ્થ આજે સવારે જેલ જોઈ ગયા. તે મારા ખાટલા પાસે જરાક ઉભા રહ્યા અને હું કોણ છું એ પુછી જોયું. કોલમ્બુ બાબત પુરેપુરી તપાસ કરવાનો એનો ઈરાદો હોય એમ દેખાય છે. મેં એને કહ્યું કે દસ તોલા દાળ પણ જો દરેક કેદીને પુરેપુરી મળતી હોય તો તેના પોષણ માટે તે પુરતી થઈ પડે. પણ હમણાં તો એટલો ખોરાક કેદી લગી પહોંચતો જ નથી. દાળ દાળ બધી (પછી તેમાં દાળ હોય કે કચરો કરતર પણ હોય) નીચે નમી જઈને અલગ રહેતી અને કેદીએને માત્ર ઉપહું પાણી જ પહોંચતું. એઓ દસ વાગે આવ્યા હતા, એટલે આજે કોલમ્બુ સારું હતું. (આણું રંગમ ચેટીતું કહેવું છે. હું તો દાનસીંગની દાળમાંથી થોડી લઉં છું; કોલમ્બુ તો લેતો નથી.) સાંજે પાણું કોલમ્બુ હમેરાના જેવું જ ખરાબ થઈ ગયું. બીજા બિન-સરકારી નિરીક્ષક શ. પદ્મનાભ નાઇડુ અઠવાડીયા પહેલાં આવ્યા હતા. મેં સાંભળ્યું છે કે આવા ૬ બિનસરકારી નિરીક્ષકો છે. સાધારણ રીતે એમને ઇસ્પીતાલમાં આવવાની નવરાસ મળતી નથી અને આવી ચડે તો તપાસ કરવાની કુરસદ હોતી નથી.

ગઈકાલે રાતે હીરાસીંગે ચીનના એક ધાટપાડુને દેહાન્ત દંડ કેવી રીતે કરવામાં આવેલો તેની પોતાની નજરે જોયેલી વાત કહી. એનું માથું કાપી નાંખવામાં આવ્યું, અને ધડમાં ત્રણ માણસોએ બંદૂકની ગોળી મારી. પછી છાતી ચીરીને કદયને બહાર કાઢ્યું. એનું માથું અને

હૃદય એના ગુન્હાઓની એક ચાદી સહીત બળર વચ્ચે ટાંગવાનાં હતાં. આ સભા જોવા આવેલા મોટા અધિકારીઓ અને બીજા ગૃહસ્થોએ મરનાર ધાડપાડુના માંસમાંથી કકડો કકડો લીધા. મુખ્ય અધિકારી જે હીરાસીંગનો મિત્ર થતો હતો તેણે તો આખું હૃદય લઈ લીધું. તેથી આ ગુન્હેગારનું માત્ર માથું જ બળરમાં ટાંગવામાં આવ્યું. ન્યારે કોઈ બહાદુર માણસનું માંસ હાથમાં આવે ત્યારે ચીના લોકો આમ તેનું માંસ વહેંચી લે છે. પાછળથી તે હૃદય એ અમલદારને ઘેર રાંધાયું હતું અને બધાએ તે ખાધું, એ હીરાસીંગ જાતે જોયું હતું. એને પણ ખાવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું પણ એણે ના કહી.

ચીનમાં હંદર, ગધેડાં અને બિલાડી સિવાય બધું ખાઈ ગણાતું હોય એમ લાગે છે. એ લોકો કુતરાને પણ ખાય છે અને માંસની દુકાનોમાં કુતરાનું માંસ પણ વેચાય છે.

મને રામાયણમ્ આપનાર દરોગો પરશુરામન્ ચીનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં ભ્રમ કરી નોકરી કરી આવેલો હતો. તેણે બારે દયાબળક હોયે પોતાની કહાણી સંભળાવી. આખી લડાઈ દરમિયાન જેને એક ગોળી પણ અડી નહિ તેને ઘેર આવતાં ખૂનના ખોટા આરોપની ગોળી લાગી. થોડા મહિનામાં છુટનાર છે. અત્યંત બલો માણસ છે !

૧૧ : ૧ : ૨૨ યુધવાર

મહુમ્મદ હુસેનને ઇસ્પીતાલમાંથી રજા મળી છે. તે હવે પોતાના બ્રાહ્મણમાં ગયા છે. તેમણે ખીતા પોતાની સાથે જ રાખી છે. ઍરિસ્ટર હકીમીનારાયણ ગઈ કાલે ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. અસહકારીઓએ આખી ઇસ્પીતાલનો ઈન્કરો લીધો હોય એમ લાગે છે. તેમણે અને તેમના મિત્રોએ જ્ઞાનઅધિકારીઓના ગુન્હા કેવી રીતે પકડી પાડ્યા અને સુધારા દાખલ કરાવ્યા તેની લાંબી વાત તેમણે કહી. એમણે કહ્યું કે પહેલાં બહુ જ નિર્દયપણે કેદીઓને મારતા તે તેમના આવ્યા પછી બંધ થયું છે.

ખીને સબ ઍસિસ્ટન્ટ સર્જન આવ્યા છે. એના ભાઈના કરતાં તે જોડા વાતુડીયા લાગે છે.

‘ગ્રાન્ડન ટ્રેઝરી’ માળામાંથી હાફેટીસનો કેસ અને મૃત્યુનો ઉપોદ્ધાત વાંચ્યા.

મળવાબંધેના નિયમે જલ્લવા માટે કૃષ્ણસ્વામીએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પ્રોસ્ટકાર્ડ લખ્યું છે. તેણે તા. ૩ જી જાન્યુઆરીએ એટલે કે મારા કાગળ પહોંચ્યા તે કરતાં સહેજ પહેલાં-કાગળ લખ્યા છે.

૧૨ : ૧ : ૨૨ શુક્રવાર

આવતી કાલે યુવરાજ મદ્રાસમાં આવે છે તે માટે ઉપવાસ કરવો એવી લક્ષ્મીનારાયણની દરખાસ્ત ઉપર તેની જોડે ચર્ચા થઈ આખરે આજે સવારે એણે ઉપવાસનો વિચાર છોડી દેવાનું કબુલ કર્યું. એને ગળે ઉતર્યું નથી, પણ મારા મતને માન આપીને નમી દીધું છે. આ શુભાકાંતથી અને તે સંબંધમાં થતી જનવણીથી દેરા સુખી ને સંતોષી છે એમ જ સરકાર સિદ્ધ કરવા માગે છે. તેથી યુવરાજના સત્કારમાં ભાગ ન લેવાનો અને હડતાળ પાડવાનો હેતુ, દેરા સુખી અને સંતોષી નથી તે બતાવવાનો છે. આપણે જ્ઞેષ્ઠમાં આવ્યા એટલાથી જ આપણા મનની સ્થિતિ જોઈએ તેટલી વ્યક્ત થઈ જાય છે. આપણા ઈલાકામાં યુવરાજ આવે તે દિવસે તે મોટા દુઃખનો દિવસ હોય તેમ જો આપણે જ્ઞેષ્ઠમાં રહ્યા રહ્યા પણ ઉપવાસ કરીએ તો યુવરાજ પ્રત્યે આપણને અંગત દ્વેષ છે એવો અર્થ તેમાંથી જાણ્યે અજાણ્યે નીકળશે. દેરા હડતાળ પાડે છે; જ્ઞેષ્ઠમાં હોવાથી આપણે હડતાળ પાડી રાકીએ નહિ. પણ તેથી આપણો અણગમો જાહેર કરવાની નવી રીત શોધવાનું કંઈ કારણ નથી. મને તો એમ લાગ્યા જ કરે છે કે ઉપવાસનો પ્રયોગ મોટાં કારણો માટે, ભારે દુઃખ અને આત્મશુદ્ધિ મેળવે જ રહેવા દેવો જોઈએ. યુવરાજના આગમનનો અવસર દુઃખ જાહેર કરવાનો નથી પણ અણગમો જાહેર કરવાનો છે. રાષ્ટ્રીય

પ્રાયશ્ચિત્તનું આ આખરી સાધન તો આપણે કંઈ ભારે પાપ કર્યું હોય, અથવા આપણાંના કોઈએ કંઈ ભારે અત્યાચાર કર્યો હોય તેના રોધન માટે છે. યુવરાજને બેમાંથી એક સાથે અંગત સંબંધ નથી.

કાલ રાતે દમ પાછો ઉબળ્યો હતો. ઇસ્પીતાલમાં આવ્યો તે દહાડાની કંઈક રાત્રિ હતી. કાલ રાતે હીરાસીંગે ખરું જ કહ્યું કે હિન્દુસ્તાન ખીળ દેશે કરતાં ત્રણ વાતમાં ચડીયાતો છે: ભકિત, પરોણાગત અને સતીત્વ.

ડૉ. રાજન વગેરે મને મળવા માગે છે. એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તે માટે લખ્યું છે. મેં એમને કહેવડાવ્યું છે કે તા. ૨૦મીએ મારો પહેલો મહિનો પુરો થાય છે; તે પહેલાં સાલેમમાં મારા કુટુંબનાં માણસો સાથે દિવસ નક્કી કરીને તેમની સાથે જ આવે. હું ધારું છું કે દર મહિને એક મેળાપ તેમજ એક કાગળ લખવાની ને આવેલો કાગળ વાંચવાની છુટ છે.

મહમ્મદ હુસેન અને નરસિંહાચારીની ફરીયાદ છે કે આખો દિવસ અને રાત એમને ગાંધી રાખતા હોવાથી તેમને ખુદશી હવા કે કસરતનું નામ મળતું નથી. સવારના એક વાર જનર જવા માટે તેમને બહાર કાઢે છે; અને આને જ ખુદશી હવા અને કસરત તરીકે ગણવામાં આવે છે.

૧૩ : ૧ : ૨૨ શુક્રવાર

આખો દિવસ કાંત્યું તથા સેક્રેટિસનું જીવનચરિત્ર વાંચ્યું. આજે ઇસ્પીતાલમાંથી મને પાછા પેલી મારી જીની એકાન્ત ઓરડીમાં લઈ ગયા.

અહીંયાં પણ રાતદહાડો કોટડીનાં બારણાં બંધ રાખવાના નવા હુકમોનો અમલ થાય છે. એકાન્ત ઓરડીમાં આમ પુરી રાખે.

એ તો ભારે જુદમ છે. અમારા કરતાં તો સખ્ત મજૂરી વાળા કેદીઓ સુખી. એમને ખુલ્લી હવામાં કામ તો કરવાનું. પણ આપણે દુઃખસહનની રામખાણ અસરમાં માનનારા છીએ, તેથી ભારેમાં ભારે જુદમ ભોગવવાની તક મળે છે તે માટે આપણે તો પોતાને નસીબદાર માનવા જોઈએ.

પણ કોઈ એક માણસને હાથે નીતિનો કંઈ ભંગ થઈ ગયો એટલા ખાતર (નીતિભંગના ગુન્હેગારોની વાત જ અત્યારે તો કરીએ) તેને ૧૦૦ ચોરસ ફુટની નાની ઓરડીમાં રાત દિવસ ગાંધી રાખવો અને ઈશ્વરનાં આપેલાં પ્રકારા, હવા, અને ખુલ્લા આકારાથી તેને નાહક વંચિત કરવો એ કેટલું દૂર છે? અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાતજન્ય સિદ્ધાન્તને ખાતર ગુન્હેગારને સમાજથી અલગ પાડે એ સમજી શકાય; પણ જ્ઞાનીનો કે અજ્ઞાનીનો એવો તે શો સિદ્ધાન્ત હોઈ શકે કે જેને ખાતર એ સિદ્ધાન્ત તોડનારને જીવનની આ જરૂરી ચીજોથી વંચિત રાખવાનો તેને હક હોય ? અહીં કોટડીઓની સામે જ ખુલ્લું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. એ ક્ષેત્રનું ખીલ કંઈ ઉપયોગમાં આવે છે એમ પણ નથી. પણ કેમ જાણે અમારા ઉપર વેર જ વાળવું હોય તેમ અમારી ઓરડીઓને મળખુત તાળાં વાસી દઇને અમારી ઉપર સખ્ત પહેરા રાખીને તેનો ઉપયોગ લેતા એમને અટકાવવામાં આવે છે. દુષ્ટમાં દુષ્ટ ગુન્હેગારોને ચે આ રીતે રાખવા એને પણ હું હલકટ અને વેરખુદ્ધિ-ભરેલી હેવાનીયત જ ગણું. આવું વર્તન રાજકીય કાર્યને અર્થે રાજ-ખુશીથી જોડમાં ગયેલા સદ્ગુણસ્થો તરફ ચલાવવામાં આવે છે માટે તે હેવાનીયત છે એવી દલીલ હું ન જ કરું. એ તો રાજકીય કેદીઓને એકલાને સાડે સ્વચ્છ પાણી માગવા જેવું થાય; કેમ જાણે સાધારણ કેદીઓને તરસે મારવામાં કે રોગિષ્ઠ પાણી આપવામાં હરકત જેવું જ ન હોય.

૧૧:૧:૨૨ શનિવાર

કાંલે રાત્રે વળી પાછી દમની પીડા થઈ.

મારા પાડોશીઓ બી. વેંકટપ્પા અને અલ્લેકુટ્ટી નામનો મોપલો કદી છે તે બંને એકાન્તવાસની શિક્ષા ભોગવે છે. વેંકટપ્પાને કોર્ટ જ શિક્ષા કરી છે, પણ મોપલાને તો ખૂબ માટે ૧૦ વર્ષની સખ્ત કેદ ઉપરાંત આ જેલ તરફની વધારાની શિક્ષા છે. પણ મજ્જુરી તરીકે એમને દોરડું વણવાનું કામ કરવું પડે છે, તે સિવાય હું સાદી કેદ ભોગવું છું તેમાં અને એમનામાં હું કંઈ ભારે ફેર જોતો નથી. કોટડીમાં પુરાર્થ રહેવું એ તેમને ને મારે માટે સમાન છે.

હું નથી માનતો કે આમાં કંઈ હેતુ હોય. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પુછી ખાતરી કરવી એ જ ઠીક છે. અલબત્ત ધરાદાપૂર્વક કરેલી ગમે તેટલી શિક્ષાઓ ખમવાને આપણે આવ્યા છીએ, પણ ભૂલથી અસુક સળ થઈ ગઈ એવો બચાવ કરવાનો પ્રસંગ એ લોકોને ન મળવા દેવો જોઈએ. સવારના ૬ પછી થોડીક વાર ફરવા દઈ સાત વાગ્યાથી મને પુરી દીધો. અલ્લેકુટ્ટી સરકાર માટે દોરડાં વણે છે, ત્યારે ચાલો હવે હું પણ મારે પોતાને માટે જરા કાંતું.

બહારની દુનીયામાંની વાતો ક્યારેક ક્યારેક અહીં આવે છે. વાતો કહેવા કરતાં વાતોના પડછાયા કહેવા વધારે ચોખ્ખા છે, કેમકે પડછાયા પરથી વસ્તુનો આકાર જેટલો-કદની શકાય તેટલી જ આ અર્થવાઓ ઉપરથી ખરી હકીકત કળી શકાય. અહીં સાચામાં સાચી વાત આવે તોપણ તે ખૂબ અતિશયોક્તિ થઈને ભરેલી જ. મદ્રાસની શહેરી પોલીસે છેલ્લા દસ દિવસથી હડતાળ પાડી છે; બહિષ્કાર બહુ સફળ થયો છે અને યુવરાજ આવ્યા ત્યારે આખું મદ્રાસ અંધકાર અને શાન્તિ મય હતું; રસ્તાઓમાં ડેકાણે ડેકાણે ભાપણો ચયાં હતાં; સરકાર પક્ષના કોઈ ચેટ્ટીએ સ્વરાજની નિન્દા કરી તેથી

એક ડેકાણે સ્લેબ તોડીને થયું છે; આખરે સરકરી સિપાઇઓ આવી પહોંચ્યા, ગોળી ચલાવી, ૬ મરણ થયાં; ઉત્તર તરફની સરહદમાં લડાઇ ભગી છે અને સરકારે પુષ્કળ હાર ખાધી છે; હજી મલબારમાં તોફાન શમ્યું નથી; વગેરે કંઈકેકે ખરું ખોટું જેલમાં સાંભળીએ છીએ. હરમીનારાયણની પત્ની કેટલાંક સગાંબહેનો સાથે આજ સવારે આવીને ઈસ્પીતાલમાં એના પતિને મળી ગઈ એ પણ ખબર પડી છે.

ખપોરના ૩-૪૫ ઠંઠાકે મને ખબર મળી કે ડૉ. રાજન વગેરે કેટલાક ભાઈઓ મને મળવાને આવ્યા છે અને મારી વાટ જુએ છે. મારે તેમની જોડે વાત થઈ. ભાઈ અને છોકરાંઓ પણ આવ્યાં હતાં. બધાં ખુશ છે અને સૌને હિંમત છે. અને મારે પણ એટલું જ નેધયે છે. સાલેમમાં ચોકીનું કામ ચાલુ છે એ જાણી મને આનંદ થયો; જો કે કેટલીક દુકાનો બાળી નાંખ્યાનું સાંભળી મને અફસોસ થયો. વાસુદેવેય્યા જેવા સીધા માણસને છ મહિનાની સખત કેદ મળી છે. અનંતાચારી કાચી જેલમાં છે અને રામકૃષ્ણેય્યા અને બીજા એક મુસલમાનને નીરપુરમાં કાયદાના અનાદર માટે ૬ મહિનાની સાદી કેદ મળી છે. આનું નામ કંઈક થયું કહેવાય. મને ખુબ ઇચ્છા છે કે આવા અનેક જણ હડતને ખેંચીને જેલના ફરવાળમાં પેસાડી દે. આ તામીલ પ્રદેશમાં આપણે એટલું જ કરી શકીએ તેમ છીએ. કહે છે કે નેહરુને અને મને જનરલ સેક્રેટરી નીમ્યા છે, અને વી. જી. પટેલ નેહરુની અવેજીમાં તથા ડૉ. રાજન મારી અવેજીમાં સેક્રેટરીનું કામ કરે છે. ગાંધીજી 'સરમુખત્યાર' નીમાયા છે, એટલે કે સમિતિઓ બોલાવ્યા વગર પણ મહાસભાને નામે કામ કરવાની તેમને મુખત્યારી આપવામાં આવી છે. ઠીક થયું; પણ એમને એ સ્થાન સાચવનાર પોતાની પાછળ કોઈ મળવો દુર્લભ છે. મુંબઈમાં બધા મતના માણસોનું એક સંમેલન થયું છે અને સર સંકરન નાયર તેના પ્રમુખ છે. ગાંધીજી તેમાં હાજરી આપે છે. મને ફીકર થાય છે અથવા મને એવી આશા

છે, કે એનું પરિણામ કંઈ જ ન આવે; કેમકે આવી સભાથી કંઈ ફાયદો થાય એવું માફે માનવું નથી. આવી સભાનું બહુ બહુ પરિણામ આવે તો તે એટલું જ કે આપણે આપણી માગણીઓ ઓછી કરીએ, અથવા મહાસભાનો કાર્યક્રમ મુલતવી રાખીએ. એનાથી બીજું કશું જ તેમાંથી નીકળે તેમ નથી—અને હમણાં જીત પાસે આવતી જાય છે તે પ્રસંગે તેવા પગલાનો વિચાર જ કેમ આવે ?

ડૉ. રાજને યુવરાજ આવ્યા ત્યારે મદ્રાસમાં થયેલા બનાવોના દુઃખદ સમાચાર કહ્યા. ડરામણુ ખૂબ થયું. હડતાળ સફળ થઈ હતી ખરી, પણ કંઈક અંશે તો તે ડરામણુની મદદથી જ. મને આ જાણી નવાઈ લાગી, કેમકે અગાઉની બધી હડતાળો વ્યવસ્થિત રીતે પાર પડી હતી. ડરામણુ કે તેક્ષન કોઈ વાર થયાં ન હતાં. કહે છે કે આ વખતે હડતાળ ન પડે તે માટે સામા પક્ષ તરફથી ભારે ચળવળ થઈ હતી. અને તે વિરોધી ચળવળને તોડી પાડવાની લાલચથી જ લોકો આ અવળે રસ્તે ચડયા એમ જણાય છે. વેલિંગ્ટન સીનેમા ઉપર સરકારી વાવટા ચડાવવામાં આવ્યા તે જોઈ એક મોટું ટોળું તેના ઉપર ધસી ગયું. ડૉ. રાજન કહે છે કે પોલીસ અને લશ્કરી સિપાઈઓ બહુ સારી રીતે વર્ત્યા હતા; પણ સીનેમા કમ્પનીના કોઈ માણસે બંદુક ફોડીને ટ્રિપ્લિકેનના એક મુસલમાનને મારી નાંખ્યા.

મને જાણીને આનંદ થયો કે રામનાથને મદ્રાસમાં સ્વયંસેવકોનું કાર્ય પોતાના હાથમાં લીધું છે. રાજગોપાલન મહાસભામાં નથી ગયા. મેં ડૉ. રાજનને ગામડાંમાં ફરી કામ આગળ ધપાવવાનું કહ્યું.

‘સ્વરાજ્ય’ ઠીક ચાલે છે અને એના ત્રાહકો વધ્યા છે એ પણ જાણ્યું. ‘ઈન્ડિપેન્ડન્ટ’ બંધ થયું. મહાદેવભાઈને ૧૮ મહિના મળ્યા. દેવદાસ હસ્તક્ષિપ્ત અઠવાડિક કાઢે છે અને નક્ક કરનાર ૧૦૦ સ્વયંસેવકો તેને મળ્યા છે.

મિં એનું મલબાર જઈ આવ્યા અને ત્યાંથી ગાંધીજી પાસે ગયા છે અને વારીકુનેય મહત્ત્વદ હાજી ગિરફતાર થયા છે એવું સાંભળ્યું. એની ગિરફતારી સાથે બળવાનો અંત આવ્યો માની શકાય.

આ મેળાપ પછી દરવાજેથી પાછો આવતો હતો ત્યાં ખિનસરકારી નિરીક્ષક મિં દુરાઈસમૈય્યા મળ્યા. તેમના પોષાકની ટાપટીપમાં એક પક્ષ ખામી જડે તેમ ન હતું. તેમણે મારી તબીયત તથા ખોરાક વિષે પૂછપરછ કરી. કોઠડીમાં માણસને એકાંતમાં પુરી રાખે છે તેની વાત કરી. આમ અમને કંઈ જાણથી પુરવામાં આવે છે કે નણી જોધને, તેની તપાસ કરવાનું કહ્યું. તેમણે આ બાબતની નોંધ લઈ હું કહીને જવાબ આપ્યો, પણ એની મને ધાસ્તી છે કે એ કંઈ જ નહિ કરે.

ડાં રાજને બહારની દુનીયાનું જે દૃશ્ય મારી આગળ ખડું કર્યું તે એકંદરે જોતાં મનને ખુશી કરનારું નહોતું. વિજય ફેટલો સમીપ આવી પહોંચ્યો છે તેનું લોકોને હજી જાન થયું નથી. એક પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરી લેવો એવો નિશ્ચય તેમણે હજી કર્યો નથી. સર્વસ્વનો ભોગ આપીને લડત ચલાવવાની સફલિત પ્રજા તેમને આપો ! આંધ્રવાસીઓ વિષેના સમાચાર ઉત્સાહપ્રેરક છે. કેટલાંક તાલુકામાં કર ન ભરવાની હીલચાલ એમણે આદરી છે.

૧૫ : ૨ : ૨૨-રવિવાર

મેઈ કાલે એક દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળ્યા. એન. એસ. રામસ્વામી આયંગરની સાથે મંડાયેલા રાજદ્રોહના કેસમાં તેમણે દીત-ભાવે માફી માગી છે. એક વરસ સુધી રાજકારણમાં ન પડવાની કક્ષલત આપી તેઓ છુટી ગયા છે. આટલી સારી કારકીર્દી અને મેક્કસાવાળો માણસ આમ સ્વમાતને ખૂલીને ખુલ્લી રીતે ચરણ કેસ, સ્વીકારી શકેલા હશે તેની કલ્પના જ મારાથી થઈ શકતી નથી. આ બનાવ જોતાં દુનીયામાં શાને 'અચક્ય' ગણવું ? કે પ્રજા

નિર્બળતાથી અમારી રક્ષા કરજે અને હિંમત અને દેશાભિમાનના પન્થમાં અમને દૃઢ રાખજે.

હમેશના ઉપયોગમાં આવતી ઝીણી ઝીણી સાદી ચીજોમાં પણ કેટલી ખૂબી રહેલી છે તેનું જ્ઞાન થવાને માટે તે તે ચીજોનો અત્યુત્ક વખત માટે ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. આજકાલના સામાન્ય જીવનની નિરંકુશ, સ્વચ્છંદ મોજમજાને લીધે સાદી વસ્તુઓમાંથી આનંદ ભોગવવાની શક્તિ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ, અને વધારે ને વધારે જાનજની તૃષ્ણામાં તણાતા જઈએ છીએ; છતાં પણ ખરી વૃત્તિ તો નથી જ મળતી. કોઈ કોઈ વાર જરૂરી વસ્તુઓના થોડા સમયના ત્યાગથી તે વસ્તુની ખરી ખૂબી ઉઘડે છે, અને શરીર અને મનમાં ઉદ્દાસ પ્રેરે છે. સાદો પ્રકાર, તાજી હવા અને તેમાં ટહેલવામાં કેટલું સુખ રહેલું છે તેનો અનુભવ મને ગઈ કાલે પહેલી જ વાર સવારમાં મારી કોટડીનું બારણું ઉઘડ્યું તે વેળાએ થયો.

સાદા ખોરાકમાં કેવો સાત્ત્વિક સ્વાદ રહેલો હોય છે તે જ્ઞેષ્ઠમાં આનંદ પછી મને જેવું સમજવા લાગ્યું છે તેવું તે પહેલાં હું સમજી શકતો નહોતો. પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી પ્રાસંગિક નિવૃત્તિને અને ઉપવાસને બારે વિપત્તિ માનવામાં જેટલી મૂર્ખાઈ છે તેટલી જ જ્ઞેષ્ઠથી હેબકાઈ જવામાં છે. રવિવાર અને તેવા રજના દિવસો અમારે બંદી-વાનોને માટે તો ઉલટા આપદાના જ છે. દરરોજ કરતાં દરોગાઓ અને ખીબા અધિકારીઓ ઘણા વહેલા ઘેર આઠ્યા જાય છે. તેથી જલદી જલદી અમને ખવડાવી વાસણો મંજૂરી લઈ પરવારી લેવાની તેઓ ઉતાવળ કરે છે. જરાક વિચાર રાખીએ તો તેમની ઉતાવળને તાબે થઈને બારણું વહેલાં વાસવાની તેમને સગવડ કરી આપવી જોઈએ, કે જેથી તે બિચારાઓ વહેલા વહેલા પોતાને ઘેર જઈને ખૈરાંછાકરાંને મળે. દરોગાનું જીવન એના સાથી કેદી કરતાં બારે ચડીયાતું નથી હોતું. કેદીને ખાવાનું મફત મળે છે ખરું, પણ દરોગાને કદાચ પગાર તરીકે એથી જરાયે વધુ મળતું નહિ હોય.

ઉપરી અમલદારોની જોડુકમીની જેટલી ધાસ્તી કેદીને હોય છે તેનાથી દરોગાને જરાયે ઓછી હોતી નથી; અથવા કદાચ દરોગાની ચિંતા વધારે જ હશે. એકંદરે જોતાં એ બિચારાનું જીવન અત્યંત કંજાળ છે. અક્ષત બાપડા કેદી લોકો ઉપર ધાતકીપણું વાપરીને પોતાના બધાં દુઃખોનું તે તેમના ઉપર અભણતાં વેર વાળે છે. “અમને ૩૦ રૂપિયા આપો, એટલે બસ; અમારો નિર્વાહ સુખરૂપ ચાલે. ગાંધી આપે કે સરકાર આપે તેની અમને દરકાર નથી. સરકાર કરતાં ગાંધી પાસેથી બે રૂપિયા ઓછા મળતા હશે તોયે અમે ખુશીથી લઈશું.” આ એમની મનોદશા છે.

ધરૂપીતાલ એ તો માકડનો બરેલો નરકવાસ જ છે. મેં સાંભળ્યું છે કે બધા વોર્ડમાં આહું જ છે. પ્લૉકસમાં તો વધારામાં માખી અને જીનેયે ઉપદ્રવ છે.

કેદીઓની કામળા અને લુગડાં અઠવાડિયામાં માત્ર એક જ વાર ધોવાય છે. પણ ધોનારા હરીફોનું ધાડું મોટું થવું હોવાથી તેમને થોડાક પાણીમાં કપડાં બોળ્યાં ન બોળ્યાં, ને કાઢી મુકવામાં આવે છે. જલ ન જોઈ હોય તેવાને આશ્ચર્ય જ થાય કે આટલા પાણીમાં આખું શરીર અને લુગડાં બન્ને શી રીતે ધોવાતાં હશે. ઉંચે જીઓ તો નળની અને ન્હાવાના કુવારાઓની સુંદર સગવડો રાખેલી છે ખરી, પણ એ તો માત્ર કોઈ નિરીક્ષકને ખુશ કરવા પુરતી જ છે. કુવારા તો ખોટવાઈ ગયેલા જ હોય છે. આ એકાન્ત કેદીઓના પ્લૉકમાં મારી પોતાની અને બીજી કેટલીક કોટડીઓમાં તો પ્રમાણમાં ઓછાં જી અને માકડ છે. કોટડીમાં સરસામાન કંઈ જ ન મળે. માત્ર પથારી રાખવા સારૂ છટાની એક એટલી છે. ઉપર ચુનાથી ચણેલું કમાનના આકારનું છાપરું છે; લોહાના સળીયાથી જડેલું બારણું છે. અહીં ગરદી નહિ હોવાથી જી માકડનો ત્રાસ નથી. ધરૂપીતાલમાં મારો રોજનો કાર્યક્રમ હમેશાં માકડ વીણવાનો જ રહેતો. આ વાતે આ એકાન્ત કોટડીમાં ભારે સુખ છે. પણ અહીં વળી માખીઓનો ત્રાસ છે. બ્રિટિશ જલના આ

સહ-વાસીઓ ને પોતાની ફેટલીક કુટેવો મુકી દે તો મારું ધર તેમને માટે ખુલ્લું છે. મારા બાણમાં તેમનો ભાગ છે. ને મારી પેઠે માત્ર ભાત અને કોણમ્બુ કે દુધ અને સાબુઓખા પર જ ગુનરો ચલાવવાનું તેઓ વચન આપતા હોય તો ખુશીથી એ બિચારા ભૂખ્યા પડોશીઓને હું મારા બાણમાં ભાગ આપું. પણ એમને તો જે આવે તે ખરે છે. વળી તેમની સ્વાદૃષ્ટિ હલકા પ્રકારની પણ ખરી. આથી મને પસંદ ન હોવા છતાં મારે એમની ઉપર સખત ચોક્કી રાખવી પડે છે.

શહેરના મિત્રોના સહવાસમાં જ રહેતો હોઈ તેમ રોજ દાઢી સાફ રાખું છું. પહેલા પૂઝાકમાં આંધ્રના મિત્રો રહે છે ત્યાંથી અન્ના મંગાવું છું. અન્ના ભુક્યા હોય છે અને બળતરા કરે છે, છતાં દાઢી સાફ તો રાખું જ છું. જેલના હળમોથી તો તોખા. હું ધારું છું કે થોડા વખત પહેલાં આ લોકોની નેડનો એક હળમ મને સાલેમમાં મળેલો. સારા હળમો કાં તો બહુ ભલા હોય છે અથવા હોશીયાર હોય છે તેથી તેઓ જેલમાં પકડાતા નથી.

જેલની અંદરનો બ્રાહ્મણ રસોઇયો બહારના જમતમાં તેના ભાઈઓ હોય છે તેટલો જ ખરાબ છે. મેલ, વાળ, હન, રેતી, અને કાંકરીના મિશ્રણથી બનેલા અહીંના ચીતરી ચેડે એવા સ્વાદવાળા ભાત અને કોણમ્બુની નેડ મળે તેમ નથી. ઓખા વગેરે ઝાડકવા માટે રસોઇયો જવાબદાર નથી, અને સ્વાદ માટે તો કોઈ જ જવાબદાર નથી. શીખ લોકોને માટે એમનો જ એક માણસ નિધનસિંગ રાધે એવી વ્યવસ્થા થઈ છે. એને કોઈ મદદ કરવું નથી, પણ એ કાળજીથી સીધું બરાબર માપસર મેળવે છે, પોતે ચારતો નથી અને બીબને ચે ચારવા દેતો નથી તથા મન દહને ઓખી રસોઇ કરે છે. પણ એક સાધારણ બ્રાહ્મણ કેદી ક્યાં અને સરકાર સામે કાવતું કરવાના

ગુન્હા માટે પોતાની મન્યુત ગરદન પર જન્મદીપનો ભાર વહન કરનાર અને આન્દામાન જામ આવનાર એક સદ્ગૃહસ્થ ક્યાં ? બેનો મુકાબલો કરવો એ જ અનુચિત છે. દરરોજ સવારે પોતાના ‘વન્દે-માતરમ્’ ની સાથે તેઓ મને બે પાતળી ચપાટી બનાવીને મારે સાથે મોકલે છે. જમવા વખતે પણ તેઓ મારે માટે દાળ લઈને મને ‘વન્દેમાતરમ્’ કરતા હાજર જ હોય છે. હું કોઈક વાર સામે ‘રામ રામ’ કરું છું અને કોઈક વાર ‘વન્દેમાતરમ્’ કરું છું. એ વાત કરે છે તેમાં ‘મે’ અને ‘કેન’ એ બે જ અંગ્રેજી શબ્દો હું સમજી શકું છું. બાકીનું બધું એ વીર હૃદયમાંથી પ્રગટે છે ને તે જ સમજે છે; મારે માટે તે અગ્રાહ્ય છે. એક અપવાદ હતો તે મારે કહેવો જોઈએ. ધણા ખતથી અનુમાન કરીને મેં શોધી કાઢ્યું કે નિધન-સિંગની ભાષામાં ‘ચે’ એટલે આપવું તે દાળ ચપાટી ‘ચે’ કરે છે; ડાબુટી જોર શાક વગેરે સીધાની વસ્તુઓ ‘ચે’ કરે છે. કદાચ બ્રિટિશ જોરમાં છુટ રાખી હોય તો કાગળ કે ચિટ્ટી પણ ‘ચે’ કરી કહેવાય. બે આપણે બધા નિધનસિંગની પેઠે આટલું જ અંગ્રેજી જાણતા છતાં તેના જેટલા પ્રામાણિક અને બહાદુર હોત તો આપણી જાંદગી મારે સુખમય હોત અને હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર હોત.

ચાલો હવે કાંતવા બેસું. ગાંધીજીને ક્યાં ખબર છે કે આ જોરની કોટડીમાં આ નાનકડો રેંટીયો તો મારા નાના ભાઈ જેટલો મને નહોલો થઈ પડ્યો છે. આ તેઓ જુઓ તો તેમનું હૃદય આનંદથી ફેલું થઈ જાય ! તેમની આંખો કેવી હશે !

૧૬ : ૧૦ : ૨૨ સોમવાર

આજ સવારે જોરના રાજ પોતાની અઠવાડિક તપાસ ખતમ કરી આ ખ્બોક છાંડી ગયા કે તરત જ બે શીખ કેદીઓ સામા થઈ

ક્યાંયે સુધી કોટડી ઉપડવાની વાટ જોતાં બેસવું પડ્યું. મુખ્ય દરોગાને પૂછ્યું કે આજ કેમ આટલી મોટી કોટડી ઉપડી ? ‘આજ તો રજા છે.’ ‘કેમ સારી ?’ ‘યુવરાજ’ એટલું કહી તે ઉસ્યો.

બયોરના પાંદ ખાતો અને સાંજના દુધ-સાબુચોખાની ખીર લેતો. તેને સારી છરી અને ચમચો આણી આપવાનું ડૉખુદી નેલરે કબુલ કર્યું છે.

સ્નાનાદિક આટોખ્યા પછી અડધો કલાક આમતેમ ખુલ્લી હવામાં ફર્યો અને પછી કલાક કાંત્યું. એન. કે. વિનયરાધવને બે રેંટીયા મોકલ્યા હતા. તેમાંનો બારે હતો તે મેં મહમ્મદ ધાડસને આપ્યો હતો અને મારે માટે હલકો રાખ્યો. ઇસ્પીતાલમાંથી આવ્યા પછી બારે રેંટીયા જ કું વાપરું છું. પેલા હલકા રેંટીયા કરતાં તો આ રેંટીયા ધણે જ સુંદર છે. તેલની ધાર નેવો ફરે છે. આ રેંટીયા ન હોત તો નેલના દિવસો કેમ જાત ?

કુરજ અને બાઈબલ કાલ રાતે વાંચ્યાં. ગણેશો મારા પર પોલ રિશાર કૃત “ઈશુના ચાળખા” (સ્કર્ન ઓફ ક્રાઇસ્ટ)નામનું પુસ્તક મોકલવાની મહેરબાની કરી છે. તેના ઉપર નજર ફેરવી ગયો. ઈશુના જીવન અને ઉપદેશથી હાલના ખ્રિસ્તીઓનું વર્તન કેવું ઉંધું છે એ વિષે સાંપ્રત ખ્રિસ્તી ધર્મ પર ઘણા હુમલા થયેલા છે. આ પુસ્તકમાં તેનું જ પુનરાવર્તન છે. આખી ચોપડી સૂત્ર રૂપે લખાઈ છે. કોઈક વાર આ નાનાં સૂત્રો અર્થનો મર્મ બરાબર વહન કરનારાં હોય છે, તો કોઈક વાર ભાષા મોળી પડે છે. ગણેશ પોતાની ચોપડીઓનો દેખાવ એવો સુંદર કરે છે કે ઘણીવાર પુસ્તકની વસ્તુમાં હોય છે તેના કરતાં દેખાવમાં જ વધારે માલ હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાછો મને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવાનો હુકમ કર્યો લાગે છે. મેં સબ ઍસિસ્ટન્ટ સર્જનને કહ્યું કે મને પુછવામાં આવે તો કું તો કોટડીમાં જ રહેવાનું પસંદ કરું. ઇસ્પીતાલના માકડથી કું હારી ગયો છું. રાત્રે વારંવાર વપ-શતાં તગારાંને લીધે એમ જ લાગે છે કે બહુ કાંઈ મોટા બજારના

ઝોટલા ઉપર સુતા હોઈયે. અધુરામાં પુરું કેટલાક દરદીઓની વેદનાના હૃદયાર અને કેટલાકનો સનેપાત ચાલતો હોય. અહીં કોટડીમાં બે કે એકાંત કદ છે, છતાં ઇસ્પીતાલ કરતાં કોટડી સારી છે. સોફેટિસનું ચોડું તામિલ ભાષાંતર ચલાવ્યું. બપોરે ત્રણેક વાગે રામાચણુ. બહુ અશક્તિ જણાઈ. યુવરાજને ખાતર સાંજના ચાર વાગે વાળુ કરી સેવું પડ્યું અને પાંચ વાગે કોટડીમાં પુરાઈ જવું પડ્યું. અંધારે ચયું ત્યાં સુધી કાંત્યું. આ રેંટીયાની સુંદરતા અને સરળતા—ખરેખર એ એક કાવ્ય જ છે. રાત્રે કુરળ.

મુંબઈમાં ૨૦૦૦ માણસોને પકડવામાં આવ્યા છે અને તે બધાને મદ્રાસ લઈ આવ્યા છે, એવી એક અજબ વાત સાંભળી ! આહું ખરેખર બનવું હોય તો આ દેશ કેટલો નસીબદાર !

છેલ્લી ગપ એ આવી છે કે સાલેમમાં કોઈ ‘ક્લેકટર’નું ખૂન થયું છે. આવી વાતોમાંથી સાર એટલો જ સમજાય છે કે લોકોમાં ગમે તે રીતે કંઈક તોફાન સળગાવવાની આતુરતા રહેલી છે.

૧૮ : ૧ : ૨૨-બુધવાર

અવિરત પ્રાર્થના કર્યા છતાં પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર હજી કરી શક્યા નથી. બટકતા મનને સ્થિર રાખવું બહુ મુશ્કેલ છે. અને સ્થિર કર્યા પછી પણ ખરા લક્ષ્ય પર ચોંટવાને બદલે દેહ પર, સમાંહાલાં પર અને દેશ પર જ તે ચોંટે છે, અને પવિત્ર ન થતાં નવીન મનકામના-ઓ સર્જે છે. આ અવસ્થાએ મારે પોતાને એક જ ઉદ્દેશને અર્થે પ્રાર્થના કરવાની હોય. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉદ્ધોગ કરવાનો જ તે ઉદ્દેશ છે. એક વાર તેનાં દર્શન થયાં એટલે બાકીનું બધું એની મેળે થઈ રહેશે. પ્રભુને ‘પ્રત્યક્ષ’ કરવાને જીવના વખતના ઋષિઓ જે તપશ્ચર્યા કરતા તેનો શો અર્થ તે હવે હું સમજું છું.

અસહકાર કંઈ રાજકીય હેતુ સાધવાનું એક સાધન જ નથી. એ તો ધર્મ જ છે. પાપ સાથેનો સહકાર તણ દેવો એ સાર્વભૌમ ધર્મ છે. આપણે એમ કરવાથી અંગેજોને કાઢી મુકી રાષ્ટ્રીય છીએ. એકલા માટે જ એ ધર્મ છે એમ નથી. આપણે જે પાપના પાશમાં બંધાયેલા છીએ તેવાં બંધનને છેદવાં એ સાર્વભૌમ ધર્મ છે. આ કંઈ અમુક મર્યાદિત વખત માટેનો અથવા અમુક રાજદ્વારી દાવ ખાતર કાઢેલો કાર્યક્રમ નથી. પોતાના દેશબંધુઓનો અધઃપાત કરવામાં શરીર ન થવું એ ત્રિકાલાબાધિત ધર્મ છે. મહાસભાએ મુકરર કરેલી મુદતમાં જ આખી પ્રબળે તે કબુલ કરાવી રાષ્ટ્રીય કે ન રાષ્ટ્રીય તે મહત્વનો સવાલ નથી. ખીલ હપાચો નિષ્ફળ થયા છે માટે કેસરીયાં તરીકે અખત્યાર કરેલો હપાચ આ નથી, પણ સત્ય અને દયાના જેવો જ આ ત્રિકાલ વડે અબાધિત ધર્મ છે. તેમાં પરિણામ જોવાનું ન હોય કે તક આવે ત્યારે પાળીએ એમ કહીને રાહ જોવાની પણ ન હોય. આપણને પરવશ બનાવી દે તેવા પરદેશી રાજ્યની સાથે તેવા રાજ્યને કાયમ કરે તેવા કોઈ પણ કૃત્યમાં સહકાર કરવાનો ઇનકાર કરવો એ દુહરતી કાયદો છે, એ મનુષ્યસ્વભાવ છે.

રાષ્ટ્રજીવનનો આ સ્વાભાવિક નિયમ આપણે ભૂલી ગયા અને તેથી એવી જડતામાં આપણે આવી ગયા કે ગુલામીનું ભાન પણ ન રહે. હવે જીવનનો આ નિયમ આપણે પાછો શોધી કાઢ્યો છે. તેનું પાલન કરવું એ આપણો ત્રિકાલાબાધિત સાર્વભૌમ ધર્મ છે.

બહારથી કંઈક ખખડાટ થતો લાગે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કોટડી-એ આવીને મારી તખીયત વિષે પૂછપરછ કરી. એણે કહ્યું કે પાંચ સાથે મને માખણ આપવામાં આવશે. તેણે મને સલાહ આપી કે પાંચ કરી ગયા પછી ખાવો. ગરમ ખાવાથી અપચો થાય.

જે નવી ગપ: એક વેનીયમ્પડીના પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટરનર ખૂનની અને ખીજી અમારા વડા ફરૌગાનો છાકરો મદ્રાસ સીટી

પેલીસમાં કૉન્સ્ટેબલ હતો તેણે અસહકારી થઈને રાજનામું આપ્યાની. આ બીજી વાતથી ફરોગાઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા છે, કારણકે તેમને પોતાના ઉપરી ઉપર અપ્રીતિ છે.

આજે જ ખબર પડી કે શાસ્ત્રીયારને મધુભૂતનો રોગ છે. એ જરા નબળા દેખાય છે, અને હોવા જોઈએ તેટલા આનંદી લાગતા નથી.

બિચારો થીવન, ઈસ્પીતાલમાં દરદીની સેવા કરે છે તે કેટલો માયાળુ ને બલો ? નિયમસર અને પ્રામાણિકપણે તે માંદાની માવજત કરે છે.

આ કહેવાતા ગુન્હેગારોની નજીક હું જેમ જેમ આવતો જાઉં છું તેમ તેમ મને ખાત્રી થતી જાય છે કે આપણા કાયદાઓ, મુકદ્દમાઓ અને શિક્ષાઓ એ બધાની પદ્ધતિ ધરમૂળથી ખોટી છે.

૧૯ : ૧ : ૨૨-ગુરુવાર

હું જાજરે જતો હતો તે વખતે ભોંતની પેલી બાજુએથી મદદ-નીશ દાકતરે મહેરબાનીની રાહે મારી તબીયતના સમાચાર પૂછ્યા. હવે નવા ફોલ્લા નીકળતા નથી એ જાણીને, આ રોગ સાર મને મુકેલી રસી તેણે પોતે જ શોધી કેમ ન હોય એવી રીતે તે વાત કરવા લાગ્યા. રસીનો મૂળ શોધક પાશ્ચર પોતે પણ આટલો ખુશ ન થાત. થોડાં વગર રાંધેલાં ટમાટાં ખાવાની મેં રજા માગી ત્યારે તેમણે કહ્યું કે કબજાયાતને માટે પાંડે દવા જેવું કામ કરે છે. હમણાં મારે ટમાટાને માટે બહુ આગ્રહ ન રાખવો એવી તેમણે સલાહ આપી. ટમાટાથી વખતે દમ વધી જાય ! ખરું કારણ તો તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટથી ગભરાય છે એ જ જણાય છે.

વેલોર જેલના અપ્રસિદ્ધ ગેઝેટમાં નીચેના સમાચાર આવ્યા છે : (તેના ઉપરની ટીકા મારી પોતાની છે.) હિ વેલોર હજી તહનામાંનો અસ્વીકાર કરવાની પોતાના લોકોને સલાહ આપે છે. ભરતપુરના

મેન્જિસ્ટ્રેટ કેટલાક રાજદારી કેઠીઓને ખીલ કેઠીઓના દેખતાં ફટકા માર્યા તેથી ભારે ખળભળાટ થયો છે. આવા મેન્જિસ્ટ્રેટ ખરે જ આપણા હિતેથી જ છે. કુરનુળમાં ભારે પકડાપકડી સંભળાય છે. સાલેમ પણ પાછળ રહ્યું નથી. અતુર ખાતે સવિનયભંગ કરવા માટે પાંચ જણ ઉપર સમન્સ નીકળ્યાં છે. સી. અનન્તાચારી ઉપર કામ ચાલે છે. વાસુદેવૈય્યાને છ મહિનાની સખત જેલ મળી છે. તિરુપથુર વાળા વહાળ સાહેબને છ મહિના સખત અને રામસ્વામી આચરને છ મહિના સાદી મળી છે. કોઇ શ્રીનિવાસન નામના માણસે પોલીસમાંથી રાજનામું આપ્યાનું સંભળાય છે. તે વળી કોણુ હશે? ટનકાશી અને તિરુવેલોરમાંથી ઓનરરી મેન્જિસ્ટ્રેટનાં રાજનામાંની ખબર આવી છે. આવા છુટાછવાયા પ્રસંગો જો કે બહુ મહત્વના નથી, છતાં તે નવી જગતિનાં ચિહ્ન રૂપ છે. જન્યુઆરીની અધવચમાં કલકત્તાની જેલમાં ૩૫૦૦ સ્વયંસેવકો હતા. હાકીમ અજમલખાને પોતાના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં કહ્યું છે કે ઇચ્છતે હિન્દુસ્તાનની અસહકારની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે. ૫૦ માસવીયાળના પુત્ર ગોવિંદને અને તેના કાકાના દીકરા કૃષ્ણકાન્તને ૧૮ મહિનાની સખત કેદની શિક્ષા થઇ છે. પાછળથી સજામાં ઘટાડો થઇને છ મહિનાની સાદી કેદ રાખવામાં આવી છે. કલકત્તામાં સ્યામસુંદર ચક્રવર્તી પણ પકડાયા છે.

કોઇ પોલીસ અમલદારની ગાડી ઉપર પથરા ઉડયા, અને લીધે મદ્રાસમાં ગોળીબાર થયો અને છ જણ મરાયા.

મારા ખોરાક અને તબીયત વિષે બહારથી કોઇ ખટપટ કરવું હોયું જોઈએ એવા મને વહેમ હતો તે ખરી વાત છે એમ જણાયું. લોકોમાં પોતાના કર્તવ્યને વિષે કેટલું બધું અજ્ઞાન! મને અહીં રોટલાની ભૂખ નથી; બહાર મહા મન્યન ચાલે છે એટલું જણવાની જ એક ભૂખ છે. અમારી ભૂખ ને તરસ બધી એક જ વાતની છે કે જેલમાં વધારે ને વધારે માણસો કેમ આવે. લોકોની કલ્પના કંઈક

એવી જ લાગે છે કે અમારા જેવા થોડાએક કમનસીબીયાંને જ સ્વરાજ ખાતર જેલ ભોગવવી પડવાની છે, એટલે અમારી સન્ન જેમ અને તેમ હળવી ને દુઃખરહિત અને તે માટે બનવું કરી છુટવાની તેઓ પોતાની ફરજ સમજે છે. આવી સમજણથી તેઓ અમારા જેવી જીવનની ખબર રાખતા રહે છે, અને અમારી તબીયત, ખોરાક વગેરે વિષે બહાર રહ્યા રહ્યા ચળવળ કરી અમારા જેલના દહાડા જેમ અને તેમ સહ થાય તેવી ચળવળ કરે છે. અમે અહીં એક ધ્યેયને સાર આલેશા છીએ; અને અમને જેલમાં ચાહે તેટલું દુઃખ હોય, અમને ખોરાક ચાહે તેવો મળતો હોય, તેમ છતાં એ ધ્યેય પ્રત્યે જ તેમણે પોતાનું અધુરું ધ્યાન રોકવું જોઈએ તે કેટલું અગત્યનું છે એ વાત તેઓ સમજી નય તો કેવું સારું ! તો તેઓ એવા વિચારો ઓછા કરે કે આ દમનનીતિનું ખૂંડે મોજી આપ્યું છે તે રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સથી ખાળી શકાશે. તો તેઓ સરકારે માંડેલી લડતને ઉપાડી લેવાને પ્રવૃત્ત થશે.

ખીચારા શાસ્ત્રીયારને વધતાં વધતાં મરડો થયો છે. તે ઇસ્પી-તાલમાં જશે તો ત્યાં તેને ઓખાના ઓસામણ ઉપર રાખવામાં આવશે, કારણ કે મદદનીશ દાકતરના મંથમાં હલકા ખોરાકના પ્રકરણમાં એ એક જ વસ્તુ છે. દુધના કોઈ પણ પદાર્થને માટે જોશા-ધીરાનો પરવાનો જોઈએ.

જનરૂએ ગયો ત્યાં કોઈ કેદીના આવા ઉદ્ગાર સંભળાયા: “શું કરવું આ કોલમ્બુને! મીઠું નહિ, મરચું નહિ; નકરું, મોજી મોજી પાળી. આ લોકો સરકારનો પગાર ખાય છે ને સાથે અમારા ખોરાકમાંથી પણ ખાઈ જાય છે. પ્રભુ આ બધા ગુન્હા તરફ નજર નહિ કરે?” પણ હું ધારું છું કે આવી અનીતિ તો સ્વરાજમાં પણ હોવાની જ. અત્યારે જેઓ બગડેલા છે તેઓ આપણા બાઈઓ વગર ખીજ કોણ છે? આપણા લોકોનાં દિલ ક્યારે પલટાશે ને તેઓ ક્યારે નીતિને માર્ગ વળશે? ઈશ્વર જાણે !

જેલ પાસે થઈને પસાર થતી રેલ્વે ટ્રેનની સીટી વાગે ત્યારે ત્યારે હું સાવધાન થઈ જઈ જઈ અને મનમાં ઘોળાતા વિચારોને

ચારની થેડે તગડી મુકું છું. પણ આજે સાંજે હું પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે નાગસરમ ગામડાના કોઈ સુખી ધરમાંથી જે મધુર અવાજ આવ્યો તેની સાથે સુખના દિવસોનાં સ્મરણોનું પૂર મનમાં ધસી આવ્યું. તેનું જોર એટલું બધું પ્રબળ હતું કે કેટલાયે વખત સુધી એ પૂરને હું ખાળી ન શક્યો. આ મીઠા શરણાઈના સૂર જેમ મને તેમ આ દેશના હરેક સ્ત્રીપુરુષને તેની યુવાવસ્થાના મધુર દિવસોનું- ખાશા ને આનંદભર્યા તે દિવસોનું-સ્મરણ આપે છે. આ આનંદ- શોકમાં ધડી એક વિહરતાં મારી આંખો આંસુભીની બની. હું ખાંસુને આંખમાં ઢાળી ન શક્યો. પરમેશ્વરે તેનાં સરજેલાં સુખો અને આપતાં જરાયે કંજીસાઈ કરી નથી. સ્ત્રી, કુટુંબ, મિત્ર, સૌની તરફના અમાપ પ્રેમનો હું ભાજન થયેલો છું. પણ પ્રેમની વરપત કોને થઈ છે ? કાણ કહી શક્યું છે કે આટલો પ્રેમ બસ છે ?

આવા વિચારો મને નિર્બળ કરી નાંખે છે. મારી અંદર જેટલું પણ છે તે અધુ લડતના ખપનું છે. જે આંસુ પાકીને કેવળ આંસુ જ બાનાં છે તેવાં મનમોહન પુષ્પોના ઉદ્યાનમાં મનને ભ્રમણ કરવા હું એ મારે માટે ખોટનો વેપાર છે. પરમેશ્વરને મારે એટલી જ પ્રાર્થના કરવી રહી છે કે તે જ્યાં હોય ત્યાં જો તે સુખદુઃખના ખુબલવ કરી શકતી હોય તો હે પ્રભુ, તેને દુઃખદર્દીથી દૂર રાખજો અને મને સહન કરવાની અને મારો ધર્મ બળવવાની તાકાત આપજો.

૨૦ : ૧ : ૨૨-શુક્રવાર

આવી વિચિત્ર સોબતમાં યે સલામત રહેતાં આવડ્યું એ એક ભરસ સદ્ગુણ છે. એક તરફ મહામહા ધાકડની ઓરડી મુકીને હમેશાં ત્રણ એવા પડોશીઓ હોય જ, જેઓ કંઈક નિયમભંગને સાર નાખાજ કોરડની સળની કે જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના જેલનિયમોની રૂએ ધારી કોંટડીની કે એકાન્તની કેદ ભોગવવા આવેલા હોય. કોટડીના ખારણ સળીયાવાળા ખારણાની આડું લાકડાનું બહુ કમાડ વાસીને

હવા અજવાળું બંધ કરી નાંખવામાં આવે છે. સામેની ભીંતમાં નાનું કાણું હોય છે તે અને છાપરા ઉપર બે વાંકા વાળેલા નળ હવા આવે તેવી સહિચ્છાથી રાખેલા હોય છે તેટલું ફક્ત રાખવામાં આવે છે. જ્વલના નિયમોના કરતાં દરોગાઓ ધણીવાર ઓછા નિર્દય હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવવાની વગ્રી ન હોય ત્યારે તેઓ લાકડાનું કમાડ ધણીવાર ખુલ્લું જ રહેવા દે છે. મને પોતાને એક આવી ભતની કોટડીમાં પુરવામાં આવ્યો છે. માત્ર મારી કોટડીનું લાકડાનું કમાડ વાસવામાં આવતું નથી. હમણાં જ અંબુરના એક મુસલમાન નૌજવાનને આવી એકાન્ત કેદ મળી છે. ઇશ્વરે તો તેને પહોડ જેવા તેજસ્વી ને રૂપાળો ધડયો છે, પણ માણસે તેને આવી કોટડીમાં પુરી રાખવાની સજા કરી છે. તેનો વાંક એ કે તેણે પોતાની કોઇક પાશવી વૃત્તિ પર સંયમ નહિ રાખ્યો હોય. મિત્રોની ટોળીમાં બળીને, તે કહે છે તેમ કંઈક તોફાન કર્યું હશે, કે તેથીયે કંઈક વિશેષ ભારે કાયદાનો ભંગ કર્યો હોય. તેને એકાન્ત કોટડીમાં પુરી દહ સળીયાના બારણા ઉપર લાકડાનું કમાડ વાસી દે છે કે જેથી ઇશ્વરનું આપેલું હવા અજવાળું તેના સુધી પહોંચે નહિ. સદ્બાળ્યે સામેની ભીંતમાં ૬ ઇંચ લંબુ ને એક વાર લાંબું બાંકોટું છે ને તેને કંઈ લાકડાની બારીથી જડી લેવામાં નથી આવ્યું. તેમાં ફક્ત સળીયા જ જડવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછીની ઓરડીમાં એક મોપલા કેદી એક મહિનાની એકાન્ત જલ સેવી રહ્યો છે. માણસના ખૂનના ગુન્હાસર તેને ૧૦ વર્ષની સખ્ત મજુરીની સજા મળી છે તે પૈકી આ એક ભાગ જ છે.

બીજી તરફ શાસ્ત્રીવારની કોટડીની પડોશમાં ચાર યુવકો ફાંસીની રાહ ભેટા પડેલા છે. દિવસ ને રાત તેમની ઉપર અત્યંત સખ્ત પહેરો રાખવામાં આવતો હોવા છતાં આ પડછંદ જુવાનીયાઓ છાવણીમાં ચોક્કા હોય તેવા ખુશ રહે છે. તેઓ આખો દહાડો કોટડીના બારણા પાસે બેઠા રહે છે, કારણકે તે તેમને માટે સ્વતંત્રતા અને પ્રકાશની નજીકમાં નજીકનું ઠેકાણું છે. કંઈ કામકાજ વગર નવરા બેઠા દિવસો ગવ્યા કરે છે અને રાખેલા મુજબ સરકારને કરેલી અરજીઓ

જવાબની રાહ જુએ છે. તેઓ મને જોઈ મારી સામે તાકી રહે છે ને ધણું કરીને મારા ઉપર ખીભાય છે પણ ખરા. તેમને મારી ધર્મ્યા આવે એ કુદરતી છે. હું દરોગા વગર હરીફરી શકું, મુકાબલે તેમના કરતાં વધારે છટ્ બોમ્બ, તેમની નજર આગળ થઈને પાણીને નળે નહાવા ઘોવા સાથે જાળવવા, ઘોળાં શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરીને રોજ બાંધણી બનીને તેમની નજીકથી આવુંજાઉં. જાણે તેમની દુર્દશાની હું ઠેકડી કરતો હોઉં એમ તેમને લાગવું હોય તો તે કુદરતી છે. મારી કોટડીની પછવાડે વળી ખીભ અભાગી કેદીઓની ટાળી છે. તેઓ પણ કોટડીની રાહ જુએ છે. તેમનાં ગપ્પાનો અવાજ દિવસરાત મારી કોટડીમાં સંભળાયાં કરે છે. મેં તેમનાં મ્હોડાં જ્યાં નથી, કેમકે અમારી બોરડીની પછવાડે જવાની મને બંધી છે; જો કે ફોળીયું તો બધું એક જ છે. પણ તેમના સાદ, તેમની ગંદી ગાળો, વિનોદ કરવાના તેમના પ્રયત્નો, વખતોવખત નિસાસાપૂર્વક તેઓ જે પ્રાર્થના કરતા ને લગવાનું નામ લેતા તે બધું મને પૂરેપૂરું પરિચિત છે. સાંખ પાંડોશીઓ એકબીજાની વાતો જાણે તેટલું હું તેમને વિષે જાણતો. સૌથી અજખામણું કંઈ હોય તો તે પેલા ફાંસીના કેદીઓની ચાકી કરનાર દરોગાઓનો સતત લવારો ચાલે છે તે છે; અને રાતને વખતે તો તે લવારો પૂર રંગમાં આવે છે. વડા દરોગાને હું કહી દઉં તો વખતે તે તેમને કંઈક સળ કરે કે જોછામાં જોછું અવાજ કરવાની બંધી તો કરે જ. મારી ઉધને બચાવવા ખાતર નહિ, પણ સન્ત્રીઓએ વાતોના તડાકા મારવા નહિ એવો જલનો નિયમ છે તેથી મારી ફરીયાદ સંભળાવાનો સંભવ. તેને મન જલના નિયમો એ ધર્મશાસ્ત્ર છે. કાર્યકારણના સંબંધનું બંધન તે ધર્મમાં તેણે આવશ્યક માનેલું નથી. પણ આમ ફરીયાદ કરવા જતાં પરિણામ એટલું જ થાય કે હું પોતે એ બિચારા અધકેદીઓને મન આપના કણા જેવો બનું. એમની દશા દયામણી છે તેઓ ધારે છે કે તેઓ છૂટા છે, પણ ખરું જોતાં તો જે કેદીઓ ઉપર તેઓ પહેરો ભરે છે તેમના જેવી જ લગભગ તેમની જીંદગી હોય છે.

ત્યાર પછી મધરાતની વેળાએ રાતનો કેદી ચોખીદાર તેના મોઢા ને પગમાં ખસડકસડ થતા જોડાનો અવાજ કરતો આવે છે. ઘણીવાર આ ચોખીદારો પોતે ખૂન કે તેવા કોઈ બારેશુન્દા માટે લાંબી મુદતની દીપ ખાઈને આવેલા હોય છે. એક જય ને બીજા આવે. દરેક જણ મારી ચોરડીના બારણામાં ઉભો રહે ને પોતાના કાનસતું અજવાળું ચોરડીમાં પાડીને ખાત્રી કરી લે કે હું નાસ્તી ગયો છું કે સહીસલામત પુરાયેલો છું. આ કેદી દરોગા, કેદી મુકાદમો ને રાતના કેદી પહેરેગીરો-એમની વિચિત્ર વંશાવળી બારીખીથી અવલોકન કરવા લાયક છે. તેમને સફેદ કપડાં મળે છે ને બીજા કેદીઓનાં કપડાંની જેમ તે બાંડીયાં ન હોતાં હાય પણ છેક સુધી ઢંકાય તેવાં હોય છે. તેમને કમરે ચામડાનો પટ્ટો ને માથે સફેદ ટોપી પણ મળે છે. કેદીના નંબરનું ચગડું, બીજા કેદીઓની પેઠે જેવાતેવા પતરાનું ગળે બરાવવાનું નથી હોતું, પણ નાના સરખા પિત્તળના ચક્રદા-માં નંબર કેતરેલા હોય છે. તે જમણી છાતીએ ટાંકણીની મોડે વળગાડવાનું હોય છે, ને જાણે કંઈક ચાંદ મળ્યો હોય તેમ ચક્રચકતું રાખવાનું હોય છે. એ જાતમાં જેઓ વધારે ઉંચે ચડેલા હોય છે તેમને સત્તાના નિશાન તરીકે ડાંડુકો પણ રાખવા દેવામાં આવે છે. કેદી ચોખીદારને ભાત ખાવા મળે છે તથા દર મહિને એક રૂપિયા તેને નામેદ્દ વગર બ્યાજે જમે કરવામાં આવે છે અને તે રકમ તે છૂટે ત્યારે તેને મળે છે. એ તેના કામ દાખલ તેનો પગાર થયો. ઉપરાંત તેમની દીપમાંથી દર મહિને ૪ થી ૮ દિવસ કપાય છે. લગભગ દરેક અધરૂં કામ-કેદીઓના કામ ઉપર મુકાદમી કરવાનું, રાતના પહેરાનું, વગેરે-આવા કેદી અમલદારોની મારફત લેવામાં આવે છે. આ લોકો કેદખાનાના શાસ્ત્ર પ્રમાણે પુરતા કાબેલ હોય છે; કારણકે જરા હુકમ પાળવામાં બૂલ થઈ, ઉદ્વેગ થઈ બતાવી, જરા અણગમો કે અનાદર બતાવ્યો કે તરત આ ઉંચા પદેથી તેને નીચે હડસેલી દેવામાં આવે છે, અને ધડી પહેલાં જ કેદીઓની ઉપર તેણે જીલમભરી કડકાઈ

વાપરેલી હોય તેમની હારના તેને થઇ જવું પડે છે. અને આવી સભનો તેમને એટલો બધો ડર હોય છે કે તેનાથી બચવા ખાતર ગમે તે કરવાને તેઓ તૈયાર થાય છે. એ ડરમાંથી જ તેમની કાબેલીયત આવે છે. આ એક એવી રીતે ગાઠવેલી શુદ્ધામીની પદ્ધતિ છે કે જે ચોતાનો ખર્ચ, ચોતાની મુકાદમીનો ખર્ચ પણ ચોતે જ નિભાવી શકે છે.

શાસ્ત્રીયારનો મરડો હજી મટ્યો નથી. તે હમણાં જ ઇસ્પીતાલ-માં ગયા.

માખણ મળવાનું હતું તે મળ્યું. કોઈક ચીજ સાવ સમ ખાવા જેટલી જ મળતી હોય ત્યારે ખરેખર તેની કિંમત બહુ વધે છે. માખણ કેવી રીતે લેવું ને કેવી રીતે ખાવું એ અહીં હું બરાબર શીખી ગયો. રાઇના દાણા જેટલું પણ નકામું જવા ન દેતો, કારણ કે બધા માખણનો તેટલોયે ભાગ કંઈ નાંખી દીધા જેવો નહોતો જ.

શુભડા માટે આજે પાંચમી પીચકારી લીધી. હું ધારું છું કે વધુમાં વધુ હવા આજે તો શરીરમાં પેસાડી દેવામાં આવી છે.

કાંત્યું. સૅક્રેટિસ અને રામાચણ થોડાં થોડાં કર્યાં: સીતાશુદ્ધિ અને તેની પરીક્ષાના પ્રસંગો.

ઘરથી કાગળની રાહ જોતો હતો તે સાંજે જેલનો કારકુન આવીને આપી ગયો. રંગુનથી છોકરીઓનો કાગળ અંદર નથી. કૃષ્ણસ્વામી, નરસિંહમ અને મારા ભાઈના કાગળો છે. જેવું સાકર કે માખણ જેવા પદાર્થોનું, તેવું જ આ કાગળોનું. પત્રવ્યવહાર ઉપર અંકુશ આવતાં, પત્રોની ભૂખ ભગૃત થઈ. આથી આવેલ કાગળની લીટીએ લીટી, અક્ષરે અક્ષર બરાબર ચાવીને હું હજમ કરી ગયો.

આજનો દિવસ પુરો થાય એટલે જેલમાં આવ્યાને મારો એક માસ પૂરો થયો. જેલમાં વખતની કિંમતનું માપ પણ બહારના માપ બરાબર નથી.

૨૧ : ૧ : ૨૨-શનિવાર

ઈન્નેકશનને લીધે ગઠ કાલે માથાનો સખત દુખાવો જણાયો હતો, પણ તેની મુખ્ય અસર તો આજે સાંજે વરતાઈ. બહુ જ અશક્તિ જણાય છે: કંઈજ કામ કરી શકાય તેમ નથી.

૨૨ : ૧ : ૨૨-રવિવાર

સાંજની કાંઈ વેળાએ માખીઓની નેડે રીતસર લટાઈ જ કરવી પડે છે. આ માખીઓ અને મુગાનાં પાંદડાં ને આખી દાળનું કોલમ્બુ, એ રોજનાં થઈ પડવાથી જેલમાંથી મરડો ને હોજરીનાં દર્દ ખસતાં ન હોય તો તેમાં જરાયે નવાઈ જેવું નથી. માખીઓ રોગનો ચેપ લાવી આપે છે અને કોલમ્બુથી આંતરડાં આળાં રહ્યાં કરે છે. આ માખીઓ એવી છે કે એક વાર તમારા બાણાનો સ્વાદ તેમણે ચાખ્યો એટલે તમે ગમે તેટલું કરો તોપણ ગાંડી તૂટ થઈને વળગવાની. આ જન્ટુઓ વિશે વેલોર જેલમાં રહીને ધણું અવલોકન થઈ શકે ને તેની ઉપયોગી નોંધ રાખી શકાય. તેઓ કયે વખતે કામ કરે છે, તેઓ કેમ સ્થાનાન્તર કરે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં તેમનો સ્વભાવ કેવો રહે છે, તેમની ભૂખ તરસ કેવી હોય છે વગેરે બાબતો અધ્યાસ કરવા લાયક છે.

ગઠ કાલે સુંદરકાંડમાંથી કેટલાક સુંદર બાગ વાંચ્યા. શર, બ્રહ્મ, નિઃસ્વાર્થ લક્ષ્મણ કપરનો સીતાનો પ્રેમ બહુ જ સુંદર દૃષ્ટેલો ને વર્ણવેલો છે. તેમાં પ્રેમ, આદર અને માતૃવાત્સલ્યનું સુકોમળ મિશ્રણ છે.

હિન્દુ કવિ સિવાય બીજો કોઈ આ મિશ્રણ કલ્પનામાં લાવી વર્ણવી શકે નહિ, અને હિન્દુ ગૃહસ્થ સિવાય કોઈ તેને સંપૂર્ણ-પણે સમજી પણ શકે નહિ.

આજે બ્રાહ્મણને લાયક સાદું હળમત કરાવી. હળમ કોઈ ડોસો હતો. અને એ જાણવા જેવું જ પાત્ર છે. તે તિરુપુરનો વતની

છે. સાલેમ સેશન્સ કોર્ટના પાંચ (જ્યુરીએ) તેને કંઈક ખોટા આરોપસર પાંચ વરસની કેદ ફરમાવી હતી. ત્યાર પછી વળી ચીતુરની સેશન્સ કોર્ટે બીજા ખોટા આરોપ ઉપર તેને બીજા પાંચ વરસ આપ્યાં.

“ અરેરે, આ મહારાજે (બ્રાહ્મણ ફોજદારો) આટલા બધા દુષ્ટ અને નાસ્તિક કેમ થઈ ગયા હશે ? આ પોલીસનાં માણસોના પગ ક્યારે ટળશે ? ” મેં કહ્યું, “ તમારા પરના બધા મુકદ્દમા ખોટા હતા, પણ કોઈક તો સાચા ચોર હુંદારા છે એ તો ચાક્કસ વાત છે. અને તેમનાથી પ્રભુનું રક્ષણ કરવા માટે પોલીસ જરૂરની છે. ”

“ હા હા, દુનીયામાં ચોર છે તો ખરા. આપના જવાના પુણ્યપ્રતાપે ને પ્રજાની કૃપાથી મારે ઘેર જમીન ને જનાવર ધણાં છે. એક વાર મારાં ખજાં કોઈ ચોર ચોરી ગયા હતા. પોલીસનાં માણસો તો જોઈયે, પણ એ લોકો પ્રામાણિક હોવા જોઈયે. ”

મેં પૂછ્યું, “ પોલીસના ફોજદારે તમારે માથે ખોટા આરોપ શા વારતે મુક્યા ? ”

“ તેણે મારી દુઝળી ગાય મારી પાસે મંગી. મેં કહ્યું, કહો તો હું પોતે કે મારો પેટનો દાકરો તમારે ઘેર ગુલામ થઈને રહીયે, પણ આ ગાય તો મારા ઘરમાં જ નાની વાછડી હતી ત્યારથી ઉછરીને મોટી થઈ છે. જીવ જીવ પણ એ ગાય મારાથી નહિ જ અપાય. આનું વેર તેણે મનમાં રાખ્યું ને ક્યાંક લૂંટ થઈ તેમાં મને સંડોવી દીધો. ”

“ તમારે હજી કેટલી સભા ભોગવવી બાકી છે ? ”

“ આઠ મહિનાની કેદ બાકી છે; અને ત્યાર પછી ત્રણ વરસ સુધી પોલીસની દેખરેખ નીચે રહેવાનું. ”

“ એટલે કે ત્રણ વરસ સુધી તમારે જેલ બહાર રહેવા માટે પોલીસને હાંચરશ્વત આપ્યા કરવાની ! ”

“ ના રૈ બાઈ મારે શું કામ લાંચ આપવી પડે ? હું તો કાંઈ નહિ આપું. બલેને એ લીખારા મારા ઉપર ચોડી રાખતા. હું કોઈનાં મેંદાં ચોરવાનો નથી કે લૂંટફાટ કરવાનો નથી. ઈશ્વર-કૃપાથી મારે ત્યાં ધર છે, ખેતર છે, બધું છે. મેં એક યોજના મનમાં ધડી રાખી છે. કલેક્ટર સાહેબ પાસેથી હું એક ચોપડી માગી લેવાનો, ને તેમાં પોલીસનાં માણસોની સહી કરાવી લેવાનો. પછી તેઓ મને કેવી રીતે છેતરી શકશે ? ”

હજમના હુન્નરમાં એ જેવોતેવો નહોતો, અને મનમાં તેને ‘તેનું’ અભિમાન પણ હતું.

“ આવા આપના જેવા મહાત્માઓ અહીં જેલમાં તપ કરવા શું કામ આવતા હશે ? આ તો ચોર હુંડારાઓને ‘પૂરવાનું’ સ્થાન છે. ભગવાન આપણને સહાય નહિ કરે ? મેં પોતે તો આજકાલ કરતાં આ કેદખાનામાં ૧૦ વરસ કાઢ્યાં, ને હવે આઠ મહિનામાં છૂટી જઈશ. ”

“ રસોડામાં હજી ઘણાની હજમત કરવી છે. ” એમ કહીને ડોસાએ માથું મુંડવામાં જરા ઉતાવળ કરી. રસોડાનાં માણસોની સંભાળ રાખવી તેને માટે બહુ જરૂરની હતી, કારણકે પેટનો ખાટો પૂરવા માટે તે લોકોની પાસેથી તે જરા વધારે ખોરાક માગીશીખીને મેળવી શકતો.

આજે સવારે માફે વજન લેવામાં આવ્યું. ૯૮ રતલ હતું. દાખલ થતી વખતે ૧૦૪ રતલ હતું. એક મહિનામાં ૬ રતલનો ઘટાડો એ ચેતવા જેવું છે. મદદનીશ દાકતર જરા મુંઝાયા જેવો લાગ્યો, અને મરજી ન હોવાં છતાં મારી ટિકિટમાં તેને નોંધ કરવી પડી.

મુખ્ય દરોગા રોખ મદાર સાહેબનો રૂઆળ ભારે છે. જેલનો દરેક દરોગા અને દરેક કેદી તેના ઉપર ગમે તેટલો નારાજ હોય છતાં

તેનાથી ડરતો ચાલે છે. ખરું જોતાં આખી જીવમાં કાળેલ માણસ તે એક જ જણાય છે. એક દિવસ હું મારી ચોરડી વાળતો હતો તે તેણે જોયું.

તેણે કહ્યું, “તમે શું કામ વાળો છો ? નારણુસ્વામી ક્યાં ગયો ? (તે કંઈ હતો ને તેને આ ખોલકું પાણી ભરવા વગેરેનું બધું કામકાજ સોંપેલું હતું.) તે વાળી આપશે.” મેં મહેનતમાં રહેલા માનની અને પોતાનાં કામ પોતે કરી લેવામાં રહેલી ભારે સગવડની હમેશની વાત તેને કહી. તેણે કહ્યું, “તમારી વાત ખરી છે. હું પોતે ધરનું બધું કામ કરું છું. રાંધવું, વાળવું, બધું.” આથી તો હવે મારી ખાત્રી થઈ ગઈ કે મોટાં માણસોએ પણ આવાં કામ કરવાં જોઈએ. તેને રૂ. ૪૫ નો પગાર મળે છે અને બહુ શિક્ષણ લીધું હોય તેવાં કંઈ ચિદ્રૂ ન દેખાતાં છતાં તેનો રૂઆબ તો કોઈ દેશી રાજ્યનો મોટો અમલદાર હોય તેવો છે.

૨૩ : ૧ : ૨૨-સોમવાર

જેલાધીશની પધરામણીનો દિવસ. પરોઢીયામાં પાંચ વાગે મને ઉઠાવ્યો. તમારી જેટલી ચીજો હોય તે બધી ઠીકઠાક કરીને બહાર ચોટલા પર મુકજો અને નીચે ઉભા રહેજો. નામદાર સરકાર પધારવાના છે અને તેની બધી રૈયતના સરસામાનની તપાસણી કરવાના છે. આ પ્રસંગને લીધે મને પોતાને તો એટલો લાજ થાય છે કે તે મરો મારી કોટડી ઝાડીજીડીને સાફ થાય છે. નાં જેલાધીશની સાથે નાના દાકતર, જેલર અને મદદનીશ જેલર હોય છે. જેલર મહિનાની રજા ઉપર ગયો હોવાથી તેની જગા મદદનીશ જેલર સાચવવાના છે અને મદદનીશનું કામ એક નવા ઠીંગણા બ્રાહ્મણ ઉપર આવી પડ્યું છે. તે સરકારી નોકરનો એક નમૂનો છે ને કોઈ ખીજ જીવમાંથી આવેલ છે. બાદશાહી સવારીમાં તે પણ હતો.

“ તખીયત ઠીક છે ? ”

“ ઠીક છે; આભાર માનું છું. ”

“ નવા ફેદલા તો નથી થતા ને ? ”

“ ના. ”

“ તમારો ખીન્ને રોગ કેમ છે ? ” નાના દાકતર નાં સરકારની મદદે આવ્યા અને ખીન્ને રોગનું નામ સંભારી આપ્યું. “ તમારો હમ. ”

“ હમ છે તો ખરો, પણ નરમ છે. ”

“ તેની દવા લો છો કે એમ ને એમ ચલાવો છો ? ”

“ દવા નથી લેતો. ખોરાકમાં સંભાળ રાખવાથી મરી જશે, એમ હું ધારું છું. ”

“ ઠીક છે; હમ પર દવા ન લેવી એ જ ઠીક. ”

“ કોઈ કેદીને ખાસ સભા થઈ હોય તેની જેમ મને રાતદહાડો કોટડીમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે, તે તમારા હુકમથી છે શું ? ” મેં પૂછ્યું.

તેણે કલાકની પૂછપરછ કરીને કહ્યું: “ તમને લોકોને દિવસમાં પાંચ કલાક બહાર રાખવામાં આવે એવી મારી ઇચ્છા છે. સવારના ભાગમાં ૬ થી ૮ સુધી અને ૧૦૧ થી ૧૨ સુધી; અને સાંજે પાછા ૪૧ થી ૬ સુધી. એટલે કે સવારસાંજ જમવાનો દોઢ દોઢ કલાક, ઝાડેજંગલ જવાનો અને વાસણ માંજ્યાનો વખત, કપડાં ધોવા-સુકવવાનો, પથારી તડકે નાંખવાનો, પાણી ભરી લાવવાનો અને કોટડી વાળવાનો વખત. ”

મેં કહ્યું, “ ત્યારે એ તો ખાસ સભાવાળા કેદીઓના જેવું જ લગભગ થયું. ”

“ નહિ, તેમને તો દિવસનો મોટો ભાગ પૂરી રાખવાના હોય છે. ”
—એનો અર્થ તો તેને પોતાને ખબર.

ફાંસીની સજાના કેદીઓને આમ એકાન્ત કોટડીમાં પૂરી રાખવા, —કંઈ કામ નહિ, મનને રમાડનારું કંઈ સાધન નહિ, નીતિધર્મનું શ્રવણ પણ નહિ, એ દશામાં આખો દિવસ એકાન્તમાં પૂરી રાખવા— એ દુષ્ટ પદ્ધતિ છે. આવી દશામાં તેમને કેટલાક મહિના સુધી રહેવું પડે છે અને ઈલાકાની તેમ જ વડી સરકારને રીતસરની અરજી કરેલી હોય છે તેની રાહ જોતાં ટીંગાઈ રહેવું પડે છે. ન્યાયાધીશને સુકાદો સાંભળીને જે વૈરાગ આવ્યો હોય તે બધું આ સ્થિતિમાં જીંસાઈ જાય છે, અને પાછા તેઓ હલકી જિલ્લામાં આધીન થઈ જાય છે. દરોખાઓ તેમની કાળજી એટલા જ પુરતી રાખે છે કે તેઓ નાસી ન જાય. તેમની સ્થિતિ નજરે જોઈને હું ધારું છું કે આવા કેદીઓમાંથી ઘણા અત્યંત પવિત્ર હાલત ભોગવતા થઈ જાય છે. અમારી પાછળના પૂર્વોક્તમાં એક જણ છાતીનો ભારે કઠણ હોય એમ લાગે છે. પડોરાની કોટડીના સમાન દુઃખી ખીબ કેદીઓ સાથે આખો દહાડો વાતો ચાલતી જ હોય. એની વાતો સાંભળી છું ત્યારે મારું ધારવું સાચું હોવા વિશે લેશ પણ શક રહેતો નથી.

અખીલ ને અરજીઓના જવાબ આવે તે દરમિયાન આવા લોકોને ખુલ્લી હવામાં કંઈક કામ કેમ આપતા નહિ હોય તે સમજાવું નથી. હેહાન્ત દંડના કેદીને સખ્ત મજૂરી આપતાં સંકેત થતો હોય તો કંઈક હળવું કામ આપવું. કામ કરવા માટે કેદીને છૂટો રાખવો પડે તેમાં કંઈ જોખમ છે કે તેને સાચવવો બહુ કઠણ છે એમ કહી નહિ શકાય, કારણકે તે જ માણસને ફાંસી માફ કરીને જીવન દેશનિકાલ અથવા ૨૦ વરસની કેદ ફરમાવવામાં આવે તો એટલું જોખમ તો સ્વીકારવું જ પડે છે.

ઘેર મોકલવાના થોડાએક કાગળો લખ્યા. આ ભમતા ભૂત જેવી રેલ્વે ગાડી ન્યારે નીકળે છે ત્યારે સીટી વગાડે છે. જાણે મારી કેદના સળીયા જોઈને મારી મનક કરતી હોય! મને લાગે છે કે નજીકમાં કેપાંક રસ્તાનો ઝાંપો હોવો જોઈયે.

ચાર નવા અસહકારીઓ આવ્યા છે. એકની બેલારી જેલમાંથી અહીં બદલી થઈ છે. તેને સાદી કેદ છે છતાં હાથકડી છે. ખીજા ત્રણમાંના એક મહારાજગઢ રામકૃષ્ણેશ્વર છે. તેમને ‘પેડા ગંજ ઓફીસ’ એવા નામથી ઓળખાતા નાની નાની એકલીયા ઓરડી વાળા ખ્લોકમાં રાખવામાં આવ્યા છે. આ લોકોએ મને બધાથી અલગ રાખવો એવો જ નિશ્ચય કર્યો જણાય છે.

તિરુપથુરવાળા અબ્દુલ વાહાબ અહીં જ છે, એ આને એક અરજીનેતાં ખબર પડી. કોઈક અરજી કરીને તેમની સાથે મુલાકાતની પરવાનગી માગી છે. પૂછપરછ માટે ભૂલથી તે અરજી આ ખ્લોકમાં આવી ગઈ.

૨૪ : ૧ : ૨૨-મંગળવાર

ગુન્ટુર જલ્લામાં કરબંધીની ચળવળ ચાલુ થઈ છે. દક્ષિણ કાનડામાં પણ ચાલતી સંભળાય છે. તામીલ નાડુમાં સવિનય ભંગ ધીમે ધીમે ચાલે છે. નરમ દળના લોકોએ પરિષદ કરીને પોતાની માગણીઓ કંઈક વધારી છે એવું સાંભળ્યું. આ નરમ લોકો રસ્તા ઉપર ફેલ્યા કાઢીના વેગે ચાલે છે ! આપભોગ અને મનુષ્ય-આહુતિનો પ્રવાહ વહે છે તેમાં તણાયા વિના કેમ રહી શકે ?

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને વળી પાછો ઇસ્પીતાલમાં લઈ જવાનો વિચાર કર્યો દેખાય છે. કેમ, તે તો કાણ જાણે. હું તો તેને ચોખ્ખું સમજાવીને કહેવાનો છું કે સજા તરીકે મને ત્યાં માકલ અને શૌચ-પાત્રોના દેશમાં મોકલવો હોય તો હું જવા ખુશી છું. માફ વળન થત્યાની તેને એટલી બધી કાળજી હોય તો દરરોજ સાંજે શરીરની ગરમી માપવાનું કામ તો ઇસ્પીતાલના કેદી નોકર કરતાં કે કમ્પાઉન્ડર કરતાં હું સાફ કરી જ શકું, અને મદદનીશ દાકતરથી સાફ નહિ તો તેના જેવું તો મને આવડે જ.

સવારના ૮ નો કાયદેસર છૂટા રહેવાનો વખત હોય છે ત્યાં સુધી આંટા માર્યા. પછી ૮-૪૫ સુધી કાંત્યું.

મારો માસિક પત્ર પૂરો કર્યો. અમને દર મહિને એક જ કાગળ લખવાની છૂટ છે. એટલે અમે લોકો એક મોટો લાંબો કાગળ લખીયે છીએ, ને જેટલાને લખવાનું હોય તે બધાના કાગળનું એક ટીપણું જ કરીને આફ્રીસમાં મોકલી દઈએ છીએ. સુંદરકાંડ પૂરો કર્યો. ખરેખર સુંદર જ છે! મને મારા પિતા કહેતા તેનું સ્મરણ થાય છે કે લોકો ન્યારે કંઈક નહું સાહસ ઉપાડે છે ત્યારે ફલલાભને સાર સુંદર-કાંડનું પારાયણ કરે છે. આપણાં સીતાજી પણ અશોકવાડીમાંથી મળશે ?

ડૉ. રાજનને હમણાં જ પત્ર લખ્યો કે જીવ્હામંત્રીઓને સ્વદેશી કાર્ય માટે મોટી રકમો સોંપવામાં આવેલી છે ને તેઓ જો આજે કેદમાં નથી તો બહુ કામ ગોટાળે ચડે—એવા વિચાર ભારે જોખમકારક છે. પૈસો સારો ખરો, પણ ધણીવાર તે પૈડામાં આડાની ગરજ સારે છે. પૈસો રાખીયે પણ આપણું કાર્ય ડૂળાડીયે? નહિ જ. પાસો નંખાઈ ચુક્યો છે. હવે તો ફૂલ કર્યું જ છુટકો.

સ્વરાજ્ય એ આજે જ કે લાંબા વખત સુધી પણ ચાલુ રાજ્ય કરતાં બહુ સાફ હોવાનું નથી. સ્વરાજ્ય થયું એટલે લોકો એકદમ સુખી બની જવાના નથી એટલું આપણે સૌએ જાણી રાખવું જોઈએ. સ્વતંત્ર થઈશું તેની સાથે જ ચુંટણીમાં રહેલા બધા દોષો, અન્યાય, શ્રીમંતોની સત્તા ને જીલમ તેમજ વહીવટની બિનઆવડત એ બધું આપણી ઉપર ચડી બેસવાનું અને આ જનજ ક્યાંથી આવી પડી એમ પણ લાગવાનું. લોકો અફસોસની સાથે ગયા દહાડા યાદ કરશે કે આ કરતાં તો પહેલાં વધારે ન્યાય હતો, આ કરતાં વહીવટ સારો હતો, શાન્તિ હતી અને અમલદારોમાં ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પ્રામાન્યિકતા. પણ હતી. લાભ એટલો જ થયો હશે કે એક જાતિ તરીકે આપણે માથેથી ગુલામી અને ગુલામીનું કલંક ઉતરશે. આખા દેશ-

ભર કેળવણીનો પ્રચાર કરીયે તો જ આશા છે. તેનાથી લોકોમાં બચપણથી જ શુદ્ધ આચરણ, ઈશ્વરનો ડર અને પ્રેમભાવના ખીલશે. સ્વરાજ્ય એ સુખ આપનારું ત્યારે જ થશે, જ્યારે આપણે આ કાર્ય કરશું. નહિ તો સ્વરાજ્ય એ ઘોર અન્યાયો અને ધનસત્તાના જુલમનો ભરેલો એક નરક-આવાસ જ હશે. ઓહો, જો હરેક માણસ સત્યનિષ્ઠ હોય, ઈશ્વરથી ડરીને ચાલનારો હોય, ખીલ ઉપર પ્રેમ રાખવાનું સુખ અનુભવી શકતો હોય તો સંસાર કેટલો સારવાળો થઈ પડે ! તેહું નથી તેમ છતાં આ આદર્શ સ્થિતિને ધારણ કરવાની પાત્રતા કોઈ દેશમાં હશે તેના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં અધિક છે.

આજે એક કાગળે ઠીક ગમ્મત કરાવી. સેન્ટ્રલ કોલેજ ડે કમિટિનો આમંત્રણપત્ર આવ્યો છે. આમંત્રણ ૨૮ મી જાન્યુઆરીના દિવસ માટેનું છે ! કોઈક ભલા માણસે મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરીને મને યાદ કર્યો ને રીતસર પોષ્ટકાર્ડ ઉપર વેચોર જલનું સરનામું કરીને, હું કેદી છું, સજા ભોગવી રહ્યો છું, એ બધું જણાવતાં છતાં પત્ર લખ્યો છે !

૨૫ : ૧ : ૨૨-પ્રુધવાર

નિધનસીંગ, જેણે બધા શીખ કેદીઓ માટે ચપાટી બનાવવાનું કામ માથે લીધું તે, તથા કુકાપાના સ્વયંસેવક શીખ મહમ્મદ, જે મુસલમાનો માટે ચપાટી બનાવવાનું કામ કરે છે તે બન્નેને આ ખ્લૌકમાં લાવવામાં આવ્યા. તેમના વિભાગોમાં ઓરી અને શીતળાના વા છે તેથી તેમની બદલી કરવામાં આવી છે. નિધનસીંગને સખત ખાંસી થઈ છે, પણ ઈસ્પીતાલની દવા લેવાની ના કહે છે. બન્નેને સવારના ચાર વાગે જગાડીને રસોડામાં મોકલી દે છે. મારી આખી જીંદગી જાતજાતના રસોઈયાઓ સાથે માથાઝાક કરવામાં ગઈ છે, પણ આવા આનંદી રસોઈયા જોયા નથી. બ્રાહ્મણો જન્મસંસ્કારથી

જ રસોઇની કળા જાણે છે એ ખરું, પણ ખીજા કારીગરો પોતાના જન્મસંસ્કારને લઇને પોતાનો ધંધો સુધારે છે, તેને ઠેકાણે આ લોકો ધંધો બગાડવાની કળા લઇને અવતરે છે !

પેરમલને થોડા દિવસ માટે રસોડામાં રોકવામાં આવ્યો છે ને તેની જગાએ આ ખેડૂકની ચાકી માટે કોઇ નવો ફરોગો આવ્યો છે. આવો નકામો ને બેવકુફ માણસ જોયો નહોતો. જીભ ધડીયે નવરી જ પડે નહિ, ને એકે વાતમાં ઠંગધડો કંઈ જ ન મળે. પેરમલને રસોડાની ચાકી કરવી પસંદ છે, અને હોય જ. રસોડું એ તો જેલની સ્વર્ગપુરી.

રેંદીયા. ત્યાર પછી સૈકેટિસના બચાવનું ભાષાન્તર. આવક વેરાનો કલેક્ટર બારે ઉઘોગી માણસ લાગે છે. જેલમાં પણ મને છાડ્યો નહિ. મારી આવકનાં સાધનો ભરી મોકલવાની નોટીસ તેની તરફથી આવી છે !

કેદીઓની ટોળીઓ પાસે દામ કરાવી કરાવીને જેલની વાડીમાં સરસ શાકભાજી નીપજવવાં, અને મહેનત કરનારાઓને ઉભું વરસ એકલું આંગણીનું પાણી અને તેમાં થોડાંક મુળાનાં પાંદડાં ને ડાંખળાં ઉકાળીને આપવાં, એ ખરેખર કૂરતાની એક નાજુક કળા જ છે ! બાકીની બધી શાકભાજીનું શું થવું હશે, અમલદારો બધી લૂંટી ખાતા હશે કે બધી મોટા કંટ્રાક્ટરોને અને અમલદારોને વહેંચી દેવામાં આવતી હશે તે તો પ્રશ્ન જાણે. કેદીઓના ભાણામાં જે ભાત આવે છે તેમાં આખી ડાંગરના દાણા, કરંતર, ઊન, વાળ, કાંકરી એ બધાનો કંઈ શુમાર હોતો નથી. દાળ કે કોલમ્બુ બનાવે છે તેમાં છોડી સાફ દાળ લેવાને બદલે આખા ને આખા દાણા નાંખવાનો જેલમાં ચાલ છે. એ લોકો કહે છે કે કેદીઓના આરોગ્યને માટે આખી દાળ જ સારી; પણ ખાનારા તો કહે છે કે આનાથી થોડાની ચંદી સારી. શરીર અને શાસ્ત્રને બદલે કરકસરના અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ આ ચાલ મૂળ શરૂ થયો હોવો જોઈએ.

અમને રોજ કોટડી બહાર પાંચ કલાક રહેવાનું મળે છે એવી સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ગણતરી સાવ ખોટી છે. ત્રણ કટકે બહાર કાઢવામાં આવે છે. તેમાંનો મોટો ભાગ તો ખાવામાં ને વાસણ માંજવામાં ખંખી જાય છે. કોટડીના બારણાને તાણું મારવામાં ન આવે એટલાથી જીવને સંતોષ શી રીતે વળી શકે? તાણું ન માર્યું ને બારણું ઠાકું બંધ કર્યું તેથી કંઈ ફેફસામાં ખુલ્લી હવા પહોંચી શકતી નથી, કે હાથ પગને જોઈતી કસરત મળતી નથી. તેને માટે તો માણસને હરવાફરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. આજે રોટલી ને દુધની પાછળ અને માખી સાથેના જંગમાં લગભગ આખો કલાક ગયો. અને થાળી માંજવાની હજી બાકી છે. કોટડીનું બારણું પણ વાળી નાંખવું પડશે, નહિ તો વળી વધારે જીવજનતુઓના સહવાસનો લાભ મળવાનો.

૨૬ : ૧ : ૨૨-ગુરુવાર

પેટનું એક દરદ મટયું તો બીજું તેની વિરુદ્ધનું દરદ હાજર. બંધકોશ હતો તેને ઠેકાણે હવે ઝાડો થયો છે ને રાતમાં ઉઠવું પડે છે. દાકતરને કહેવા જઈ તો કદાચ ખોરાકમાં કંઈક હેરફેર થાય અને મને ઈસ્પીતાલમાં મોકલી આપે. તેના કરતાં કુદરતને જ થોડો વખત કામ કરવા દઉં.

પહેલાં કરતાં વધારે કાંચું.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બે મદદનીશ દાકતરોની સાથે મારી કોટડીએ આવ્યા અને તપીયતના સમાચાર પૂછ્યા. ઝાડાની વાત સાંભળીને તેણે કંઈક ચિન્તા બતાવી, અને મને દવા આપવાની દાકતરને સૂચના કરી. બે કાચાં ટમારાં મને મળે એવા પણ તેણે હુકમ કાઢ્યો. મારે માટે તેણે સૂચન્યું કે રોટી અને માખણની સાથે ટમારાંને ભેળવીને ખાવું. તેની બોલવાની દબ પરથી લાગ્યું કે તેમનામાં તે તો વળી

ઈક રાજ વસત ગણાતી હશે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સાથે વાત કરતાં
 હાદનીરા દાકતરે એક અનુમાન ચલાવ્યું, કે તેને સાધારણ રીતે
 ઈથકોરા રહે છે, પણ પાછા જાડા થઈ કોઠો સાફ થઈ જાય છે !
 આ અનુમાન સાચું પડે એમ હું ઇચ્છું છું, પણ અત્યારે તો મારે
 આ અનુમાનની વિરુદ્ધની જ સાક્ષી આપવી પડી. નાના દાકતરને
 આતાના ઉપરીની મહેરબાની મેળવવાની બારે ઉત્કંઠા છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ
 હું સારો માણસ બન્યો છે; પહેલાં તેનો જે બાદશાહી રૂઆબ
 તો તેની જગાએ હવે જરાક પરોપકારવૃત્તિ તેણે ધારણ કરી
 લેવાય છે. અલબત્ત નોકરશાહીની પદ્ધતિ અધઃપતન પામીને
 સાધારણ માણસાઈ સુધી પહોંચી ન જાય તેટલી નોકરશાહીની હવા
 ! તેણે સાચવી રાખી છે જ.

આખા પ્રસંગમાં ગમ્મત પડે તેવું એ હવું કે નાનો દાકતર તેના
 આ દાકતર સાહેબ જે અંગ્રેજીમાં બોલતા તેવું તામીલ બાબ્ય મને
 મળવ્યા કરતો હતો. મને અંગ્રેજી આવડે છે એ વાત તે બૂલી
 ચો લાગ્યો.

આ માખીઓની બધા મારી નજીકથી દૂર કરી શકાતી નથી.
 શીરને કે મનને તેમનાથી હું બચાવી શકતો નથી. માણસના
 તમામ બદ્દના બાલમિત્રો કોઈ હોય તો તે માખીઓ અને કીડીઓ
 બે છે. આ બે બદ્દના હોસ્તોને જ્યારે જ્યારે જોઈ છું ત્યારે મને માફ
 થપણુ અને તે વખતનું માનું મુખ યાદ આવ્યા વગર રહેવું નથી.
 જળપણુના આ હોસ્તોની હીલચાલ અને રીતભાતોનું અવલોકન કર-
 માં મને કેવા રસ પડતો તે મને યાદ આવે છે. તે દિવસોની
 જી કોઈ વાત યાદ રહી નથી, ને આટલી જ સાંભરે છે. ત્યાર પછી
 કીડીઓ ધીમેધીમે અળખામણી થઈ પડી, અને કોઈ વાર ચટકો ભરે
 રે તો તેમની ઉપર દાઝ પણ ચડતી. કેટલીકવાર ખાવાની મીઠાઈ
 પર ચડે અને પકડાઈ જાય તોપણ, ઉતારવાની ઘણી મહેનત
 થાય તોપણ જ્યારે ઉતરે નહિ ને જાણીપોતાનો માલ હોય એમ હઠ-
 ઈક ચાંડી રહે ત્યારેય તેના ઉપર જાહુ રીસ ચડતી. માખીઓની

દોસ્તી કીડીઓની જેમ વૂટી નહોતી. બહુ મોટી ઉમર સુધી તે મારા શુદ્ધ પ્રેમનું પાત્ર રહી હતી. પાછળથી જ્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આવ્યા અને તે બિચારીની વિરુદ્ધ બધાનાં મગજ ભંભેરી મુક્યાં ત્યાં સુધી તેની સાથેની દોસ્તી ટકી રહી હતી. આવાં પ્રાણીઓને સહોદર સમા ગણવાનું શિક્ષણ મને માતા પાસેથી મળ્યું હતું. વિશ્વપ્રેમ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આપી શકે એવો આ સુંદર સિદ્ધાન્ત છે ! માતાનો આ બોલ ત્રિકાલાબાધિત સત્ય છે એવું લગભગ તેના મૃત્યુના સમય સુધી હું અર્ધાપૂર્વક માનતો હતો. માતાની સાથે સાથે તેણે આપેલો સત્ય બોધ પણ મૃત્યુ પામ્યો. તેની સાથે શંકા, નાસ્તિકતા અને અરાજકતાના વિચારોએ મગજનો અધિકાર મેળવ્યો. જે નૌજવાનોની આ સિદ્ધાન્ત ઉપરની અર્ધા દૃઢ કરી શકાય, ખાસી વાદવિવાદ કરવાના એક સિદ્ધાન્ત તરીકે નહિ પણ અન્તરની અર્ધા તેમનામાં દૃઢ કરી શકાય તો સંસારમાં આજે જેટલાં દ્વેષ ને હિંસા આપણે જોઈએ છીએ તે કેટલાં બધાં ધટી જાય !

કોણ જાણે શા કારણથી, પણ આજે મારાં બહાલાં માતૃશ્રી મનશ્ચક્ષુ સામે તરવરે છે અને તેનાથી મારા વિચારોનું વાતાવરણ આજે મધુરં બની ગયું છે. તેને કોઈ દહાડો કલ્પના થે આવી નહિ હોય કે તેનો લાડકો દીકરો, તેનું મોંધું રત્ન ને તેની આશાનો આધાર એક સામાન્ય કેદખાનામાં પૂરાશે; ૯ ફુટની ઉંચાઈની નાની સરખી કોટડીમાં તેને ગોંધી રાખવામાં આવશે. સમાજજીવનમાંથી આ રીતે થોડા સમયની રજા લેવામાં શી ખુબી રહેલી છે, આ લડતનું રહસ્ય શું છે તે તેને સમજાવવામાં કેટલો આનંદ આવે તે હું કલ્પી શકું છું. એક બીજો જીવ હતો તેને પણ હું કોઈ દિવસ કેદમાં પડું એ વિચાર સો ગાંઠમાં પણ આવ્યો નહિ હોય. જેને લીધે અનેક અસીલોને માથેથી કેદ ટળેલી જોઈને તે આનંદ અને અભિમાનથી છલકાતી તે જ કેદમાં જાય એ કલ્પના જ કેમ સંભવે ?

સાંજે સ્નાન પછી દમની ધમણ આજકાલ મને બહુ પીડે છે; તે પીડા એક તરફથી ચાલતી અને એક તરફથી આ નવરાના તરંગો મારા મગજમાં ચાલતા હતા. રાત્રે શાન્તિ રહે છે, છતાં શરીરમાં નબળાઈ એટલી બધી વધી પડી છે કે દમની પીડા હઠતી નથી. જરા તકલીફ પડે કે ધમણ ચાલુ થાય છે.

૨૭ : ૧ : ૨૨-શુક્રવાર

એન. કે. વિજયરાધવન અમારા બધા જ્ઞેષ્ઠત્રાણુઓના પ્રતિનિધિ બનીને બારે ઉત્સાહથી સેવા બળતી રહ્યા છે. તેમણે આજે જ એક ડબ્બામાં હળમતનો બધો સામાન મોકલ્યો છે. કોપરાનું તેલ પણ તે મોકલનાર છે.

જેલર રજા પર ગયા છે. મેં તેમને એક તાર અને ફેટલીક ખરીદવાની ચીજોની યાદી આપી હતી તે તેણે ક્યાંક આડીઅવળી મુશ્કેલીથી લાગે છે.

પટ્ટનાથુ પિલ્લૈથ્થરનાં માતાના શબ્દો પર ગાયેલાં ગીતો ફેટલાં સુંદર છે! આ મહાત્માની કડક તપશ્ચર્યાની વચ્ચેથી પ્રેમનો આવો અવ્યાનક ઉભરો નીકળે તેમાં બારે વિચિત્ર સુંદરતા છે; અને તેના વિશ્વાપની સાદી શૈલી ઠેઠ મનુષ્યસમાજના તળીયાને સ્પર્શ કરે છે. પટ્ટનાથુ પિલ્લૈથ્થરની કવિતાની યુગી તેની સરળ શૈલી અને શબ્દભંડારમાં છે. તેણે પોતાની કવિતા શેરીએ જતા લોકોની બાષામાં ગુંથી છે. તેનું 'આપુ' જીવન એક જ વિષય પાછળ અર્પાયેલું હતું—જગત, મિથ્યા છે, બ્રહ્મ સત્ય છે અને તેની સાથે એકરૂપ થવાની કામના. તેની કવિતામાં પણ એ એક જ વિષય આપી રહેલો છે. એ સુંદર કવિતા બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ મહાલી હોત તો કેટલું સારું, એમ મનમાં થઈ આવે છે.

૨૮ : ૧ : ૨૨-શનિવાર

કીલે રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી ફાંસીના કેદીઓની ઓરડીઓ તરફ કંઈક ધાંધલ થઈ હતી. પચાસ ગડદાપાટુના અવાજ મેં સાંભળ્યા. હું તો કોટડીમાં હતો ને કોટડીને તાણું દીધેલું, એટલે મારાથી કંઈ જોઈ ન શકાયું; ફક્ત મારના ધડાધડ અવાજ અને માર ખાનારની ચીસો સાંભળવામાં આવતી હતી. મેં દરોગાઓને બોલાવવાને ઘણી બૂમો પાડી, પણ કોણ સાંભળે ? એ ઉત્સવ છોડીને મને વાત કરવા આવવાને તેઓ રાજ નહોતા. ઢોરની માફક એક જણને માર મારીને તેઓએ તેને એક કોટડીમાં પૂરી દીધો અને તાણું મારી દીધું. એટલું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે કે કોઈ તાળા-કુંચીમાંથી છટકી ગયો હશે ને તે પકડાવાથી તેને તેઓએ આમ સજા કરી હશે. અમે તો કોઈ જાતની મદદ કે કંઈ જ કરી શક્યા નહિ, કેમકે અમે કોટડીઓની અંદર પૂરાયેલા હતા.

સવારે પહેરા પંરનો દરોગો મહમ્મદ ધાકજને રાતની બધી વાત રસપૂર્વક કહેતો હતો. એ હુઆ સાંજના કેવી રીતે તાળાકુંચીમાંથી છટકી ગયો, બધા તેને માટે તપાસ કરી વળ્યા, આખરે તેના ખોલકના જાળની ગટરમાં લપાઈ રહેલો તે પકડાયો. જ્યારે તેને પૂછ્યું કે તેને બિચારાને એટલો બધો ઢોરની માફક માર્યો કેમ, ત્યારે તેણે તો આખો ઈન્કાર જ કર્યો. એ તો એટલા બધા અને મોટા જોડા પહેરેલા દરોગાઓ મળીને તેને ઓરડીની અંદર હડસેલી દેતા હતા તેનો તેવો અવાજ થતો હશે એમ તેણે ઉઠાં બહાવવા માંડ્યાં. તેણે મને પણ બધી કથા કહી સંભળાવી, પણ જ્યારે મેં તિરસ્કાર બતાવ્યો અને તેને ઠપકો આપ્યો ત્યારે તેણે બચાવ કર્યો કે હું ચોતે તો આવીઓ લેવા ગયો હતો, પાછળથી ખીલ લોકોએ તેને માર્યો હોય તો કોણ જાણે. હવે આ લોકોની આવી બદચાલ વિષે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરવી કે નહિ એ સવાલ છે. ન જ કરવી એમ મેં નક્કી કર્યું. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ચોતે જ આવી ઢોર જેવી સજા કોઈને

(કાયદાનો આશરો લઇને) કરત તો કું શું કરત ? કંઈ જ નહિ. ત્યારે આ બાબતમાં કું શા સાથે તેની પાસે ફરીયાદ કરવા જઈ ? તેના કરતાં આ દરોગાઓને જ જો કું સમજવી શકું કે તે લોકોનું વર્તન ખોટું હતું તો કંઈક સાર્યક છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું વર્તન સાથે જ રહેવાનું છે એવું ધારી લઇને તેની પાસે ફરીયાદ ન લઈ જવાનું મને ઠીક લાગ્યું. અને પાછળથી બન્યું પણ તેમજ. એ કેદીને ૩ મહિના સુધી સજાયાની બેઠાઓની સજા મળી છે—અને એમાં જે પશુતા છે તે પેલા ઓડાયેલા દરોગાઓના મારની પશુતાથી જરાયે ઉતરતી નથી.

વેંકટ સુબ્બયા મારી કોટડીએ આવીને કહેતા હતા કે તેમને કોઠારમાં કેપ્ટુડી જેલરની મદદમાં મુકવામાં આવ્યા છે. બારે પ્રમેરાન કહેવાય.

સાચીયાર ઉરિપીતાલથી પાછા ફર્યા છે. તે બહુ નબળા પડી ગયા છે. મધુમેહથી તેમની તબીયત વૂઠી ગઈ છે. સાંજજીવું છે કે મહારાજનજદ રામકૃષ્ણજીના બંધ કોટડીમાં મળમાં છે.

જેલના છોડ પરથી ઉતરેલો કપાસ કાંતવાને બહુ માફકસર છે. નારાયણસ્વામી (ચોરીનો માલ રાખવા માટે સજા પામેલો કેદી) જે આ ખેંદામાં બિસ્તીનું કામ કરે છે, તેણે જેલના કપાસની એક પુણી મને લાવી આપી. એ પુણી મેં બહુ જ આતુરતાની સાથે એકદમ કાંતી નાંખી.

ખબર મળી કે એક કાગળમાં અનેક કાગળો લખીયે છીયે તે સામે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વાંધો કાઢે છે. એક કાગળ એટલે એક જ જણના ઉપર કાગળ લખાયેલો હોવો જોઈએ એવો જે અર્થ તે કરે છે તે મને બ્યાનખી લાગતું નથી. પણ મને બ્યાનખી ન લાગે તેમાં શું ? તે પોતે નિશ્ચય કરે છે ને પોતે તેના ફાવે તેવા અર્થ કરે છે. છતાં મેં છેલ્લો કાગળ લખ્યો તેની અંદર ડૉ. રાજન અને મહાત્માજીના

કાગળો તેમજ રંચુન પપા અને લક્ષ્મીના કાગળો ખીડયા હતા તેની સામે તેણે કંઈ વાંધો લીધો નથી.

મને પેટનું દરદ ન હોત તો સવારનો નાસ્તો મને મળે છે તેવા નાસ્તાનો ઉપભોગ રાજના કુંવરો પણ પામી શકતા નહિ હોય.—અરધા શેરની શેરી, અને તેની મારે હાથે કાપેલી અને શેરેલી ચીરીઓ, અધોળ તાળું સોળું માખણ, થોડાં તાળું ટમાટાં, શેર સવાશેર દૂધ અને મારી મીણુબત્તી ઉપર તપાવી લીધેલું પ્યાલો પાણી. ખાણું તો બાદશાહી છે. શરીરને તો તેનાથી પૂરતો સંતોષ રહેવો જોઈએ અને થોડા વખતમાં મારે આવા ખાણુથી જનું પછુ થવું જોઈએ. આ તાળું ટમાટાં તો જલ્લમાંથી છૂટયા પછી પણ મને યાદ આવશે અને તેને ખાતર પણ વેલોર જલમાં આવી જવાનું મને મન થયાં કરશે.

થોડા દહાડા પછી શેરી શેકવામાં ખામી રહેવા લાગી, તેથી મેં બજરોફલી શેરી જ ખાવા માંડી. માખણમાં ભેળ થવા લાગ્યો અને તે એ ચોરાવા લાગ્યું.

૨૬ : ૧ : ૨૨-રવિવાર

તોમીસ પ્રાન્ક મહાસભાસમિતીની કારોબારી સમિતિની બેઠક મળવાની છે એવી નોટીસ મને અને શાસ્ત્રીયારને પડોંચાડવામાં આવી છે. કારોબારી સમિતિ ૩૧ મી તારીખે કુંભકોણમમાં પન્ટુલુ આચરના ઘરમાં મળનાર છે. વિષયો રોજના શુષ્ક કામકાજ સંબંધી છે; ઘોડેસ્વારોની કુચ નથી. પણ આપણા લોકોની ખાસીબત જ એવી છે. પોતાના જ વ્યવહારો અને પોતાની જ ચિંતાઓમાંથી તેઓ હંથા આવતા નથી. કૌટુંબિક પ્રવૃત્તિ એ તેમનું મુખ્ય કાર્ય અને દેશ એ તો તે કાર્યને માટે એક વિશાળ ક્ષેત્ર જ. આવા સ્વભાવના લોકો પાસેથી આથી વિશેષ શી આશા રાખી શકાય ?

આજ સવારે પાણું વળન લીધું. ઉપવસ્ત્ર વગર ૯૮ રતલ અને તે સાથે ૯૯ રતલ; એટલે કે છેલ્લું વળન ઉતરેલું તેમાં કંઈ ફેરફાર

નથી. રોટી, માખણ અને ટમાટાં એ હવે ઘણાં ભાઈઓને મળવા લાગ્યાં જણાય છે. હવે ખામી એક ચીજની છે; તે દહીં અથવા છાશ. આખી જીંદગીનો આ ચીજનો અભ્યાસ રહ્યો, એટલે તે નથી મળતાં તેથી પેટ તકરાર કરે છે, અને ખીબ ખોરાકથી અણબનાવ કરી મેલે છે.

ભોજન (રોટી, માખણ, ટમાટાં ને દૂધ) લેવામાં—ફક્ત ખાવામાં જ પૂરો એક કલાક ચાલ્યો જાય છે; ૧૨ થી ૧. દાળભાત હોય તો ગડપ કરતાં ગળે ઉતરી જાય. પણ આ રોટી—અને તેય પાણી વગરશેકેલી લેવાની મને સલાહ મળી છે—કરડની એ ભારે થાંધું ને કંટાળાભર્યું કામ છે. બાકી વખતની મારામારી માણસને ન હોય તો ભોજનમાં કંઈ અધુરાપણું લાગે એમ તો નથી જ.

કુરળમાં ઇસ્ત્રારાચ્યક પૂરું કર્યું. આજે 'સાક્રેટિસનું' કામ આગળ ચલાવ્યું.

ગાડા હજી મટયા નથી. મદદનીશ દાકતર પેટને માટે કંઈક ભૂકા મોકલનાર હતો તે કાલે અને આજે પણ ભૂલી ગયો છે.

૩૦ : ૧ : ૨૨—સોમવાર

કેલેની રાત વસમી ગઈ. મદદનીશ દાકતર રાતના દરેક વાગે પડીકીઓ લઈને આવ્યા. એને એટલીયે ખબર નથી આરાટ-તવકીરની કાંઈ પેટ છુટી ગયું હોય તેને માટે ઠીક બંધકોષ કરનારો ખોરાક છે.

એક પડોશીનો આજે વહેલી સવારના દેહાન્ત કરવામાં—ફાંસી દેવામાં આવ્યો. કેવો અલમરત નૌજવાન હતો !

આજે સવારને વખતે હું જીવરની કચેરીએ મારે સાડ આણેલી ફેટલીક ચીજની સહી કરવા સાડ જઈ ચડ્યો હતો. હું ગયો ત્યારે તેણે તો રુદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરેલું હતું. એક કેદી દરોગાએ કોઈ બુઢા કેદીને (અસહકારી નહોતો) ધક્કો મારીને વગાડ્યું હશે તે જોઈ કોઈ બે અસહકારી કેદીઓએ તેનું ઉપરાણું લીધું. જીવર તેમના ઉપર રાતોપીળો થઈને તાડુકતો હતો.

“ આવી બાબતમાં વચ્ચે પડનાર તમે કોણ ? ” “ હા જાઓ હરામખોરને પેલી ખુણાની કોઠડીમાં અને જરા પાંસેરા કરો. ” “ થોડા દિવસ આ લોક મૂંગા રહ્યા, પણ હવે ઉપાડો લેવા માંડ્યો છે. ” આવું આવું ખુરસી પરથી જેલર તાકુકતો હતો. જે બે અસહકારીઓને તે આ બધું સંભળાવતો હતો તેઓ ઓટલા ઉપર હતા. સન્તોષ ન થવાથી વળી જેલર ઉઠ્યો, અને બહાર જઈને એ બે જાણીયાં એક સુબારાવને મારા પોતાના અને બીજા કેટલાયે માણસોના દેખતાં મ્હોડા પર ને ગાલ પર ઢોરની પેઢે તમાચા ચોડવા લાગ્યો. (સુબારાવના જેવા નિર્દોષ અને ઉત્સાહી સત્યાગ્રહીઓ મેં બહુ ઓછા જોયા છે.) મારતો જય તેમ તેમ મિનજ વધારે વધારે જતો જય; ને ધરાયો ત્યાં સુધી મારી લીધું. મારી લીધા પછી પાછો ઓફીસમાં આવીને તે ખુરસીમાં બેઠો. હું ત્યાં પાસે જ બેઠેલો હતો. જેટલા હાજર હતા તે બધા તેના આ દુષ્ટ વર્તનથી દિંગ થઈ ગયા હતા.

ત્યાર પછી જેલરને બાન આવવા લાગ્યું. તેણે વર્તન કેટલું મૂખાંધલરેલું હતું એ તેને સમજાયું હોય એમ જણાયું. તેને પશ્ચાત્તાપ એટલો બધો ન હતો; જેણે ન જેણે જોયું તેવો એક જાણ દેખી ગયો છે એનો ડર જ તેને હતો. તે મને સમજાવવા લાગ્યો, કે બીજાનાં કામમાં દખલ કરવાની પેલાને શી જરૂર ? અને અમારે જેલનો બંદોબસ્ત તો જાળવવો જ જોઈએ; કેદીઓની સાથે જરા સખ્તાઈ રાખવાની જરૂર છે વગેરે. મેં કહ્યું, “ તમે કહો છો તે બધું હશે, પણ આ યુવકને તમે માર્યો એ તમે ખોટું કર્યું છે. તમારે માફી માગવી જોઈએ. ” તે જરા ઉતર્યો જણાયો. તેણે કહ્યું, “ તમે બધું જોયું છે, પણ આ વાત આગળ જાય એવી મારી ઈચ્છા નથી. ” મેં સુબારાવને અંદર બોલાવ્યો. તે દુસકાં ભરતો આવ્યો. તેની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. “હું ખરેખર કહ્યું છું, તમે મને ચપ્પડો કે પાટ મારી તેની મને જરાયે પડવા નથી. ઈશ્વર તમારું બહુ કરે. એક કેદી સાથે જોડે દરોગો ઢોરની

ચેઢે વર્ને એ મારાથી જોયું ન ગયું. તેને ખાતર મારે માથે માર પડયો એથી મને ઘણો જ આનંદ થયો છે. મને એટલું જ દુઃખ છે કે તમે મને વધારે ન માર્યા. ” એક જુવાનીયો દરોગો હતો તેને ઓફીસમાં કારકુનને મદદ કરવા બેસાડેલા હતો. આ બધું સાંભળીને તે બિચારો હસકે ને હસકે રડવા લાગ્યો. પછી જેલર બોલ્યો, “ મારા વર્તન માટે હું દિલગીર છું. ” જેલનો અમલદાર એટલે થું એ જે જાણે છે, ૨૦૦૦ કેદીઓની જેલનો બધો કારભાર જેના હાથમાં હોય છે, જેને પાપપુણ્યના વિચારો સતાવી શકતા નથી એવા અમલદારોમાં પશુતા કેટલી હદે જામેલી હોય છે તે જે જાણે છે તે જ સમજી શકે કે જેલરના આ નાના વાક્યમાં—અને તે પણ ઘણા અમલદારો અને બીજાઓના દેખતાં બોલાયું હોય ત્યારે તેમાં—નૈતિક લાભ કેવડો મોટો છે. સુખારાવ તો પહેલાંની જેમ બાબજી ચલાવ્યે જ રાખતો હતો. તેને અટકવવાની કોઇની હિંમત ચાલતી ન હતી. છેવટે દરોગાએ કહ્યું, “ તેમણે માફી માગી, હવે જવા દો. મહેરબાની કરીને ચાલો. ” હું મારી કોટડીએ ગયો ત્યારે મારા મનમાં એમ જ હતું કે હવે આ વાતનો અંત આવી ગયો છે.

ભોજન લીધા પછી હું કોટડીમાં ચોકો કરતો હતો તે વખતે જેલરે અચાનક દેખા દીધો. તેણે આવીને મને ખબર આપી કે બંધ કોટડીનો એકએક કેદી અત્ર લેવાની ના પાડે છે. , ત્યાં જઈ તે લોકોને સમજાવવાની તેણે મને વિનંતિ કરી. બિનઅધિકારી માણસની દરમીયાનગીરીની માગણી થઈ હોય એવો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. મેં પૂછ્યું, “ મારા જવાની ખાસ જરૂર જ છે ? ” તેણે હા પાડી. ત્યાં જઈને મેં જોયું તો એક મોટું મંડળ ૬૯ નિશ્ચય કરીને બેઠું હતું. તેઓ કહેતા હતા કે અમે ઈશ્વરના દરબારમાં અમારી ફરીયાદ નોંધાવી છે, અને બેચારના ખાણાનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એક શીખ કેદી તેમનામાં સામેલ થયો હતો તે

કહેતો હતો કે વેર એ તો કુદરતનો કાનૂન છે. મેં તેમને કહ્યું કે તમે જુદા જ પંથના માણસ છો. તમારી સાથે વેર અવેરની વાત પાછળથી જ કરીશ. લાંબી ચર્ચા પછી ધણાખરા ભાઈઓને ગળે આટલી વાત ઉતારી શક્યો કે ગમે તેવી તેમની હાલત હોય તેમ છતાં પોતાનો અસન્તોષ તેમણે વાણીમાં અથવા અન્નત્યાગ જેવી કૃતિમાં બતાવવો ન જોઈયે. કેટલાક કહેતા હતા કે તમારું કહેવું ગળે ઉતરતું નથી, પણ તમે સલાહ આપો છો તો તમારી સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને અમે તૈયાર છીએ. પેલા શીખ કેદીએ જ સૌથી પહેલી એ દરખાસ્ત મુકી કે મારો બોલ સૌએ જીલ્લી લેવો જોઈયે. એક મુસલમાન ભાઈ નમતું આપવાના બધા વિચારોના કદર વિરોધી હતા, પણ પાછળથી તેઓ મારું કહેવું બરાબર સમજી ગયા અને મારા જબરા મદદગાર થઈ પડ્યા. વેલોરના અબદુલ ખાદશાહે પણ મને ધણી મદદ કરી. આખરે તેઓ બધા અહીં વાળ્યે જમવા બેઠા. આ પરિણામથી સૌ પ્રસન્ન થયાં. સૌનો આભાર માન્યો છું આવતો રહ્યો. જેલર બહાર હતો. આ પરિણામથી તેના મન ઉપરથીયે મોટા ભાર ઉતર્યા.

સુબારાવને જાહેરમાં માર મારવાના એ પોતાના અવિચારી કૃત્યનું પરિણામ શું આવશે તેનાથી જેલર બહુ ગભરાતો હતો, એ વિષે શક નથી. આ વાત સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કાને ન પહોંચી એવી તેની ઇચ્છા હતી. મારી દરમીયાનગીરી માગતો તે આવ્યો, તે આમ તેના સ્વાર્થને સારું જ હતું; પણ જેલના મોટા અમલદારનો મોભો તો આથી જમીનદોસ્ત થઈ જ ગયો. મારું બંધ કોટડીમાં જવું અને ત્યાંથી પાછું આવવું એ આખી જેલમાં ‘ સ્વદેશી ’ નો જબરો વિજય મનાયો. અહીંના બધા સામાન્ય કેદીઓ અસહકારી કેદીઓને માટે ‘ સ્વદેશી ’ એવા શબ્દનો નામ તેમજ વિશેષણ બને રૂપે પ્રયોગ કરે છે.

કેદી જીવન ભારે કઠણાઈભરેલું છે એવો દુનીયાને જ્ઞાતી ગયાલ આવે એ પ્રકારનું કંઈ પણ પગલું આપણે ભરીયે તો તેથી

આ લડતને આપણે બારે હાનિ પહોંચાડીએ છીએ અને આપણી પ્રગતિમાં વિઘ્ન નાંખીએ છીએ. આપણે એક મહાન ધ્યેયને વરેલા છીએ. તેની ઉપર જ આપણા વિચારોને તેમજ આચારોને એકાગ્ર કરીએ; જેલના વહીવટમાં સુધારો કરાવવામાં કે જેલના અમલદારોને પાવન કરવાનાં કામમાં તે વેરી ન નાંખીએ. આપણી લડતનો અત્યારે કટોકટીનો ખેલ ચાલે છે. તેવે વખતે આપણા આવા વર્તનથી આપણે લડનારાઓનાં ચિત્ત મુખ્ય લડત પરથી મ્યુત્ત કરીને આવી ઝીણી ઝીણી વાતો તરફ ખેંચી લાવીએ છીએ. વળી આપણને દુઃખ થાય છે એમ દેખાડીને આપણે દુઃખ દેનારાઓને રાજી કરીએ છીએ. આપણને જે દુઃખો વેઠવાં પડે છે તેથી ભૂંડાં નહિ તો તેવાં જ દુઃખો વેઠનારા કેટલા બધા સામાન્ય કેદીઓ પડેલા છે ? તેઓ તો ધીરજથી બધું સહન કર્યે જાય છે. આપણે તેમના કરતાં કંઈક ઉચ્ચ હોવાનો દાવો કરનારા છીએ. મુકાબલામાં તેમનાથી આપણે નબળા દેખાવું ? આપણે તો એમ સિદ્ધ કરી બતાવવું જોઈએ કે તેમના કરતાં સહન કરવાનું બળ આપણે અધિક ધરાવીએ છીએ. મને બંધ કોટડીમાં જવાની તક મળી તે મને બહુ ગમ્યું. ત્યાં મને કેટલાક સારી ટીપ્પવાળા બાઈઓ—એક બાઈ બરેલીના પણુ હતા—બેડીની સબ્બ લોગવતા જોવા મળ્યા. પાછળથી એમની અને બીજાઓની બેડીઓ કાઢી નાંખવામાં આવી. તે જ બાઈ પાછળથી જેલમાં એક બારે ખંતીલા અને હત્તમ કાંતનાર નીવડયા. તે અસહકારી થયા તે પહેલાં પોતે જ જેલમાં દરોગાનું કામ કરતા. સાંભળ્યું છે કે બંધ કોટડીમાં રહેતા સખ્ત કેદવાળા સઘળા કેદીઓને પોતાનાં રાતનાં શૌચપાત્રો ઉપાડીને રોજ સવારના પોત-પોતાની કોટડીથી એકાદ ફરલાંગને છેટે લઇ જવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. આ પાત્રો ઢાંકણાં વગરનાં હોય છે. આ કામ તેમને દોડાલેડીમાં કરવું પડતું હોવાથી અંદરનો મેલ શરીર ઉપર ન છંટાવા ફેતાં પાત્ર સહીસલામત પહોંચાડવું એ બારે કઠણ કામ છે. વળી

આટલું કામ કર્યા પછી ન્હાવાની કોઇ જાતની સગવડ ન મળે. આ રીતે શીશ્યપાત્રો ઉચકવાં એ કંઈક હલકું કામ ગણવામાં આવે છે. આ કામ કેદીઓ પાસે પરાણે કરાવવામાં આવે તે એક જાતની કૂરતા લેખવામાં આવે છે. આ જ કામ જો વિચારપૂર્વક કરવામાં આવતું હોય તો તે જ કેટલું પાવનકારી કામ બની જાય ? આટલા બધા રાજકીય કેદીઓને આ એક બંધ કોટડીમાં શા માટે ગોંધવામાં આવતા હશે, અને આ કામ તેમને માટે જ ખાસ શા સાર થાજાયું હશે તે તો કોણ જાણે. બંધ કોટડી વધારેમાં વધારે ભયંકર અને તોફાની કેદીઓ માટે જ ખાસ રાખવામાં આવ્યું હોય છે. પણ જેલના અમલદારો તો રાજદ્વારી કેદીઓને જ આવા કેદખાનામાં હવે પૂરે છે. એ લોકો સરકારને ભારે ભયરૂપ છે એટલા માટે તેઓ તેમ નહિ કરતા હોય, પણ તેઓ જેલ-વહીવટનાં ઝિદ્દો બહાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે માટે.

૩૧ : ૧ : ૨૨-મંગળવાર

ખારિરુદર લક્ષ્મીનારાયણ અને નરસિંહાચારીયર આજે મારી કોટડી સામેથી મૂત્રનાં પાત્ર ઉપાડીને જતા જણાયા. તેઓ બંધ કોટડીમાં નથી, પણ પહેલા નંજરના બ્લોકમાં છે અને સારી ટીપ ભોગવે છે. બંધ કોટડીવાળા કેદી લાઘવો ઉપર જે જીલ્લમ જાણીજોઈને ગુનરવામાં આવે છે તેની તરફ પોતાનો અણગમો દર્શાવવા ખાતર જ તેમણે આ કામ કરવા માંડ્યું હોય એમ ધારું છું.

શ્રી૦ ચૌધરીની તબીયત ઠીક નથી. તેમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરી હશે કે કોઈ તેમની તબીયતની દરકાર કરવું નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેમને બહુ કડવાં વચન સંભળાવ્યાં જણાય છે. તેણે કહ્યું, “ ઉપાય તો તમારા પોતાના હાથમાં છે. જમીનગીરી આપી દો ને ઘેર ચાલ્યા જાઓ. જેલમાં તમારું વળન ઘટશે કે મરી જશે તોયે અમારું શું જવાનું હવું ? ” મને ખબર મળ્યા પ્રમાણે આ અર્થનું કંઈક સુપરિન્ટેન્ડન્ટે જોડ્યો હતો. આમાં સહ્યતા કે મનુષ્યત્વ

નહિ હોય, પણ દુશ્મન જ્યારે બધી વાતે પાછો પડેલો હોય છે ત્યારે તેનો એ સ્વભાવ જ થઈ પડે છે. એટલે આપણે એમાં ચારતો કરવા જેવું કશું જ નથી. હકીકત એવી છે કે રાજદ્વારી કેદી અને નીતિભંગ કરનાર કેદી એ બેમાં શો ભેદ છે તે હિન્દુસ્તાનની મોકરશાહી નથી સમજી શકતી; તો પછી જેલના અમલદારો તો શાના જ સમજી શકે? જેલના ધારાઓમાં એવા ભેદને સ્થાન નથી. રાજદ્વારી કેદીઓ વિષે ખાસ હુકમો નીકળે છે, પણ તે એવા રખાર જેવા હોય છે કે હુકમ કાઢનાર અને તેનો અમલ કરનાર તેને જેવું રૂપ આપવા માગે તેવું રૂપ તે ધારણ કરે છે. સાદી કેદવાળાઓને માટે જરાક ભેદ પાડવામાં આવે છે ખરો, પણ અમે જે બધા મોટામાં મોટા છીએ તે તો ઘણાખરા સખ્ત કેદવાળા જ છીએ. કોને સખ્ત ટીપ મારવી ને કોને સાદી મારવી તેનો કંઈ નિયમ હોતો નથી; મેન્જિસ્ટ્રેટના તરંગ ઉપર જ તેનો આધાર છે. પણ સખ્ત કેદવાળાઓની અહીં રાજદ્વારીમાં અણતરી કરવામાં આવતી નથી. કેદી રાજદ્વારી હોય તે ઉલટો વધારે ગુંડો ગણવામાં આવે છે. રાજદ્વારીનો અહીં એવો અર્થ દેવામાં આવતો નથી કે તે કેદી નીતિનો શાખૂત છે.

સખ્ત મહેનત કરનાર મજૂરોને સાંજના થોડો નીશો જરૂરનો હોય છે એવી જે દલીલ કરવામાં આવે છે તે કેટલીબધી ખોટી છે ! જેલોમાં દારૂની બંધી હોય છે અને તેમ છતાં સખ્ત મજૂરીના બધા નિયમો કેદીઓ પાસે કટક રીતે પળાવવામાં આવે છે. છતાં તેથી કેદીઓની તબીયત બગડી જતી નથી, કે કામ પણ હલકું બની જતું નથી. આ વસ્તુસ્થિતિ બેતાં દારૂની તરફેણમાં સરકારી અમલદારો અને ખાતાં તરફથી જે કારણો ને બચાવો રજૂ કરવામાં આવે છે તે કેટલા મિથ્યા છે એ પૂરવાર થાય છે. મને યાદ છે કે એકવાર કોઈ મિશનરી એવી વાત કરતો હતો કે ભંગી લોકોને આખો દિવસ ગંદકીમાં કામ કરવું પડતું હોવાથી થોડો દારૂ પીયે તો બધી

દુર્ગંધ મગજમાંથી નીકળી જાય. આ બધું ધતીમ છે. અહીંના લાંગીઓ કોઈ દિવસ દારૂનું નામે લેતા નથી, અને તેમ છતાં તેઓ ચોતાનો ધંધો સુંદર રીતે કરે છે ને તેમનાં શરીર ને મન જોઈએ તેવાં છે. દારૂનો સાવ નિષેધ કરવાની વિરુદ્ધ અને માફકસર પાનની તરફેણમાં જે લોકો દલીલો કરે છે તેમનો આખો કિસ્સો તેમને સરકારી જલોની સ્થિતિ બતાવીએ તો વૂઠી પડે છે.

સરકારી જલો જેમ દારૂનિષેધની તરફેણની મોટી સાબીતી રૂપ છે તેમ તે શાકાહારની તરફેણમાં પણ છે.

સુખારાવ આજ સવારે મારી કોટડીએ મને એક વાત કહેવા સાર આબો. તેમણે કહ્યું કે જલસરને ખરેખરો પસ્તાવો થયો છે; હવે તેણે મને મારેલો તે વાત છાપાંમાં ન જાય એટલી આપને તેની વિનંતિ છે. ચોતાને જે માણસે જાહેરમાં માર માર્યો હતો તેને બચાવી લેવાને ખરા મનથી પ્રયત્ન કરનાર માણસનું દૃશ્ય અદ્ભુત હતું ! સુખારાવ કહેતો હતો અને હું તે માતું હું કે ભગવાને જ જલસરના હૃદયમાં પરિવર્તન કરાવવા સાર એ પ્રસંગ પેદા કર્યો હશે. દયા અને પ્રેમનો માર્ગ કેટલો સુંદર છે ! એકવાર આપણે ક્રોધના માર્ગને અને મર્દાનગી કે કડકાઈને નામે સાધારણ રીતે ઓળખાય છે તેને ત્યાગીને ડહાપણપૂર્વક પ્રેમને માર્ગે ચાલવાનું બળ ધારણ કરીએ તો આની સુંદરતા બરાબર સમજી શકીએ.

૧ : ૨ : ૨૨-બુધવાર

આજે પહેલાનંબરના પ્લૉકવાળા ખીનત્રણ બાઈએને મળ-મૂત્રનાં ઠામ ઉપાડી જવાનો વારો આવ્યો. ખભા ઉપર ઠીબડાં મુકીને તેઓ મારી ઓરડી પાસેથી બહાદુરીથી પસાર થતા હતા તે મેં જોયા. આ લોકોનાં વાસણ મોટાં છે, કારણકે તેમને સર્વ-સાધારણ ઓરડાઓમાં રખાય છે તેવાં સર્વસાધારણ મોટાં વાસણો મળેલાં છે, એકલીયા કોટડીઓમાં રાખે છે તેવા નાનાં નથી.

આ પહેલાં ન'બરના ખોલના કેદીઓ સાદી કેદવાળા હોવા છતાં તેઓ મરજીયાત આ કામ કરી રહ્યા છે એ વાત, સાંભળ્યા પ્રમાણે જે-રાજને કાને પહોંચી છે. તેણે કહ્યું, “ હા કરતા, રોકરો નહિ તેમને.” અર્થાત્ આ લોકોને તે કામ કરતા જ રહે એવી તેની મરજી લાગે છે; બંધ કોટડીમાં જે સખ્ત કેદવાળાઓને પૂરેલા છે તેમની સ્થિતિ સુધારવાની તેની બિલકુલ વૃત્તિ નથી.

મેં ઘણીવાર સુધી વિચાર કર્યો છે. શ્રી૦ લક્ષ્મીનારાયણ વગેરે ભાઈઓના સત્યાગ્રહે સામા પક્ષમાં ઉલટાં ગુસ્સો અને હઠ જ કેમ પેદા કર્યાં ? સત્યાગ્રહનાં પરિણામ તો સામાન્ય રીતે આથી ઉલટાં આવવાં જોઈએ. દેખીતી રીતે આ પરથી પ્રેમધર્મ મિથ્યા હોય એમ ભાસે છે, છતાં થોડીવાર પછી આના ઉપરથી જ મારા મનની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ કે પ્રેમ અને ક્ષમાનો ધર્મ મિથ્યા હોઈ શકે જ નહિ. આપણા પ્રયોગોમાં આપણે ઘણીવાર ભૂલો કરીએ છીએ. નહિ તો બલનને આકાશમાં ઉડતું જોઈને કોઈ એમ પણ કહે કે ગુરુત્વાકર્ષણનો કાયદો આનાથી જૂઠો ઠરે છે. શ્રી૦ લક્ષ્મીનારાયણ અને તેમના મિત્રોનું કૃત્ય બીજી રીતે વીરોચિત છે, પણ તેની અંદર ક્રોધ અને મલિનતાનો ભેગ હોવો જ જોઈએ. તેથી જ જોને સહાનુભૂતિ પેદા કરવા સારૂ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેની અંદર ઉલટાં ક્રોધ અને ક્રૂરતા જ પેદા થયાં. પ્રેમ અને ક્ષમાધર્મનાં સુંદર ફળ જોવાં હોય તો આપણી અંદર વિશુદ્ધ મનોબળ અને દ્વેષરહિતતા પૂરાં હોવાં જોઈએ. મનુષ્યનો આત્મા એ અત્યંત નાનુકં યંત્ર છે. તેની ગતિમાં નાનુકં વિજળીનાં યંત્રોની પેઠે લેશ પણ આમનું તેમ થવું નથી. તેમ છતાં, શરૂઆત ભલે ક્રોધથી સજાગી ઉઠીને કરવામાં આવી હોય, પણ હવે જો એ જ ભાઈઓ ક્રોધનો કચરો ઉડાડી મુકે અને જીલમ અને ક્રૂરતાનો ભોગ થઈ પડેલા પોતાના ભાઈઓ તરફની શુદ્ધ સહાનુભૂતિની ખાતર જ હપાડકું કામ ચાલુ રાખે તો મારી પૂરી ખાતરી છે કે

કેદખાનાના અમલદારોની હેવાનીયતને પણ તેઓ વશ કરી શકે. જો આ કૃત્યનો હેતુ એટલો જ હોય કે દેખાવ કે વિરોધ કરીને લોકોનાં ચિત્ત આકર્ષવાં અને વેલોરનો જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કેવા જીલમ ગુનરે છે એ પ્રશ્નને કે સરકારના ઉપરી અમલદારોને કાને પહોંચાડવું, તો તેનું નામ સત્યાગ્રહ નથી. તે તો ચળવળ કરવાની જૂની ઢબનું જ એક સ્વરૂપ છે. ધારેલો રોગ તેનાથી મટવો કે ન મટવો એનો આધાર પશુબળનું જોર કોનામાં વધારે છે તે ઉપર જ રહેવાનો; સમજનતા કોનામાં છે ને દુર્જનતા કોનામાં એના ઉપર નહિ રહે. આ મારા મનન ઉપરથી કોઈ એમ નહિ સમજે એવી મને આશા છે કે લક્ષ્મીનારાયણ આદિ બાધઓએ ઉઠાવી લીધેલા આ મરજ્યાત સહનમાં રહેલી વીરતા હું પારખી શકતો નથી. ઉલટો હું તો ઈચ્છ્યા જ કંઈ હું કે આ બાધઓને અન્યાય ને દુષ્ટતા ઉપર જેટલી ચીતરી છે તેટલી સૌને હોય, આમનામાં સહન કરવાની જેટલી હિંમત છે તેટલી સૌમાં હોય. આપણા નસીબ તેજ હોત ને સૌ ને એવા હોત તો આપણા જ બળના પ્રભાવથી કે'દખાનાના આપણે જીતીને ખેરી ગયા હોત.

જેલના બિનસત્તાવાર ઝંઝેટમાં ખબર આવી છે કે ગુન્ટુર છત્તામાં ક્યાંક એક સભાને ગાળીને મ્હોંએ વીખેરી નાંખવામાં આવી છે. છ મરાયા છે ને ત્રીસ ધાયલ થયા છે.

તાળાકુંચી થઇ ગયા પછી રાતના ગાડી પસાર થાય છે તેની સીટી કેટલી મીઠી લાગે છે! કદાચ બહારની દુનીયામાંથી મારી કોટડીમાં આવનારો એ એક જ અવાજ છે તેથી તે આટલી મીઠી લાગે છે.

આજે શરણાઇઓનો મધુર ઉદયરાગ સાંભળતો સાંભળતો હું નન્યૂત થયો. જેલરને ઘેર કંઈક વિનાહપ્રસંગ છે. કોઇ માનશે નહિ, પણ બહારની પેઠે જેલમાં પણ મારો આખો વખત ભરાયેલો જ રહે છે. બહાર જેલું જ ફામ અને બહાર જેટલી જ વખતની મારામારી

હું જેલમાં લોખંડું છું. ખીલવો કરતાં ઉંઘ અને આરામ મારે વધારે જોઈએ છે અને આથી મારા કામનો નિકાસ બહુ જોડા હોય છે. બે દિવસના મારા કાર્યક્રમના નમૂના અહીં આપું છું.

સવારના પાંચ વાગે ઉઠાયો. પ્રાર્થના. પથારી સંકેલી. દાંત સાફ કર્યાં. ખુલ્લામાં આંટા માર્યા. સવારનો નાસ્તો. ચૂંકદાની ઘોઈનાંખી. બાકુ કાઢ્યું. પાણી ભર્યું. ૭-૨૦ વાગે કાંતવા બેઠો. ૮-૪૦ સુધી કાંત્યું પટ્ટનાથ પિલૈથરને એક કલાક વાંચ્યા. ૪૦ મિનિટ સૉકેટિસના ભાષાન્તરમાં ખાળી. હાથપગ ઘોઈને જમવાબેઠો. ૧૧-૩૦થી ૧૨-૪૫ સુધી કાંતવા બેઠો. શૌચ જઈ આવી બપોરના ૧ સુધી આરામ. ૨-૩૦ સુધી રૉબિન્સન કુઝો. ૩-૪૫ સુધી રેંટીયા. સ્નાન. કપડાં સુકવ્યાં. હળમત. સાંજે ૫-૧૦ વાગે વાળુ. જમવાનાં ને શૌચનાં કામ સાફ કર્યાં. સુકવેલાં કપડાં લઈ લીધાં. પાણી ભર્યું. ૬-૩૦ વાગે પથારી કરી. ૭ સુધી પ્રાર્થના. કુરળ અને બાઈબલનો પાઠ. ૮-૧૫ વાગે સુતો.

ખીલ દિવસ:—પ્રાર્થના, દાંતણુ. સવારનો નાસ્તો. વાયુસેવન. ચૂંકદાની ઘોઈ. પાણી ભર્યું. ૭-૧૦ થી ૮-૩૦ સુધી રેંટીયા. ૧૦ સુધી એક ફાંસીના કેદીને અરજ લખી આપી. ૧૧ સુધી પટ્ટનાથ પિલૈથર. ભોજન અને સુડીકર્મ. ૧૨-૪૫ સુધી આરામ. ૨-૧૦ સુધી સૉકેટિસ. ૩-૪૫ સુધી રૉબિન્સન તેમજ રેંટીયા. પછી નહાવા ઉઠ્યો. ૪-૨૦ વાગે રૉબિન્સન કુઝો લીધો. ૪-૪૫ વાગે વાળુ. વાસણ માંચ્યાં. બાકુ કાઢ્યું. ૬ વાગ્યા સુધી બહાર ખુલ્લામાં બેઠો. પ્રાર્થના, કુરળ, બાઈબલ અને પટ્ટનાથ પિલૈથર. ૮-૪૫ વાગે સુતો.

ઉપર નોંધ્યું છે તે કરતાં વધારે મારાથી કંતાઈ કે વંચાર્ત નથી. જેટલું કંઈ છું તે જ થકવીને લોય કરી નાંખે તેટલું છે. મારું બધું વાચન શક્તિપ્રધાન જ છે એ જોઈ શકારો. જેલમાં આવ્યો તેવાતેવામાં રૉબિન્સન કુઝો વધારે વાંચતો, પણ પછી તેને થે

કેટલાયે દિવસ થયાં મુકી દીધા હતા. કાલે જ પાછા તેને હાથમાં લીધા છે. જે બીબાં પુસ્તક હું વાંચું છું તેનાથી બક્તિરસમાં આ જરાયે ઉતરે તેવું નથી.

૨ : ૨ : ૨૨-ગુરુવાર

જેલરે વાત કરી કે close prisonનાં મૂત્રનાં કામની બાબતમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હોં ચડ્યો છે. આજ સવારે મહમ્મદ હુસેન અને બીબા ત્રણ બાઈઓએ પહેલા નંબરના બ્લોકમાંથી પોતાનાં કામ ઉપાડવાની શરૂઆત કરી છે. આમ આ લોકોએ કામ ઠીક આગળ ચલાવ્યું છે.

સેન્ટ્રલ કોલેજ ડે કમિટીની માફક ઇન્ડિયન બેન્કના ડિરેક્ટર સાહેબે પણ મને એક આમંત્રણ મોકલવાનો વિવેક કર્યો છે. (એ વિવેકમાં વિનોદતું મિત્ર પણ તો ખરું સ્તો.) તેમણે જેલસુપરિન્ટેન્ડન્ટની મારફત મને મળે એવું સરનામું કરીને એક કાર્ડ લખ્યું છે ને ૪ થી ફેબ્રુઆરીને દિવસે બેન્કનો એક મેળાવડો થવાનો છે તેમાં મને નોતર્યો છે. બેન્કના એક સંસ્થાપક એમ. આદિનારાયણદયાની છબી ખુલ્લી મુકવાની તેમજ અથશાસ્ત્ર પુસ્તકાલય ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા સર પી. તેગરાજને હાથે થનાર છે.

લાંબા વખત પછી પાછો રૅબિન્સન કુબો લીધો. આજે દરેક નવા રાજદારીઓ આવ્યા લાગે છે.

૩ : ૨ : ૨૨-શુક્રવાર

એક ફાંસીના કેદીની અરજીનો મસુદો ધડી આપ્યો. શ્રી૦ કે. નરસિંહ આયંગર કરીને ખારિસ્ટરે કોર્ટમાં તેનો ખચાવ કરેલો, પણ તે હારેલો. આ અરજીનો મસુદો ધડવાતું કામ જેલની ઓફીસનું છે, પણ મેં કહ્યું કે આ કામમાં આજે ચિત્તને જરા રમાડીયે.

રેંટીયો કાંતતાં કાંતતાં આજે મનમાં એક કલ્પના લટી. મને આમ રેંટીયો ફેરવતો જોઈને ધણા મિત્રોને એમ લાગતું હશે કે આવા કામમાં મારા જેવા લાગ્યા રહે એ કેવળ સમયનો દુરુપયોગ જ

છે. ઊાકરીઓ અને અભણ લોકો આ કામ કરે એ ઠીક, પણ જે માણસોને મગજ છે, જેઓએ ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી છે તેમનું તો આ કામ નથી જ. એવાં કેટલાયે પુસ્તકો છે, જે મેં હજી વાંચ્યાં નથી. તેવાં પુસ્તકો વાંચવામાં હું મારો વખત ગાળું તો તેને વખતનો દુરુપયોગ કોઈ નહિ કહે. પરંતુ આ બાબત ઉપર કોઈ ગંભીર બનીને વિચાર કરે તો તે આવા નિર્ણય ઉપર જ આવે: માણસની અવસ્થા પાકી થઈ છે. તે ખત્રીપૂર્વક જાણે છે કે જેટલું વધારે જ્ઞાન તે હવે મેળવશે તે બધું તેની સાથે ઉડી જવાનું છે. માણસજાતને કશી વિશેષ સેવા કરવાની શક્તિ એ જ્ઞાન આપી શકે તેમ નથી. અથવા તે માણસ પોતાના ચારિત્ર્યમાં ખીછ રીતે સુધારે કરી ન શક્યો હોય તે આ નવા જ્ઞાનથી કરી વળશે એવો એ સંભવ નથી. આમ જાણતો છતો માણસ પોતાના જાત-જાઈની સેવામાં પોતાનો કાળ ન ગાળતાં પોતાં વાંચતો જ પડ્યો રહે તો તે કેવળ તેનો મોજશોખ છે, તેનો દોષ છે. આમ હોવાથી જે જ્ઞાન વાંચીયું છે, જે જ્ઞાન તમે તમારાં જીવંતીનાં ખાતાં ખતમ કરો એટલે ફૂં કરીને અધિકારમાં ઉડી જવાનું છે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં કંઈ સાર રહેતો નથી. તેના કરતાં એક વાર કપડું કે સુઠી બાન્ય ઉત્પન્ન કરવામાં મદદરૂપ થવું એમાં વિશેષ પુણ્ય છે. એવા કામની પંડિતો વાહવા નહિ કરે, પણ ઈશ્વરને ઘેર તેનો મહિમા મોટો છે. જેમના વાચનથી, વાર્તાપથી કે ધ્યાનથી કંઈક નવું નીપજતું હોય અને તેનો માણસજાતને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે લાભ થતો હોય તેઓ એવા વ્યવસાયોમાં પોતાનું આયુષ્ય ગાળે એ ઠીક. પણ મારા જેવાને એ ચાલ ચાલવાનો શો અધિકાર? મારામાં નથી ગીત કે કાવ્ય રચવાની કળા કે નથી પુસ્તક લખવાની આવડત. મારામાં એવો માલ નથી કે હું જગતના માનસિક કે નૈતિક પ્રદેશમાં કંઈ મદદરૂપ થઈ શકું. બધા સુરક્ષિત લોકોને પુસ્તકો વાંચ્યા કરવાની આદત છે એટલે મારે પણ તેમનું અધ અનુકરણ કરવું એ ક્યાંનો કાયદો? તેટલા વખતમાં હું થોડું સૂતર કાંતીને

દેશનાં વજ્રમાં ચોટા પથ્થુ ઉમેરો કરી શકતો હોઈ' તો બહેતર છે કે મારે મારો વખત તે કામમાં જ ગાળવો. આત્માને આપણે અવિનાશી માનીએ છીએ અને તેને પરમાત્મસ્વરૂપ કરવાને તપશ્ચર્યા કરવી એ આપણો ધર્મ છે. માટે મનના ખેડાણનો એક હેતુ આત્માનો વિકાસ છે. મનને ખેડવાનો ખીલે હેતુ જગતના જ્ઞાનનિધિમાં પોતાનો ફાળો ઉમેરવાનો છે. ત્રીજો ઉદ્દેશ રાખીએ તો તે ખાવા-પીવામાં જેવું અકરાંતીયાપણું હોય છે તેવું માનસિક અકરાંતીયાપણું જ છે.

સાંજ પડી ગઈ છે, કોટડીને તાણું દેવાઈ ગયું છે ને હું પથારીમાં પ્રાર્થના કરતો બેઠો છું. જેલરના ધરમાં વિવાહનાં વાનિત્રોનો મેઘાડંબર ગાળે છે. ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. કલ્પનામાં માણસો અને ઐરાંછાકરાં હરડફરડ કરતાં તથા વિવાહના સમારંભમાંને કોલાહલમાં વૃદ્ધિ કરતાં દેખું છું. સુખ-સ્નેહભર્યા સંસાર કેવો મીઠો છે ! આપણે બધા ભગવાનની જ રાહ પર ચાલતા હોત તો બધાનો સંસાર કેવો સુખી રહ્યો હોત ! દરેક પુરુષને, દરેક સ્ત્રીને, દરેક બાળકને પ્રજ્ઞ પાસે આટલી ચાચના કરતાં ન શીખવી શકાય ?

“હે ગોપીવલ્લભ, આ સંસારમાં તારો પ્રેમ વરસાવ, વધારે ને વધારે પ્રેમ વરસાવ ને અમારાં જીવતરમાં અમી રેડ.”

૪ : ૨ : ૨૨-શનિવાર

સાંભળ્યું કે બંધ કોટડીના કેદીઓએ મૂત્રપાત્ર ઉપાડવાં બંધ કર્યા છે ને તેમને ટાવરમાં બોલાવવામાં આવ્યા છે. (જેલ-રાજના મહેલનું એ નામ છે. જેલની જમીનની વચ્ચેવચ્ચ એ ત્રણ માળનું મકાન છે.) આ લોકોને ન કોઈ આજેવાન મળે, કે ન અમુક નિશ્ચિત નીતિ મળે. ફાવે તેમ વર્તે છે. અફસોસની વાત છે. એક તરફથી પહેલા નંબરના બ્લૉકવાળા ભાઈઓ તેમને કોઈએ કશું નથી છતાં સત્યાગ્રહ તરીકે પોતાનાં કામ ઉપાડે છે; ત્યારે બીજી તરફ બંધ કોટડી

વાળાઓ, કે જેમને ખાતર પેલાઓનો સત્યાગ્રહ છે, તેઓ જંધી જ દિસામાં ચાલ્યા નય છે.

ખાંસી હઠે ભરાઈ છે. રાત બધી જંધવા દેતી નથી. મને લાગે છે કે મારે પેટની દયા જતી કરીને ટમાટાં છાંડી દેવાં પડશે. પેટનું થઈ હોય તે થાય, પણ ફેફસાંને ને નિદ્રાદેવીને તો રાજ રાખવાં જ જોઈશે.

બલો બિચારો નિધનસીંગ પણ સપડાયો છે. જેને થાક કે કંટાળાનું જ્ઞાન નહોતું, જે પોતાના બધા ભાઈઓને માટે અપાટીઓ બનાવી આપતો તે બહાદુર પંનખી દેશસક્તને બહુ જ ખાંસી થઈ છે, અને આખરે તેને ઇસ્પીતાલનો આરાધો લેવો પડ્યો છે.

આ લખવાને થોડી મિનિટ થઈ ન થઈ ને જોઈ મારી કોટડીને બારણે ઝબક્યો. ઘરમાં વિવાહપ્રસંગ છે, છતાં તે તો આખો ડ્રેસ પહેરીને જોડના કામકાજમાં લાગેલો જ છે. તેણે આવીને મારી પાસે ફરીયાદ કરી કે બંધ કોટડીના કેલીઓ મૂત્રનાં વાસણો ઉપાડવાના સંબંધમાં હડતાલ પાડી બેઠો છે. તેણે મને અનેક વાતો સંભળાવી, પણ તેમાં સત્યથી ભિન્ન વસ્તુનું મિશ્રણ હોવાથી હું તે પૂરીપાઘરી સમજી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું કે તોફાનની આગેવાની કરનારને કેટલાકને ફટકા મારવામાં આવનાર છે અને કેટલાકને ફળવાનું, પંપ ચલાવવાનું, તેલની ધાણી ચલાવવાનું, એવાં સખ્ત મજૂરીનાં કામ આપવામાં આવનાર છે. જવાબમાં મેં કહ્યું 'ઠીક છે.' તેણે તો એમ જ ધાર્યું હોતું જોઈએ કે ઉપરની હકીકત જાહેર કરવાથી હું ગભરાઈ જઈશ. પછી તે કહે, તમને તે દહાડે બંધ કોટડીમાં મોકલેલા તેની, તથા તે દહાડે સુબારાવને મેં મારેલો અને તમે હાજર હતા તે બધી વાતો મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કરી છે. તેણે કહી હશે તોપણ મીઠુંમરચું બરાબર બહારાબું હશે. માથુસ આવી અમલદારીમાં ધણું વરસ કાઢે તો સત્યધર્મથી તે તદ્દન પર જતો રહે એમાં શક નથી, કારણકે અમલદારીમાં તેને અનેક પ્રસંગો

જાત્યાવ કરવાના આવે છે, અને તેવે પ્રસંગે સત્યનો ત્યાગ એ આત્મરક્ષણના ભારે હથીયારરૂપે તેની બહાર કરે છે. હું જઇને પાછો એ લોકોને સમજાવું અને આવાં તોફાન ન કરવાનો ઉપદેશ આપું એવી તેણે સૂચના કરી. મારી પોતાની ઇચ્છા પણ હતી જ કે આ વિષય પર એ લોકોની સાથે વાતચીત કરવી, એટલે મેં જ્વલરની સૂચનાને તરત સ્વીકારી લીધી. જ્વલરની ઑફિસમાં એમને મળવું મને પસંદ નહોતું, કારણ ત્યાં હું જ્વલર વતીનો મધ્યસ્થી કરનારો હોઉં એવો દેખાવ થઇ જાય. જ્વલરને મેં કહ્યું, “એ લોકોને મારી કોટડીએ મોકલશે તો હું ખુશીથી તેમને બે વચન કહીશ.” એવી ગાઠવણ કરી આપવાની તેણે હા તો કહી છે, પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ એવી દરખાસ્ત મુકવાની તેની હિંમત ચાલશે કે કેમ એ વિષે મને શક છે.

એ લોકો જે રસ્તે હતર્યા છે તે જાણી મને અફસોસ થાય છે. કેદી તરીકે આપણને જે કંઈ કામ સોંપવામાં આવે તે અનીતિ-મય અને ધર્મવિરુદ્ધ ન હોય તો તેવું કામ કરવાની ના આપણાથી કેમ પડાય ? એવા ખ્યાલો રાખવા હોય તો આપણે જ્વલમાં આવવું જ ન જોઈએ. સરકાર આપણને કચરો કે મળમૂત્ર ઉપાડવાનું કહે તો તેવા કામની આપણે ફરીયાદ કરી શકીએ ? કદાચ સાધારણ ભંગીનું કામ સોંપે તો તે પણ આપણે કરવું જોઈએ. સરકાર પોતે જ સારાસારનો વિવેક રાખે અને રાજદ્વારી કેદીઓ એ ચોરડાકુ નથી એમ સમજીને તેમની તરફ માનથી વર્તે એ જુદી વાત છે, અને આપણે પોતે જીને પોતાને માટે સારી રીતભાતની માગણી કરીએ કે તેને સાચું અનાદર ઉપાડીએ એ જુદી વાત છે. ચારી રીતે રાખવા એ સુધરેલી સરકારની ફરજ છે એ ખરું, પણ તે માટે લડત ચલાવવી—અરે, એવી માગણી કરવાનો વિચાર સરખો કરવો—એ આપણે માટે તો નળનાઇની જ નિશાની છે, આપણા ઉચ્ચ ધ્યેયથી પતન છે. એ તો દાનધર્મ જેવું છે. દાન દેવું એ ધર્મ છે,

પણ તેની સાથે બીજા માગવી એ કંઈ ધર્મ નથી. તે તો ઉલટા અધર્મ મનાય છે. બંધ કોટડીમાં રહેતા સખ્ત કેદવાળા બધા જ કેદીઓ પોતપોતાનાં ઠીબડાં ઉપાડે છે, તો આપણે તેમના જેવી જ કેદ ભોગવતાં છતાં શા માટે ન ઉપાડવાં ? આપણને કરવામાં આવતી સભા ગેરવ્યાજબી હોય એ બનવાબેગ છે, પણ આપણે ગેરવ્યાજબી સભાઓ ખમવાને, બચાવ કર્યા વિના કે દયા માગ્યા વિના ખમી છુટવાને તો નીકળેલા જ છીએ; એટલે સભા વ્યાજબી છે કે ગેરવ્યાજબી એની ભેડે આપણને નિસ્ખત હોય નહિ. સરકાર ચાહે તો આપણને કેદમાં પૂરે, ચાહે તો બંધે તે આપણને અધારીયાં ભોંયરાંમાં પૂરે, બેડીઓથી જકડે, ફાંવે તેણું મંજૂરીનું કે ગંદું કામ કરાવે, છતાં આપણે તો બધી સભાને સ્વીકારી લેવી જ રહી. મૂત્રનાં ઠામ ઉપાડવાં એ તો કાંઈક હલકી કોમોનું કામ છે, આપણા જેવા ઉચ્ચ કોમના લોકોનું એ કામ નથી એવા કારણસર આપણે તે કામ કરવામાં વાંધો ઉઠાવીએ છીએ, તે સામે બહુત ઉપાડીએ છીએ એણું ભે દુનીયામાં નહર થશે તો આપણી કિંમત કોડીની થઈ જવાની છે. જગતમાં સત્યાગ્રહની ખ્યાતિ છે કે તેના બહુતો પોતપોતાનાં ભંગીકામ પોતે કરી લેનારા હોય છે. એ જ કામથી બચવાને ભે આપણે લડીએ તો આપણા સરદારના વાવટા નીચે ઉભા રહેવાને આપણુ અપાત્ર છીએ.

પ : ૨ : ૨૨-રવિવાર

જેલરે આજ સવારમાં આવીને અસહકારી કેદીઓની હાલત કહી સંભળાવી. કેટલાકને તેમના ગળ ઉપરવટનું કામ આપવામાં આવ્યું છે, અને તેણું કામ કરવાની કેટલાકે ના પાડવાથી તેમને સળીયાવાળી બેડી પહેરાવવામાં આવી છે. જેઓ રાતનાં ઠીબડાં સવારે ઉપાડવાનું કબજા કરતા નથી તેમને રાત્રે તે આપવામાં આવતાં નથી. પરિણામે ધણીઓએ રાતમાં કોટડીઓ ભરી મુકી છે. તેણે પૂછ્યું: “તમે જાને એ લોકોને કંઈક કહેશો?” હું ગયો અને તેમની

જોડે લાંબી ચર્ચા થઈ. ઉપર મેં જે વિચારો નમુદ કરેલા છે તેવી મતલબની મેં તેમની સાથે વાત કરી અને સમન્વયું કે આપણે જે જે જીલ્લમ અને ધાતકીપણું આપણે માથે ગુજારવામાં આવે તે બધાં સજ્જન કરી લેવાં જોઈયે. મોટા ભાગે કબુલ કર્યું, પણ કેટલાકને મિલજ તેમની તરફ ચલાવવામાં આવેલી કઠોરતા અને અત્યાચારને લીધે એટલો બધો મગડો ગયેલો હતો કે કોઈ પણ રીતનો—જેલન ધારા ને હુકમો પાળવા જેટલો પણ—સહકાર કરવાનો તેઓ ઇન્કાર કરતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે આવાં જીલ્લમ ને અપ માનોને વશ થવું તે કરતાં તો અમે ખુશમાં ખુરી સળ વહોર લેવાને તૈયાર છીયે; અમે જેલમાં પણ અસહકારનો સિદ્ધાન્ત લાગ પાડવા માગીયે છીયે. બંધ કાટડીથી પાછા વળતાં મેં અને જેલ પહેલા નંબરના બ્લોકમાં શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ હતા તેમને બહારથી બોલાવ્યા. ત્યાંના બીજા કેદીઓ પણ થોડી વારમાં ભેગા થઈ ગયા અસહકારી કેદીઓ ઉપર યતા અત્યાચાર સામે સત્યાગ્રહ કરવો જ જોઈયે એ વિષે લક્ષ્મીનારાયણને જરાયે શંકા નહોતી. તેમણે નિશ્ચય જ કરેલો હતો. તેમને લાગણું હતું કે મને આ બાબતનું ગંભીરતા સમજાઈ નથી, તેથી જ હું આમ અણબધ રહી સડું છું મારા આવા વર્તન માટે તેમણે મને સારી પેઠે કંઈક લીધો. મારી સમજણ તેમના મનમાં ઉતારીને ઠસાવી શક્યા નહિ. કેટલાક—અથવા એકલા શ્રીનિવાસન જ—મારા પક્ષમાં હતા. બાકીના બધા લક્ષ્મીનારાયણની તરફ ઢળતા હતા. મહમ્મદહુસેન તો મારી તરફ જ આવશે એમ હું ધારતો હતો, પણ તેણે પેલી તરફ ઢળ્યા. જેલન અંદર અન્યાય અને અત્યાચાર સામે જીવિશ ચલાવવાને તૈયાર થતાં આ લાઈઓના હૃદયની વિશાળતા તરફ મને આદર છે, અને તેમની જોડે દલીલો કરતો હતો તે બધી મારી પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ સાથે લડીલડીને કરતો હતો, પણ તેઓના આ વર્તનથી તેઓ પોતે વિચાર અને વર્તનની સુવ્યવસ્થામાં મહા ગોટાળો કરી શકે છે એ બીજાને પણ ખોટો ઠાપલો આપે છે એ વિષે મારા મનમાં શંકા

નથી. કેટલાક વિચારો બહુ સ્તુતિપાત્ર હોય; પણ આપણી હડતનારુ સુખ્ય સિદ્ધાન્તોને ડોલાવી નાંખે એવી એ વિચારોને છુટ આપવી ન જોઈએ.

કોટડીએ પાછો આવ્યો. આજે આ બધી ધમાલમાં મોડો જન્મ્યો. આજે જીવ બહુ બળ્યા કરે છે. પરમેશ્વરે મારી પ્રાર્થના કબુલ ન રાખી. આવી માનસિક મુંઝવણ રૂપી હથીયાર વડે અમને સળ કરવાનું તેને ગમ્યું છે.

આજે વજન લેવાયું. ગયા રવિવાર કરતાં એક રતલ વધ્યો. પણ મને અત્યંત આનંદ આપનારી વાત તો એ હતી કે વજન લેવાની જગ્યાએ મહમ્મદહુસેન, શકીક, શ્રીનિવાસ આચર અને નરસિંહાચારીયર આવેલા હતા; તેઓએ મને કહ્યું કે અમે પાછળથી ખૂબ વિચાર કરી જોયો છે અને તમારી સાથે ફરીથી વાત કરવા ઈચ્છીએ છીએ. સાંભળવા પ્રમાણે થોડી વાર પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે શ્રી. નરસિંહાચારીયરને બોલાવ્યા હતા. જેણે જે બન્યું હતું તે બધું સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વર્ણવી બતાવ્યું હતું, અને તે ઉપરથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે નરસિંહાચારને કહ્યું કે, હું કહું છું કે નિર્ધાર સખ્તાઈ કે ધાતકીપણ તમારા લોકો ઉપર ગુજારવાની મારી જરાયે મરજી નથી. તમે કંઈ ચોક્કસ નિર્ધાર ઉપર આવ્યો શકો તેમ નથી? નરસિંહાચારીયરે કહ્યું: “મારી ઈચ્છા આ બાબતમાં શ્રી. રાજગોપાલાચારીયર સાથે, તેમજ બંધ કેદવાળા કેટલાક મિત્રોની સાથે વાતચીત કરવાની છે. ત્યાર પછી હું જવાબ આપી શકું.” સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઈચ્છા આ બાબતમાં આવડી કાલે મારી જોડે વાતચીત કરવાની છે એવું તેણે જણાવ્યું હતું. જણાય છે. તે પહેલાં, પહેલા નંબરના બ્લોકવાળા મિત્રોને મળવાની એ જોડે પાસે રજા માગી. રજા મળી. મારી કોટડીમાં જ અમારી સલામ થઈ. સલામાં અમે એકલા જ; જેલનો કોઈ અમલદાર ન મળે. કયા રસ્તો લેવા તે વિષે માત્ર શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ સિવાય અમે બધા



એકમત થયા—તે એ કે બંધ કેદખાનાવાળા મિત્રોને સલાહ આપવી કે જો તમને ઠીબડાં ઉપાડવાનું એ લોકો કહે તો તમારે ઉપાડવાં; ખીજી તરફથી અમારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ લલામણુ કરવી કે તે અસહકારી કેદીઓ તરફ માણુસાધકાર્યું વર્તન ચલાવે.

૭ : ૨ : ૨૨-મંગળવાર

ગોઈ કાલના દિવસે કામમાંથી માયું થંચું કરવા મળ્યું નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને કહ્યું કે તમે અસહકારી લોકોને મળો અને તેમનું શું કહેવું છે તે નક્કી કરી આપો, કે નેથી બન્ને બાજુનો બનાવ થઈ શકે. તેણે કહ્યું કે “અમુક બાબતોમાં મારો પોતાનો પણ વાંક છે, અને અમુકમાં અસહકારીઓનો પણ વાંક છે; પરંતુ એક પક્ષે ખોટું કયું” એટલા માટે ખીજી પક્ષે પણ ખોટું કરવું જોઈએ એવું ન હોય. હું પોતે તો જો બની શકે તો બધું જાણું ભૂંસી નાંખીને નવેસરથી શરૂ કરવાને શીજી છું.” તે બાલતો હતો તે જ તેના મનમાં પણ હોય એમ લાગતું હતું. તેણે કહ્યું કે મને આજે જ સરકારી હુકમ મળ્યો છે અને તેમાં જણાવ્યું છે કે અસહકારી કેદીઓને સાધારણ કેદીઓના કરતાં જુદી ઢબે રાખવા. હવે મને સત્તા મળી છે એટલે હું કાલો સપ્તાહ કરવા માગતો નથી. આ વાતચીત અનુસારે બપોરના મારી કોટડી સામે અમારી પરિષદ મળી. પ્રથમ પ્રથમ તો કામ ચલાવતાં બહુ મુશ્કેલી પડી. જોલવાળાઓના ખરાબ વર્તનને પરિણામે બધાનાં મગજ રોષથી તપી ગયેલાં હતાં. લડતના સિદ્ધાન્તો પૂરા નહિ સમજવાને લીધે તેમનાં મગજમાં અણપચેલી કલ્પનાઓ ભરેલી હતી. એકબીજા ઉપર હેમ કે અણુવિશ્વાસ પણ ખરા. આ બધાં કારણો લેગાં થવાથી મુશ્કેલી ભારે થઈ પડી હતી. શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણે પહેલા જ વાક્યમાં કહ્યું કે બંધ કેદખાનાવાળા મિત્રો જે સવિનયભંગ કરી રહ્યા છે તેને મારો પોતાનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. આથી અમારું કામ જરાયે હળવું ન બન્યું. તેમ છતાં થોડી વાર પછી અમે સર્વાનુમતે

નિર્ણય લાવી શક્યા. પેસાળનાં વાસણ ઉપાડવા સામે પ્રાર્થિક
 વાંધો તો માત્ર એક જ લાઇનો હતો, અને આખર મુધીમાં એ
 પક્ષમાં જ જણ થયા. તેથી અમે નિર્ણય કર્યો કે આ કામ
 પરાણે ન કરાવવું જોઈએ એમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવું. વળી
 સુપરિન્ટેન્ડન્ટને એવું કહેવાનો પ્રશ્ન અમે કરાવ કર્યો કે આ વાસણ
 ન ઉપાડવા માટે જે ભારે મજૂરીની સળ કરવામાં આવી છે
 તેમજ તેટલી બધી મજૂરી ન આપી શકનારને બેઝીઓ વગેરેની
 જે આકરી સળઓ કરવામાં આવી છે તે પાછી ખેંચી લેવી.
 બીજી પક્ષ કેટલીક બાબતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવાની અમે નક્કી કરી
 રાખી. મુસલમાનોને નમાજ વેળાએ ધુંટણ નીચે આવે એવાં કપડાં
 આપવાં; સાદા કેદીઓ જેટલી જ મુલાકાત અને કાગળોની ફટ
 સખત કેદીઓને પણ આપવી; સખત કેદીઓ માટે રોજ ન્હાવા-
 ઘોવાની સગવડ કરી આપવી; આંધ્રવાળા કેદીઓમાંથી એક ભાઈ
 બધાની રસોઈ કરી આપવાને ખુશી છે તો તેમને જુદું રાંધવાની
 વ્યવસ્થા કરી આપવી; વગેરે. પછી મેં જણાવ્યું કે હવે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ
 પોતાનું વલણ બદલેલું જણાય છે, એટલે આપણે પણ આપણું
 વલણ સુધારી લેવાની જરૂર છે. રાજઆતમાં સલાનો જે રંગ
 હતો તે ઉપરથી મારી સૂચનાને આટલી બધી તેઓ વધાવી
 લેશે એમ મેં ધાર્યું નહોતું. મેં તેમને કહ્યું કે આપણે જેલમાં
 એવી રીતે રહેવું જોઈએ કે જેથી સરકારને અસહકારીઓને પોતાની
 જેલોમાં રાખવામાં બિલકુલ મુશ્કેલી પડે નહિ. આપણને અત્ર,
 પાણી અને આશરો એટલું પૂરું પાડવા ઉપરાંત તેને આપણા કોઈ
 વાતના ઉચાટ હોવા ન જોઈએ. તિરપથુરવાળા અબ્દુલ વાહબ તથા
 મહારાજગઢવાળા રામકૃષ્ણેય્યા એ બે જણ તો આપણાં માણસો
 ઉપર જે જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો હતો તે જોઈને બહુ જ તપી
 ગયા હતા. બન્ને કેવા સુંદર અસહકારીઓ છે! તેથી જ્યારે
 તેઓ ગુસ્સે થઈ જતા હતા અને તેઓના બોલવા ચાલવામાં
 આપણી લડતની ચોંટાટો અને મર્યાદાઓ જળવાતી નહોતી

ત્યારે મને બહુ દયા આવતી હતી. છતાં પરિણામ શુભ આવ્યું. મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મળીને અમારી પરિવર્તના કામકાજનો હેવાલ તેમને આપ્યો. તેણે તરત એકેએક માગણી કબજા કરી લીધી. જે સળંગ સપ્ત મંજૂરીની આપવામાં આવી હતી તે તાબડતોબ રદ કરી. અને સૌથી મોટી વાત તો આ છે કે બધા અસહકારી કેદીઓને બંધ કેદમાંથી છાટીને બધાને—સપ્ત કે સાદા બધાને જ—પહેલા નંબરના બ્લોકમાં એકઠા રાખવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. એ બ્લોકવાળા શ્રી ૦ લક્ષ્મીનારાયણ અને બીજા મિત્રોની મોટામાં મોટી ઇચ્છા આ કરતાં તો મોટી નહિ જ હોય.

આ નાનું સરખું તોફાન આવી સરસ રીતે શમી ગયું અને તેમાં કંઈક અંશે પરમેશ્વરે મને નિમિત્ત રૂપ બનાવ્યો તે માટે મારે તેનો પાડ માનવો જ જોઈયે. મેં નમ્ર ભાવે પ્રાર્થના કરી.

આ બનાવોનો અન્ત ભારે સુખી થવા જેવો આવ્યો એ ખરું, છતાં તેમાંથી એક વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આપણામાંના ઘણાઓને હજી પોતાની નબળાઈ ક્યાં છે તે સમજાયું નથી. આ મિત્રોના આચારણ્યનું નિષ્પક્ષપાતપણું અને હડા ઉતરીને નિરીક્ષણ કરીયે તો જોઈ શકાય કે એ લોકો અમુક હદ આવી રહે છે એટલે પછી સરકારનાં નાંખેલાં દુઃખો સહી નથી શકતા, અને પછી તેમાંથી જરા આસાથેશ મેળવવા ખાતર તેઓ ઝપાઝપીના કે નવી સળંગોના પ્રસંગો હલા કરે છે, અને એ કેદમાં પેલું દુઃખ હુબાડી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સ્વમાન, અપમાન અને એવા એવા મોટા શબ્દોથી પોતે જ પોતાને ઉતરીયે એમાં કંઈ ન વળે. જે માણસનું મન તેને પોતાનાં જ મળમૂત્રનાં વાસણો ઉપાડવાની ના કહે તે તેનામાં અસહકારશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે એનું જ ચિહ્ન છે; એ સિવાય બીજી રીતે આનો અર્થ કાઢવો મને તો મુશ્કેલ લાગે છે. વળી સપ્ત મંજૂરીની સળ થતાં તે કામ ન કરતું અને બીજા સળઓ ઊંઘારી લેવા નીકળતું, એમાં રહેલી નબળાઈ શોધી કાઢવી એ તો એનાથી થે અઘરું કામ છે. બેડીઓ

નાંખે તે સામે વાંધો ઉઠાવે એને સાચો સત્યાગ્રહ ગણવો એ તો અશક્ય છે. જેના પર પડે તે ઉઠાવી લે અને બહાદુરીનાં વચ્ચેના ઉચ્ચારે એમાં શી મોટી વાત છે? પણ જે બીજાઓને બેઠીઓ પહેરાવવામાં નથી આવી હોતી તેઓને પોતાના મિત્રોની બેઠીઓ જોઈને ગભરામણ થાય, અને પોતાના ઉપર સભાઓ નોતરી લેવા માટે જે આવે તે કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થાય એ, કૃતિમાં તો અહિં સાત્ત્મિક અને સત્યાગ્રહની રાહમાં છે એમાં શક નથી, પણ એ કૃતિની અંદર જે આરાય રહેલો છે તે તો પોતાના મિત્રોની બેઠીઓ ઉતરાવવાનો છે; અને આપણી મૂળ યોજના અને નિશ્ચય કે જે વગર તકરારે દુઃખો ઉઠાવવાં એ છે તેની સાથે આ આરાયનો મેળ બેસતો નથી. આ સભાઓ તદ્દન અન્યાયી છે એટલા માટે સ્વયંસહન વડે તેનો અન્ત આણવાનો આપણે હક છે એમ કહીને આત્મવંચના કરવી વ્યર્થ છે. આપણે અહીં આવ્યા છીએ તે અન્યાયી સભાઓને બિનવિરોધ, બિનતકરાર ઉઠાવવા સારું જ આવ્યા છીએ. જેલમાં આવીને આપણે માથે નાંખવામાં આવતી મુસીબતો સામે ચળવળ કરશું, વિરોધ કરશું કે સત્યાગ્રહ કરશું તો આપણે આપણે જ હાથે આપણી ઇમારતના પાયા ઢીલા કરી નાંખવાના છીએ. નિઃશસ્ત્ર પ્રતિકાર અને અહિંસાત્મક અસહકારનો સિદ્ધાન્ત જ એવો છે કે એક વાર આપણા પ્રતિકારની—આપણા સામે થવા માટેની સભા ભોગવી છુટવાને દરજ્જે આપણે પહોંચ્યા એટલે પછી સામું થવાનું છોડી દેવું અને જે દુઃખ માથે પડે તે બહાદુરીથી સહન કરવાં.

ધાર્મિક બાધાને નામે પણ સેતાન પોતાનું કૂકું કૃત્ય અહીં કરી રહ્યો છે એ જોઈને મારા દુઃખનો પાર રહ્યો નથી. સુબારાવ પ્રથમ મારી સાથે પૂરેપૂરા સહમત હતા; ઠીબડાં ઉપાડવાં એમાં કંઈ ખોટું નથી—હલકું એ કામ કરવું એ તો સાચું એમ તે કહેતા. હવે તે જ કહે છે કે તેમને ધાર્મિક વાંધો છે. તેમના એકલાનો હાખલો હોત તો તો હું તેમનો મત બદલાયો છે તે પ્રામાણિક

હશે એમ માનડ. પરંતુ એકેએકે છ જણ આ ધાર્મિક વાંધામાં ફાપલ થયા તે જોઇને પછી તો હું એક જ અભિપ્રાય બાંધું એમ રહ્યું છે. એ લોકો એવા જમમાં પડેલા છે કે માનમરતબાના ખ્યાલ અને તેની સાથે લડત કયની જરા એ બધાને ખાતર ધર્મના વાંધાનું નામ વાપરવાને કંઈ હરકત નાહ. આવા જમમાં તેઓ સત્યની સાથે ખેલ કરતા હતા. સત્ય-અસત્યની, પુણ્ય-પાપની લડત ચાલતી હોય, જે લડતમાં આપણે બધાં સસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિક શસ્ત્રો ઉપર જ બધા આધાર રાખતા હોઇયે તેવી લડતમાં સેતાનને ઠેઠ આપણા કિલ્લાની અંદર પેસી જવા દેવો એ જળખી ભૂલ છે અને વિનાશનું કારણ છે. જો અસત્યનું જેર આપણા આત્મા ઉપર આપવા દઇયે તો તો આપણું બધું જ બળ પાણીમાં જવાનું. સત્યને મચડવા જઇશું તો આપણે પોતે જ મચડાઇ જઇશું.

કામચલાઉ જ્વેરે મારી પાસે આવીને આજે પોતાની ખાનગી અને અમલદાર તરીકેની છાંદગીની લાંબી કથની કહી સંભળાવી. એ આખીની અહીં નોંધ લેવી અશક્ય છે. કેટલીકવાર આ દુનીયામાં બહુ જ વિચિત્ર ગુણોનાં મિશ્રણ જોવા મળે છે. હૃદયની સરળતાની સાથે ચતુરાર્થ અને પક્ષાઇ જોડી દેવાં અને પ્રામાણિકતાની સાથે બાહ્ય વર્તનમાં કઠોરતા અને કૂરતાને જોડવાં એટલે માણસ પાકો કહેવાય છે. પણ જેમ લોકોની બીજી અનેક માન્યતાઓ જમમૂલક હોય છે તેવી આ પણ છે.

હીરાસીંગે ધણીવાર મારે મોઢે રામશરણનાં વખાણ કરેલાં. કાલે તેને પહેલીવાર જ જોયો. મેં ધાર્યું હતું તેમ એ ભાઇ પડયું પાણી ડોળનાર માણસ લાગે છે. ધણા જણ જે વર્ગના હોય છે તે જ વર્ગનો એ છે. આવા લોકોના મનમાં આહંસા કે સત્યાગ્રહ વિષે શ્રદ્ધા બંધાઇ હોતી નથી, પણ ધ્યેય તેમને પસંદ હોવાથી તેઓ અસહકારમાં ભળવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ધણા વખત પછી ગઈ કાલે હીરાસી'એ મળ્યા. ઇસ્પીતાલ છોડીને આવ્યા પછી હું તેને મળ્યા નહોતો. તેનું ઈર્ષ્ય મર્યાદા નથી. કંઈક ભગંદર જેવું થયું જણાય છે. તેની મુદ્રા ઉપરથી લાગે છે કે હવે લાંબા દિવસ નહિ કાઢે. ખરો છે બહાદર. એને ખાધેપીધે જરા સાચવે તો સારું.

સુબાશવે આજે પોતાના 'ફિલ્મનો એકરાર' મોકલ્યો છે. તે લખે છે કે મેં પોતાનાં મળભૂત ઉપાધવામાં ધાર્મિક વાંધા ઉઠાવેલાં, પણ હવે મારી ભૂલ જોઈ હું. મને હવે મારા વર્તન માટે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેણે કોટડીમાં રહેતાં સર્વસાધારણ વાસણો ઉચકીને બહાર મુકવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ કામને માટે ભંગી તો છે જ. આ યુવકને પોતાની ભૂલ માફમ પડી તે જાણી મને બહુ આનન્દ થયો. જવાબમાં મેં તેને ઉપરની મારી નોંધનો ઉતારો કરીને મોકલ્યો. તેનો જીવ બહુ ઉદાસ રહે છે એની મને બહુ ફિકર રહે છે. તેના સાથીઓ કાળજી રાખીને તેને આનન્દમાં રાખે તો બહુ સારું. ખરેખર બહુ સુંદર યુવક છે. સાબરમતીના આશ્રમમાં હોય તો પહેલી પંક્તિનો આશ્રમી થઈ શકે. કાલે રાત્રે કુરળમાંથી અરથુપલ પૂરું કર્યું.

૮ : ૨ : ૨૨-પ્રુધવાર

ગઈ રાત્રે દમના વ્યાધિએ બહુ જોર કર્યું. ચકવીને લોથ કરી નાંખ્યા. આજે કાંત્યું નથી. સૌકેટિસનું ભાવાન્તર ઠીક ચલાવ્યું. કિટ્સ તો આખો જ કરી કાઢ્યો કહેવાય. હવે ફીડો લેવાનો છે, પણ એ રહેલું કામ નથી. પણ તેમાંથી મોટા ભાગ ગાળી શકાય એવો છે, કારણકે તેની ફિલ્મસુફી હિન્દી વાચકોને માટે તો ભાજ્યભૂળા જેવી જ છે. હું તો ફક્ત હિન્દી લોકોને ગ્રીસના આ રાહીદનું ચરિત્ર અને તેની મહત્તા જ જણાવવા ઈચ્છું છું. આશા છે કે આ કામ પૂરું કરીને તેની સાથે ઈશુનાં ખસિદાનની કથા પણ જોડવાનો વખત

મળશે. ઓછામાં ઓછું 'આટલું જો કરી શકું' તો મને આ કેદના દિવસો નકામા ગયા એમ નહિ લાગે.

[આ ઈશુની કથા લખવાની યોજના હું પાર પાડી નથી શક્યો.]

૬ : ૨ : ૨૨-શુક્રવાર

તાવની ધમડી આવી ગઈ. તાવનું કારણ કળાવું નથી. કદાચ મચ્છર અને મેલેરીયા હોય. હોજરી તો હમણાં સીધું કામ આપે છે.

આજ પછુ કંતાયું નહિ. ઘણાખરો આરામમાં જ દિવસ ગાળ્યો. ફીડોનો થોડો ભાગ કર્યો.

૧૦ : ૨ : ૨૨-શુક્રવાર

મેં ઑફિસમાં એક તાર મોકલાવેલો તે ગયો નથી; તેમજ ઘેરથી કાગળ આવ્યો છે તે પણ મને મળ્યો નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મદ્રાસ ગયો લાગે છે, એટલે તે આવે ત્યાં સુધી બધું કામ અટકી રહ્યું હશે. જો ડૉ. રાજન, કોટંડરામન અને શાસ્ત્રી એ બધા જ ગિરફતાર થયા હોય તો હવે સમિતિના કાર્યાલયનું કામ આદિનારાયણ એટ્ટીથારે જ સંભાળવું રહ્યું. રામનાથનની મદદથી કામ સરળતાથી ચાલી શકે. રાજગોપાલનની મદદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે, પણ એમનો સ્વભાવ એમને આપણી સેવામાં આવવા દે એની ખાત્રી નથી. મારા સિવાય બીજા કોઈની સાથે એ કામ કરી શકે એમ હું ધારતો નથી. મારી સાથે તો એણે ઘણું સખ્ત કામ કરેલું છે. શરીર લથડે ત્યાં સુધી ખેંચ્યું છે; પણ એવા ભૂંડા છે કે બીજાઓની સાથે તેમનો મેળ બેસવો બહુ કઠણ કામ છે.

રાતને વખતે મચ્છરીયાં આ કોટડીને ઉંચે જ ઉપાડે છે. દિવસના માખીઓનો ત્રાસ તોળા છે.

કેદીઓને સામટા રાખવાના જે મોટા ખ્લોકો છે ત્યાં અહીં કરતાં હવાનું સાધન સાફ છે, અને રસોડું નજીકમાં નહિ હોવાથી ત્યાં માખી-મચ્છરનો ત્રાસ પણ કમી છે; પણ ત્યાંનો હેવાલ

સાંભળવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે ત્યાં વળી ન્હ-માકડની મોટી કપાધિ છે; કારણ કે ત્યાં દરેક આરડીમાં કેટલાય કેદીઓને રાખવામાં આવે છે, અને એમને નહાવાની કે કપડાં ધોવાની સગવડ નથી. એટલે આ આલામાંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન નથી જ કરવો. ગુન્ટુરના વહીવટ શ્રી. નરસિંહાચારીયર પહેલાં બહુ માંદા માંદા રહેતા અને દુબળા પડી ગયા હતા; હવે તેમની તબીયત સુધરતી જતી જોઈને મને આનન્દ થયો છે. તે જ રીતે મહમ્મદહુસેનના મોં પરથી પણ તાવની છાયા જતી રહી છે અને તે વજનમાં વધતા આવ્યા છે. ભાઈ શક્તિની તબીયત હજુ ઠેકાણે આવી નથી. લક્ષ્મીનારાયણનું ઠીક ચાલે છે. બિચારા શ્રીનિવાસ આયંગર તો બહુ જ સુકાઈ ગયા છે. સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત દિલમાં બસી ગયા હોય એવા બહુ ચોડા હોય છે; શ્રીનિવાસ તેવા છે. તેમના શરીરનો ખાધો જરા ભરાવદાર હોવાથી તેમનું વજન આટલું બધું ઘટી ગયું તેમાં દાક્તરને કંઈ ચિન્તાનું કારણ લાગતું નથી. પણ ચરખીથી ભરેલું શરીર કંઈક અસ્વાભાવિક કારણને લીધે જ્યારે ગળી જાય છે ત્યારે તેનું પરિણામ ધણી વાર બહુ માફું આવે છે.

મહમ્મદઅલી અને શૌકતઅલી લાંબણ કરે છે એવી જ અફવા આવી હતી તે ખોટી નીવડી છે, એથી હું બહુ રાજ થયો. બંધ કેદવાળા ભાઈઓને હિતેજન આપનાર મૂળ આ જ અફવા હતી. ખીજ એક એવી અફવા લાલા લજપતરાય વિષે પણ હડી છે, અને તેનું સાચાખોટાપણું હજુ જાહેર થયું નથી. રામરાયણ ઉસ્કેરણીની જ સલાહ આપે છે તે એ અફવાથી ચીડાઈને. જલ્લમાં અમને વર્તમાનપત્રો આપતા નથી એ અનેક રીતે જોતાં દિલગીર થવા જેવું છે. ખીજાં છાપાં નહિ તો 'યંગ ઇન્ડિયા' તો આવવા કેવું જોઈતું હતું. બિચારા લક્ષ્મીનારાયણ એક દિવસ કહેતા હતા— અલગત તે તો મસ્કરીમાં જ કહેતા હતા— કે મને એક છાપું આપે તો મારી અરધી ખોરાકી જતી કરું. દૈનિક ચિતારોની કેટલી તલબ આપણા લોકોએ કેળવી છે !

જેલરે આજે ગાળો ગળડાળ્યો કે ઉત્તરમાં ક્યાંક સ્વયંસેવકોનું મોટું તોફાન થયું છે, સરકારી લશ્કરે ગાળીબાર કર્યા છે અને કેટલાયે લોકો ધવાયા અને મરાયા છે. જેલરે ધાર્યું હતો કે મને આમ ભડકાવવાથી અસહકારની અપસેવા ઠીક થશે. અમારા જેલર સાહેબને બાપડાજીવને છાપાં વાંચવા જેટલી કે બહેર બનાવોનું તથ્ય સમજવા જેટલી આવડત નથી. પણ પોતાનું જે જીવનચરિત્ર તેમણે મને સંભળાવ્યું હતું તે ઉપરથી આવડત ન હોય એમાં મને ભારે નવાઈ લાગતી નથી.

સૈકેટિસ પૂરો કર્યો. ફરીથી જોઈ જવો પડ્યો. ઈશુના બલિદાન પર હાથ અજમાવી જોવો જોઈયે. બિચારા રંગમ ચેટ્ટીપ્યાર બહુ દહાડા ઈસ્પીતાલમાં પડ્યા રહ્યા. એણે મને મળવાની પરવાનગી માગી જણાવ્ય છે.

૧૧: ૨: ૨૨-શનિવાર

રોતનો વખત અસહ્ય છે. આખી કોટડી મચ્છર મચ્છર થઈ રહે છે. કોટડીની બહાર ઝાડનાં પાંદડાંઓમાં પવન સૂસવાટા મારતો રમે છે, પણ અહીં કોટડીની અંદરની હવા હાલતો યે નથી ને ચાલતો યે નથી. રોકડો એક બારી છે, અને છે તેયે બહુ જ ઠંડો છે. અને હથેલી જેવડી કોટડીનું બારણું પણ બહાર પડતી દીવાલો વચ્ચે એવું આવેલું છે કે હવાને જરા યે ચાલવા જ ન દે. અહીંના મચ્છર કંઈ ભારે હિંસાત્મક જણાય છે. તેમનો ચટકો સોય જેવો છે અને નડી ખાદીની સોંસરો ડાબ મારે છે. શ્વાસ સાથે ઓઠવાનું જરા જેટલું ઉઘાડું રાખ્યું હોય તેમાંથી યે માળાં અંદર પેસી જાય છે. જેમાં હવાને હરવાફરવા સાથે સાચી બારીઓ કે ઓઠલાવાળી ખુલ્લી જમાને બદલે જમીનથી ૬ ફુટની ઉંચાઈએ એક નાનું સરખું બાંકોરું જ હોય એવી કોટડીમાં મને પૂરવો એવું જ નામ, હું ધારું છું કે રાજદ્વારી કેદીઓને “ખાસ વર્ગ” મળે છે તે હશે. હું બહુ તીખું લખતો લાગું છું, પણ એક આખી રાત ઉંઘ વગરની કાઠયા પછી એટલી તીખાસા ક્ષમ્બ ગણાય.

એક પત્ર ગાંધીજી તરફથી અને એક ઘરથી આવ્યો. ગાંધીજીએ પોતાના પત્રમાં કાળજીપૂર્વક રાજદ્વારી બાબત આવવા દીધી નથી. તેના ઉપર સ્થળ બારડોલી અને તારીખ ૩ જ ફેબ્રુઆરી છે:—

“તમારી ચિઠ્ઠી મને મળી છે. ખુશી થયો છું, તેમજ આભારી પણ થયો છું. છાપાં નહિ મળવાથી તમને કારે ખોટ લાગતી નહિ જ હોય; અને તમારા રેંટીયા તથા રામાયણની તો મને ઇર્ષ્યા આવે છે. રામાયણ વાંચીને મૂળ જેવું ભાષાન્તર નહિ હોય, પણ કમ્પનનું મૂળ જ હશે એમ માનું છું. પોપની તામીલ હિન્દુઓમાં એ રામાયણ વિષે મેં ઘણું વાંચ્યું છે. તમે વજન ઘટાડયે જશો તે નહિ ચાલે. હું ધારતો હતો કે આપણા મંડળમાં હું જ બધાથી વજનમાં ઉતરતો હોઈશ, પણ તમે તો હવે મને ૧૦ રતલથી હરાવી દીધો. તમને પુષ્કળ દૂધ મળતું હશે એવી આશા રાખું છું. તમારે માટે દાક્તરચિઠ્ઠી લખી આપું છું. તમને દૂધ અને સંતરાં કે દ્રાક્ષ જેવાં રસાયણ મીઠાં રૂળ જોઈએ તેટલાં મળી શકે તો તમારો દમ પણ હઠશે અને વજનમાં પણ તમે વધવા લાગશો. દેવદાસ અહ્માદાબાદમાં છે. કૃષ્ણદાસ અને રામદાસ મારી સેવામાં છે. એકાન્તસેવનનો લાભ તમે એકલા જ ભોગવો છો એમ ન ધારતા. આશ્રમમાં સુંદરમ પણ મૌનવ્રત પાળે છે. તેણે વાંચ્યું છે બહુ, પણ વિચાર્યું મુદલ નથી. મૌનથી એને લાભ થવા સંભવ છે.

—સ્નેહાધીન મોહનદાસ”

ઘરનો કાગળ જરા નિરાશાજનક હતો, કારણ કે લક્ષ્મી કે નરસિંહમ્ બેમાંથી એકેએ તેમાં કંઈ જ લખ્યું નથી. પણ પપાએ લખ્યું છે તેની નીચે લક્ષ્મીએ તેની નાનકડી સહી કરેલી છે. સાલેમથી નરસિંહમ્ કે રામુએ કંઈ લખ્યું નથી.

દેરાગા કેશવ પિલ્લૈ કામમાં બેઠરકારી રાખતો જણાયો તેથી તેને કંઈક ખીબ કામ પર મોકલી દેવામાં આવ્યો છે. એક રાત્રે ફળીયાનાં દરવાજાને તાળું બરાબર વાસ્યા વગર તે ગયેલા અને

સવારે વડા ફરોબાએ તે ભેટું; એટલે તેને યાવરમાં બોલાવ્યા અને ફેલીઓની ટોળીઓ બહાર કાઢ કરવા ભય તેમની કેબરેખનું કામ તેને સોંપ્યું. તેનું પદનાથુ પિસ્તૈય્યર મારી પાસે હવું તે આજ આવીને એ લઈ ગયા.

પદનાથ નાથકુ કરીને બિનસરકારી નિરીક્ષક પાછા આજ આવ્યા હતા. જેમાં જે કંઈક ખામીઓ કેખામ તે દૂર થાય એવી આશાએ તે કેખુટી જેલર વગેરેની ભેડે ખાનગી કાલબધી કરતા હોય તેવી વાતચીત કરી ભય છે. પણ તેવી વાતચીતથી શું વળે ? જેમ તો સારી સારી વાતો કરવાની અને લોકોને પદાવવાની કળામાં જેલ-અમલદારો નિપુણ થઈ ગયા હોય છે. ન્યાં સુધી ઉપરી અમલદારનું કબાલુ થાય નહિ ત્યાં સુધી ગમે તેટલું પાણી ટોળવા છતાં એ પત્થર પલળતા નથી.

મને ટમાટાં મળે છે તે એટલાં અનિયમિત કે વાત જ ન પૂછો.

૧૨ : ૨ : ૨૨-રવિવાર

ચેટ્ટીવાર, રામનાથન અને રામસ્વામી નાથકર મને મળવા આવી ભય એવા તાર મેં લખેલા, પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મદ્રાસ ગયા હતા એટલે તાર મોકલવા નહોતા. એ તાર મને પાછા આપવામાં આવ્યા ત્યારે, ધરનો કાગળ આવ્યા છે તેમાં શું લખ્યું છે તે વાંચીને પછી જ તાર મોકલીશ જેમ કહીને મેં તાર રાખી લીધા. ધરનો કાગળ પણ બે દિવસથી આવીને રાહ ભેતો પડ્યો હતો. ગઈ કાલે સવારે એ તાર મેં પાછા મોકલ્યા. પણ કમનસીબ બધે સાથે ને સાથે હોય છે; એટલે બન્નું એકું કે એ તાર મેં બાઈસીકલવાળો સિપાઈ ટપાલ લેવા જતો હતો તેની ભેડે મોકલાવ્યા. એક તાર ઉપર મેં 'જરૂરી' એકું ખાસ લખેલું છતાં તેના ઉપરનું લાંબું 'અગત્ય' કંઈ તાર માસ્તરની અકલમાં ઉતર્યું નહિ, એટલે તાર પાછો આવ્યો. પગલાળા સિપાઈ સાથે ફરીવાર સુધારીને તે મોકલ્યા. જેથી વેલોરની

ટપાલ ઓફિસ તથા માઇલ દૂર છે; એટલે હું ધારું છું કે આ તાર સાક્ષિમમાં સાંજે છ વાગે પહોંચેા હશે. આથી જે કામ માટે તાર ક્યો તે માટે તે નકામે થઇ પડશે. છાકરાંઓ આજ સવારમાં આવી ન જાય તો તારનો ઉપયોગ થાય ખરો.

ગઇ કાલે હું રૂઝમ ચેટીને જોઇ આવ્યો. અરેરે, મને ખબર નહિ કે બિચારા આટલા બધા બિમાર હશે. એક્લાં હાડ અને ચામ રક્તાં છે. તેમણે કહ્યું: “મૃત્યુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી ચુક્યો. ચમના દૂતો મને બોલાવતા હતા એ મારી નજરે મેં જોયું છે. મેં તેમની જોડે તકરાર કરીને તેમને લગાડી મુક્યા અને માંડમાંડ બચ્યો.” બળી તેમણે કહ્યું: “આ મારું સ્વપ્ન પૂરું થયા પછી થોડી જ મિનિટમાં એક બીજા દરદીના પ્રાણ છૂટ્યા. હવે મારા ઉપરથી તો ઝાળઘાળ ગઇ છે.” તેની બધી વાત સાંભળવામાં રમુજ પડતી હતી. તેમણે કહ્યું: “ મને ફિકર એક જ વાતની રહી જતી હતી. આ ઇસ્પીતાલમાં જ જો દેહ પડે તો મારી કાયા કંઇ અન્તકાળના સંસ્કાર ન પામે અને એ લોકો વાટકાપ કરીને બધું ચૂંધી મારે. તમને એટલા માટે જ બોલાવ્યા હતા કે ગમે તેમ કરીને આમ ન થાય તેવું તમે કરી આપો.”

૧૩ : ૨ : ૨૨-સોમવાર

દેર સોમવારની જેમ તપાસનો દિવસ.

“ કેમ, ઠીક છે ? ”

“ હા છ, ઠીક છે. આપનો આભાર થયો. ”

પછી વાતો કહેવાનો અને પૂછવાનો વિચાર હતો, પણ વધારે વિચાર કરીને એ વિચાર માંડી વાળ્યો; એટલે પરિણામ આટલા સવાલજવાબમાં જ પડી ગયું.

મારા બાઇના લખવા પ્રમાણે છાકરાંઓ કાલે મળવા નથી આવ્યા. કહાવે મારા તાર તેમને મોડેથી સાંજના મળ્યો હશે ને

તેથી તેમની બધી ગાઠવણ ફેરવાઈ ગઈ હતી. એ લોકો આજ ન આવ્યા.

સરકાર વળી પાછી લોકોને પોતાના પક્ષમાં વાળવાની કોશિશ કરતી જણાય છે. સવિનયભંગથી પ્રભવના જીવનમાંથી શાન્તિ અને સુખ દોળાઈ જશે એવા એ વિશ્વાસ કરે છે, અને પોતાનાં એ આંસુમાં આખી પ્રભને ડુબાડી દેવા માગે છે. ખરી રીતે જોતાં ઉપાય તો તેમના જ હાથમાં છે. અમે સવિનયભંગ પસંદ કર્યો છે અને સુખશાન્તિ જતાં કરીને કહ્યાં ન જાય એવાં સંકટો ખમવાનું પસંદ કર્યું છે, તે ખાલી તેમાં અમને ગમત પડે છે કે સરકારની ઠીક ફજેતી થાય છે એવા ખ્યાલથી નહિ, પણ આમ ગુલામી અને અપમાનમાં સબડતું તેના કરતાં એ બધું વધારે ગમે છે તેથી. સરકારને જો પ્રભની એટલી બધી લાગણી થતી હોય, એ બહાર બતાવે છે તેવું જ તેના મનમાં ખરેખર હોય, તો તેણે આ પ્રવૃત્તિમાં રહેલાં દુઃખો ગણ્યાવીને લોકોને પ્રવૃત્તિ અટકાવવાનું કહેવા કરતાં લોકો જે માગે છે તે આપીને જ તેમને સંતોષીને તેમનાં દુઃખ યાજવાં જોઈએ. દંભ, અભિમાન અને સ્વાર્થનું કેવું અજબ મિશ્રણ સરકાર કરી જાણે છે ! ચોરાધણા તો હજી એ છેતરાવાના.

સ્વયંસેવક સેનાઓ સામે કાળા કાયદાનો પ્રયોગ તો અમે હમણાં જ કર્યો છે, ગાંધીજીએ કાયદાભંગની હિલચાલ તો લે પહેલાંની ઉપાડેલી છે; એમ દલીલ કરીને તેઓ પોતાના બચાવનો બહાદુરીભર્યો પ્રયત્ન કરે છે. અમારા ઉપર થતા જીલ્લો મટાડવા અમે સવિનયભંગનો ઠરાવ કર્યો એ કબુલ છે; પણ અમારી મહાસભાની બધી જ પ્રવૃત્તિઓને ગેરકાયદે ઠરાવવાનો જે ગુન્હો છે, તેમાં જે ગાંડપણ રહેલું છે તે કંઈ એથી ઓછું થઈ જતું નથી. એનાથી અમારી ગતિમાં અણધાર્યો વેગ આવ્યો છે, પણ એનું બહાનું બતાવીને આખો પ્રશ્ન ઉલટાવી શકાય તેમ નથી. ગાંધીજીના બહેરનામાને

હિન્દી સરકારે જે જવાબ વાળ્યો છે તે તેમજ લૉર્ડ રેનાલ્ડ્સે
બાબજી એ બંનેમાં સરકારે પેતાની હાર કુપાવવાનો જ પ્રયત્ન
કરેલો છે.

૧૪ : ૨ : ૧૨-મંગળવાર

કૃષ્ણસ્વામી અને રામસ્વામી નાઇકર ગઇ કાલે સાંજે
આવીને એકઠા જ મારી મુલાકાત લઇ ગયા. સાલેમથી ખીલ આવનાર
છે તે કોઈ આવી પહોંચ્યા નહોતા. આ મુલાકાતને અધુરી ગણીને
ખીલએને આજે મળવા દેવાની મેં જોશરને વિનંતિ કરી. આવી ગોઠવણ
કરાવતાં રાત્રિઆતમાં જરા મુસ્કેલી પડી, પણ ઉવટે મુસ્કેલી ટળી અને
આજે બધાની સાથે મુલાકાત થઈ શકી છે. પુટુ પલ્લથમ જમીનદાર
અને કૃષ્ણસ્વામી ચેટ્ટીયાર પણ આવ્યા હતા. તે સિવાય આદિનારાયણ
ચેટ્ટીયાર અને નરસિંહ આયંગર હતા. રામુ અને નરસિંહ પણ
આવ્યા હતા. દુરાસ્વામી પણ. એટલે મંગળ પૂરે જમ્યું હતું.

મહાસભાની પ્રવૃત્તિમાં ભારે ભંગાણુ પડ્યું છે. ગોશખપુરમાં
તોફાન થયું તેનાથી બધી બાજુ ઠંધી વળી ગઇ છે. મને વિગતવાર
હકીકતો મળી નથી. બહારના વાતાવરણુ જોડે કોઈ જાતનો સંબંધ
નાંહ એટલે અહીં બેઠાં આ બનાવ ઉપર કંઈ નિર્ણય બાંધી શકું નહિ,
પણ મનમાં લાગે છે કે આટલે પહોંચ્યા પછી બધું ઠંડું પાડી દેવાના
કરાવ પર આવવું એ ખોટું છે. જે વખતે દમનનીતિ પૂર હોરમાં
ચાલી રહી છે તે વખતે પ્રભુ પાસે નીરસ કાર્યક્રમ મુકવો એ બધી
કરી કમાણી ધૂળમાં મેળવી દેવા જેવું મને લાગે છે. પણ અત્યારે
મારું હૃદય હતાશ થઇને ચીમજાઇ ગયું છે. આગળ ઉપર વધારે
જ્ઞાન્તિથી વિચાર કરીશ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ પર સાચો પ્રકાર કઠાવ
પડ. અત્યારે તો પ્રભુપ્રાર્થના જ કરું. સારા સારા વિશ્વાસુ સાથીઓ
હતા તે બધાખરા જેલ ગયા છે. હવે હું બહાર જઇશ ત્યારે બધું
અહીં કરતાંયે સવું સવું લાગવાનું. બાંધીજીને અત્યારે જેવું લાગતું હશે?

તેમના બધા આધીઓને પકડી પકડીને ખૂરી દીધા છે અને તેઓ એકલા છૂટા રહ્યા છે.

૧૫ : ૨ : ૨૨-યુધિષ્ઠિર

ધૈર્ય પ્રાન્તોના મોટા મોટા આગેવાનો અને ખાસ કરીને અલીબાદમાં આજે જેલમાં ગયા હોવાથી ગાંધીજીની પાસે હાજર નથી; આ પ્રભુ એટલી બધી બેદાશ થઈ ગઈ છે કે તેની એકે બાજુ સાચું નથી. આવે વખતે ગાંધીજીના નિર્ણયોમાં આ આગેવાનોની ગેરહાજરીથી બધી બાજુઓનો વિચાર આવતો ન હોય એમ લાગ્યા કરે છે. એ લોકો બહાર હતા ત્યારે ફક્ત લાકડાનાં પૂતળાં જેવા લાગતા, પણ હવે તેમની ગેરહાજરીમાં તેમની કિંમત પિછાણી શકાય છે. સવિનયભંગના બધા વિચારો પડતા મુખીને એકદમ સભાસદો નોંધવાના કામમાં લાગી જવાનો-યુદ્ધ છોડીને શાન્તિનું કાર્ય કરવાનો નિર્ણય થયો છે તે બંગાળ, આંધ્ર અને સંયુક્ત પ્રાન્તને ભારે જખરો આપ્યા પહોંચ્યાં. તામીલ મદ્રાસે તો ફરેક અંગમાં હજુ એટલી પ્રગતિ કરેલી નથી, છતાં તેને પણ ખીલ પ્રાન્તો કરતાં પ્રમાણમાં સખત પ્રહાર થવાનો છે. મુંબઈએ જેલ જવાની પ્રવૃત્તિ રંગમાં આવીને નથી આદરી એ કમનસીબ છે.

સવારે છ વાગે કોટડીનું બારણું ઉઘડ્યું ત્યાં સુધી આજે કંધી રહ્યો. એટલે આજે પહેલી જ વાર મારી પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના પડી. બારણું ખોલવા આવનાર અમલદારો આ બે ત્રણ કોટડીમાં અમારા માનની ખાતર 'ઠોડો ઠોડો' એવા પોકાર નથી કરતા. જેલરે આજે સવારે આનંદથી ઉભરાતાં ઉભરાતાં મને કહ્યું કે અસહકાર કંધી ગુપ્તો; ગાંધીએ સવિનયભંગ થઈ જાય તો દીધો છે. આ બાબતમાં હું તેની સાથે ઠાલી ચર્ચામાં ન હતર્યો. મેં ફરીયાદ કરી કે રાજદ્વારો કેલીએ ત્રિષે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જોડે જે સમાધાન થયું છે તે બરાબર પાળવામાં નથી આવતું. નવા આવનારાઓને સખતમાં સખત મજૂરી

સોંપવામાં આવે છે. ખીછ સરસોને પંજુ માન આપવામાં આવતું નથી. જેલર દલીલ કરે છે કે સરસો પાણી શકાય તેવી નથી. અહીં બધામાં અણુવિશ્વાસ જણાય છે. મને હમણું જ ખબર મળે છે કે એક યુવકને પાણીનો પંખ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું તેને હમણું ઈસ્પીતાલમાં લઈ ગયા છે; તેને લોહીની ઉલ્કા થઈ છે. એ છાતીના દર્દવાળો છે.

જેલર ખબર આપે છે કે આખા પ્રાન્તના રાજદારી કંદીઓને એક જગ્યાએ એકઠા રાખવામાં આવે એવો સંભવ છે. જેલના અમલદારોને માટે આ ગોઠવણ બહુ અનુકૂળ પડતી છે. તેઓને માત્ર એટલું જ જોઈએ છે કે તેમના સડેલા અને હેવાનીયતભરેલા તંત્રમાં બધું છતું કરે એવો પ્રકાશ બહારથી આવીને દાખલ ન થાય, સુધારા કરવાનો ખરો પવન બહારથી અંદર દાખલ ન થાય. રાજદારી કંદીઓ સામે એ સિવાય તેમને ખીજું કશું વેર નથી.

મારા પડોશીનું 'લા ઇલ્લા' અને મારી મૂંગી પ્રાર્થના એ બેનો સંયોગ કેટલો સુંદર બને છે ! અને તેમ છતાં બે કોમોએ સામસામાં કેટલાં વેર બાંધ્યાં, કેટલાં ખૂન લીધાં, કેટલા જંગ કર્યા; અને હજીયે બે કોમ વચ્ચે કેટલી ગેરસમજીતી ચાલુ છે !

૧૭ : ૨ : ૨૨-ગુરુવાર

હવે છુટવાના દિવસ નજીક આવતા જાય છે તેમ તેમ એ છુટાપણું મારે માટે કેટલું બધું અકારં થવાનું છે તે મને દેખાવા લાગ્યું છે. છુટીને હું આસપાસ નજર કરીશ ત્યાં શું જોઈશ ? બધું ઉજ્જડ વેરાન. એક પણ પ્રેમી સાથી ક્યાંયે જોવા મળશે નહિ. એક મહિનો હજી બાકી રહ્યો છે તેટલામાં બે કાર્યક્રમમાં કે પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર નહિ થાય, તો બહાર બધું ખાવા પાઈ હશે તેમાં મારાથી શી રીતે રહેવાશે એની જ મને તો ચિન્તા થાય છે.

આને સાંજના ૭ વાગે ગાંધીજીના ઉપવાસની વાત સાંભળી. અસહકારની લડતમાં ભારે જખરો હસી ચડાવવાની તૈયારી ચાલી રહી છે એમ થોડો ભણે છે, લડતના હેતુઓ તેમને માન્ય છે, અહિંસાનો ઉપદેશ અનેક વાર તેમના કાન ઉપર પડ્યો છે, એમ છતાંયે થોડો હિંસા કરશે જ એ ગાંધીજીએ ફરી એક વાર જોયું છે. એ હિંસામાં રહેલી કાયરતા અને પશુતાથી તેમનો આખો આત્મા થડકી ઉઠે છે.

ગાંધીજીએ કાં તો આ ખુનામરશીમાં મહાસભાના સ્વયંસેવકોના હાથ નહોતો એટલી ખાતરી થાય તો સંતોષ માનવો જોઈએ; અથવા તો લડતના હેતુઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારો લોકગણ પણ લડત લડનારાઓના જેટલો જ અહિંસા પાળનારો હોય એવી જે અસંભવિત શરત છે તેને હમેશાંને માટે કાઠી નાંખવી જોઈએ. અસહકાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હિન્દુસ્તાનમાં એકએકની છે, એટલે આ શરતનો અર્થ તો આ જ થાય, કે જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં અસહકારની લડત ચાલતી હોય ત્યારે દેશમાં કોઈ ટેકાણે હિંસાના ગંભીર ગુન્હાઓ થવા ન જોઈએ. મહાસભાના સ્વયંસેવકોએ ખૂન કર્યા હોય કે કરવામાં ઉત્તેજન આપ્યું હોય અને ગાંધીજીએ લડત ચોભાવી દીધી હોય અને પાંચ દિવસના ઉપવાસ આરંભ્યા હોય તો તે બરાબર છે, પણ તેમ ન હોય ને ગાંધીજીએ આડું પગલું લીધું હોય તો તેનો અર્થ તો એ જ થયો કે આ કાર્યક્રમ નૈતિક દ્રષ્ટિએ અશક્ય છે એમ ગાંધીજી કબુલ કરે છે.

ગોરખપુરનાં ટાળાંએ કરેલો ગુન્હો કેટલો ગંભીર છે તે હું પૂરેપૂરે સમજી શકું છું. મારા ગુરુને વિષે મને સંપૂર્ણ અઘ્ઘા છે, મારું હૃદય તેમની સાથે પ્રેમથી સંકળાયેલું છે, પણ આવા બનાવ બની જાય તેમાં જન્મસિદ્ધ હકોની જે લડત આપણે લડી રહ્યા છીએ તે શા માટે બંધ રહેવી જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી. ગોરખપુરના બનાવોથી લડત થંભાવવી પડે તો મલબારના અત્યાચારો

તેથી એ ચક્રવર્તી કારણ હતું. ના ના, મને તો આ પગલું બરાબર છે તેની શુદ્ધતા કે અસંધિતા દેખાતી નથી. હું અહીં જયંતથી જુઓ પડેલા હું અને મારી પાસે જાસ વિચાર અંધવાને કરાં સાધનો નથી એ ખરું છે.

પણ જ્યાં પ્રુદ્ધિ સત્ય માર્ગ નથી દેખાડી શકતી ત્યાં જગવાન માર્ગદર્શક બને છે. મને લાગ્યાં કરે છે કે પ્રજામાં હજુ પૂરવું બળ નથી આવ્યું કે ગાંધીજી વગર નલાવી શકે. ગાંધીજીની ગિરદાશી આજકાલમાં જ થવાની હતી. તે પ્રસંગ અટકાવવા સાથે હમ્મરને આવા બનાવની યોજના જ કર્યું છુટકો હતો. વળી મને એમ પણ સહે છે કે પ્રજા પાસે જે અભિદાન માગવામાં આવે છે તે આપવાની શક્તિ હજુ તેનામાં આવી નથી; એટલે હમણાં કંઈક સમાધાની કરાવી દેવી એ હમ્મરની યોજના હોય. સમાધાની થવાની હોય તો હમણાં તેનો વધારેમાં વધારે સંભવ છે.

એ બધું ઠીક, પણ ગાંધીજીની હાલની પ્રકૃતિ અને તેમનું વલ્લભતાં પાંચ દિવસનો ઉપવાસ તેમને બહુ આકરો પડે એમ લાગે છે.

૧૭: ૨: ૨૨-શુક્રવાર

ગઈ રાતે તોળાહ પોકરાવી. સાત વરસ પહેલાં આવી જ હાલત ધણી વાર અનુભવતો. આખી રાત ઈંદને લીધે આંખ જ મળી નહિ. મનને રમાડવા સાથે પાસે મીઠુબત્તી હતી તે સળગાવી અને મીઠુબત્તી ઉપર થોડું પાણી પીવા મટિ તપાવતો બેઠો. આવા આકરા દમવાળાને મટિ એકાન્ત કોટડી સારી નહિ. છતાં હમણાં હમણાં ધ્યાનનો મહાવરો ઠીક ઠીક પડ્યો છે (સન્તોષકારક થવાને તો હજુ બહુ વાર છે.) એટલે દુઃખ ભૂલી જવામાં સરળતા પડે છે.

એવી ખબર આવી છે કે હકીમ અબ્દુલમલિક અને મૈલાના આગાહ સોમાન્સીએ તોફાનવાળો પ્રદેશ જોઈને ત્યાંથી ગાંધીજીને જણાવ્યું છે કે આ રમખાણોને લીધે સામુદાયિક સવિનયભંગ અશક્ય થઈ પડ્યો છે; બારડોલીના હુમલાનો એવ આ બાજમાં

પણ પહોંચશે, માટે બારડોબીનો કુમલો રાકી દેવા. એવા સમાચાર પણ આવ્યા છે કે સ્વયંસેવકોની કેટલીક કુકડીઓ ત્યાંની મહાસમાસમિતિએ વીખેરી નાંખી છે. આ સ્વયંસેવકોને વીખેશવામાં આવ્યા એ જો સરકારના દમનના ડરથી ન થયું હોય તો તેમાંથી સ્કેન્ડલ અનુમાન કાઢી શકાય છે કે તોફાનમાં મહાસભાના સ્વયંસેવકો સંડોવાયેલા હોવા જોઈયે. ગમે તેમ હો, પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ દેખાયું હતું તેના કરતાં હવે કારોબારી સમિતિએ લડત મોકુંદ શખી તેમાં વધારે ઠહાપણુ દેખાતું જાય છે.

આમ છતાં, સતત પ્રચાર કરતા રહેવાથી લોકમનને અહિંસામય કરી શકાય એમ ને માંધીજી કહે છે તેના ઉપર મારી ભક્ષા ચાંટતી નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત એટલી બધી વખત ઉપદેશાસો છે કે તેનો પાર નથી. છતાં કંઈક કારણ મળે છે કે તરત લોક રોષમાં આવી જાય છે.

ગમે તેટલો વખત થાભીશું, ગમે તેટલાં ભાષણો કરીશું, પણ ધાર્યું ફળ, આજ છે તેના કરતાં જરા પણ વધારે મળે એમ મને નથી લાગતું. હવે તો લોકોને દાખલા જોવા મળે, તેઓ ચોતે તવાઈને શીખે તો કંઈક ઠહારો વળે. કોઈ દૂરને ઠેકાણે કંઈ તોફાન થાય, આપણી સાથે તેને કસો સંબંધ પણ ન હોય, તે છતાં લડત અટકાવી દેવાની નીતિ રાખીયે તો દાખલો બતાવવાની તક જ કઠિ ન મળે. આજે જરૂર જ્ઞાનની નથી, તાલીમની છે. પ્રચારથી માત્ર જ્ઞાન આપી શકાય. તાલીમ તો જાતે કસોટીએ ચડીયે, પાછા પડીયે, દાખલો જોઈયે તેનાથી જ આવે.

આપણા પ્રથમના કાર્યક્રમમાં આપણે વગરવિચાર્યે જબ ઉપરવટનો વેગ એક અવત્યના ભાગ તરીકે દાખલ કર્યો હતો. તેને કારણે આપણે ઓછી ખુસીબતો વેડી નથી, ઓછા પાછા પડ્યા નથી. આજે હવે 'પીછેઘટ'નું કલંક અને ગેરલાભ આપણે સહન કરવાં પડે છે. લોકચિત્ત ઉપર પીછેઘટનું પરિણામ એક જ આવે છે કે તેઓ પાસેથી પછી કંઈ જ કામ લઈ શકાતું નથી.

ઉપવાસ પછીના ગાંધીજીના કંઈ સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યા નથી. કેદમાંથી છુટ્યા પછી બધું કેવું સુતકાર લાગ્યો તેના અચ્છથી હરી રહ્યો તો હતો જ, તેમાં હવે વળી નિષ્ફળતાને પરિણામે બધું વાતાવરણ ઉઠાસીભર્યું થઈ રહ્યું હતો. શું કામ કરવું એની સૂઝ જ નહિ પડે એ દશાથી ક્રૂર અમળાઈ બચે છે. જે અધિકાર આપણી આસપાસ વ્યાપી વળે છે તેમાંથી કેવી રીતે હવે ઉગરવું, ક્યાંથી પ્રકાર પામવો એ જ મને સમજતું નથી. આપણે અસહકારીઓએ જે જળરી કુરબાનીઓ કરી છે તેનું ફળ 'સુધારા'ના એક બે વધુ તબક્કામાં જ સમાપ્ત થવાનું છે શું? એટલું જ બેઠવું હોત તો આ હજારો કુટુંબોએ સ્વરાજ્યની મોટી આશામાં ધાર સંકટો સહાં તેની કરી જરૂર નહોતી. જીવનમાં ધીરપ અને સન્તોષ રાખીને હળવે હળવે નૂની ધોરણસરની ચળવળ કરતા બેઠા હોત તોયે એટલું તો મેળવી શક્યા હોત. આત્મશુદ્ધિ થઈ છે, બલવૃદ્ધિ થઈ છે એમાં શક નથી, પણ આપણે આ આધિભૌતિક જીવ સંતોષ ખાય એવું કંઈ જ આપણે નથી બાળ્યું; અને જે થોડુંક મળ્યું છે તેમાં સોના કરતાં ઘડામણ પાર વિનાનું મોઢું છે. ના ના, વડી સરકારનાં કે પ્રાન્તિક સરકારનાં તંત્રોમાં થોડાક ફેરફારો થાય એટલાથી સન્તોષ માનીને આ મહાન ધર્મયુદ્ધને રોકી દેવાનું મારાથી તો નથી બનવાનું. પ્રભ બહુ જ નિર્બળ થઈ ગઈ છે, કંગાલ દશામાં આવી પડી છે. એક જ હુમલે જીત મેળવી લે એવી તેનામાં તાકાત નથી. આ ધર્મયુદ્ધને અન્ત આવે તે પહેલાં તો આપણે અનેક લડાઈઓ કરવી પડવાની છે, અને દરેક લડાઈ પછી થાક ખાવા માટે થોડીક શાન્તિની પણ જરૂર છે.

મધ્યરાત્રે થોડીક દવા લીધી ત્યારે હમ શાન્ત પડ્યાં ને આંખ મળી. વચ્ચે એક બે વાર તકલીફ પડી, પણ તોયે ડીક આરામ મળ્યો.

આંધ્રવાળા મિત્રો પાછા પોતાની બધી તકરારો મને કહેવ
છે. સમાધાની વખતે આપેલાં વચન મુપરિન્ટેન્ડન્ટે પાળ્યાં
એ એમની ફરીયાદ છે. સખ દીપવાળાઓને ફોજ નહાવાધો
સમવડ હજી મળી નથી, જીદાં રસોડાની ગોઠવણ પણ કરી આપવ
આવી નથી એ તેમની મુખ્ય ફરીયાદો છે. તેઓ માત્ર કદી જ
બનાવી લેવા માંગે છે. પણ જેલવાળાઓ કહે છે કે બધી રસોઈ તર
મેળે કરી દો તો જીદાં રસોડું મળે. બધી રસોઈ કરવી એ તો
કામ કહેવાય. એ લોકોને બહારાવીને તેમની હક છોડાવવી એ
હોવો જોઈએ. રસોડામાં કે સીધાસામાનમાં કંઈ ફેરફાર ચાર
જેલવાળાઓને પસંદ નથી. શ્રી. ચૌધરીનું એ વચન છે અને
તો ખરું લાગે છે. હવે આંધ્રવાળાઓને મારે શી રીતે મદદ
એ મને કંઈ સુઝતું નથી. જીદાં રસોડું જોઈએ તે બધી જ ર
પોતે કરી લે નહિ તો જીદી સમવડ ન જ મળે એમ જેલવાળ
કહે છે, તેમાં તેમના અન્તરમાં ગમે તે હેતુ હશે, પણ બહાર
તે દલીલ યુક્તિયુક્ત હોય એવી લાગે છે.

ઇન્સ્પેક્ટર જનરલની પધરામણી થવાની વાત છે તેથી
આગરદમથી ઘોળવામાં આવે છે. (‘ઘોળવા’નો શબ્દાર્થ જ લે
અમારા બીરતી નારણસ્વામીને બિચારાને ઠીક લઢાવ મળે છે. બિ
જીવની મૂળ દીપ તો પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે દંડની દીપ
બાકી રહી છે.

એક જીવાન કેદી અહીં છે તે કેદ-કેદીના સવાલની
સુન્દર રજુઆત કરે છે. તેને છુટવા આડે ૬ દિવસ રહ્યા છે. પ
વારનો જ તેનો ગુન્હો હતો. તેણે કાઠકની પાસેથી કંઈ મજેતું
જોઈને તે બે રૂપિયામાં ખરીદ્યું હતો. ચેલો ચાર નીકળ્યો. ચા
પકડાયો નહિ, પણ આ છોકરો પકડાયો ને તેને દીપ ચાંદી.
દયામણે મહેરે પૂછ્યું: “અહીંથી જોઈશો બધા છે તેમને
પકડીને પાછા અંદર લઈ આવે છે. આનું શું કરવું?”

પોતાને તો તે કહે એટલી બધી છુસ્કેલી કંઈ નથી. “ મારે તો આમ છે, આ છે, અમારું કુટુંબ બહોલું છે. છાત્રે જમીન ખેડાયે જાયે. મારે તો મોટા કુટુંબની જોય રહી, એટલે મારા ઉપર બીજા આરોપ કોઈ કુદી શકનાર નથી. પણ કોઈ એકલકુલ હોય, મજૂરી કરીને ચેર ભરી ખાતો હોય તેની શી દશા ? એના કાવ્યમાં બહાર જવાનું ને પાછું અંદર આવ્યાં કરવાનું. પછી ભૂતા જોગી વસીકે કાળી ટાપીનો રાણગાર માથે ખારણુ કરવાનો. જેલી છંદગીમાં મે જેટલું સુખ મેળવી સકાય તેટલું મેળવવું એ જ એની એક આશા.” બહુબર કહીઓ તો મગરમસ્ત જેવા એવી જ હોય છે અને કામ યાજતા ફરે છે. તેમને પાંસરા કરવા સાથે જેલની અત્યારની દેખરેખ કરતાં કેટલીયે વધારે ચાકસાઈભરી દેખરેખ જોઈયે. પણ કેટલાક કહીઓ ખરેખર એવા મહેનતુ હોય છે, કામ કરવામાં એવા હોશીયાર અને સાચુલા પણ હોય છે, બળાત્કારને લીધે દાર નહિ, બીડી નહિ-કોઈ ભતના વ્યસન કે પાપ વગરની એવી સંયમી છંદગી ગાળે છે, કે જ્યારે એ બધો ટસરડો તેઓ તદ્દન વગર-અર્થનો જ કરે છે એમ જોઈયે છીયે ત્યારે મનમાં બહુ જ દુઃખ થાય છે. આ જ લોકો આવી શુદ્ધ અને આવી સંયમી છંદગીને પોતાને ઘેર રહા રહ્યા ગાળતા હોય તો તેઓ સહકુટુંબ સહપરિવાર કેવા સુખીયા અને આબાદ બની નય! આ જ મહેનતુ કહીઓમાંનો કોઈક છુટીને બહાર જતો હશે કે પહેલો દિવસ તો આનંદજોગ્યવમાં ને દારમાં તર થવામાં જ ગાળતો હશે. પછી જેલનો બધો સંયમ પાળીમાં અને તે પેલો પાછો ‘એ શામ એના એ.’

આજે વજન લેવાયું. ૧૦૧ રતલ કાયમ છે.

૨૦ : ૨ : ૨૨-સોમવાર

આજ સવારમાં કઠતાવેંત પહેલી વધાઈ એ છે કે જેલા-ફિરાજની સવારી આવતી કાલ પર મુલતવી રહી છે. આવતી કાલે

સવારના એક ક્ષેત્રને દેહાન્ત ફાંટ કરવાનો છે એટલે તે પણ જોવાય અને તે જ સવારે જોલની પણ તપાસણી એગાએગી કરી લેવાય એટલા માટે આવી ગોઠવણુ કરી છે. ફાંસી આપવાનું કામ સવારના છ પહેલાં પતાવી દેવાનું હોય છે એટલે એ માટે તેને જોહું જોવાનું. પાણું વપાસણી માટે થે જોહું જોવું પડે. એટલે અઠવાડિયામાં બે દિવસ પરોડીયાની મીઠી જંધ આવી એ કાણે કહ્યું ?

આખાદુરાઈ નામના બટલરને આવતી કાલે ફાંસીએ ચડાવવાનો છે. ફાંસીવાળા બે જોડીદારોની વાતો રોજ રાત્રે મને સંભળાતી. સીપાઈઓ હાંકે મારતા: “આખાવુ આખાવુ;” “નાગચ્યા નાગચ્યા.” તેઓ પોતપોતાની કોટડીમાં પડયા પડયા ધાંટા તાણીને વાતો કરતા જ હોય. મને ઉંધ આવી જાય ત્યાં સુધી તેમના ગપાટા ચાલતા જ હોય. દરોગાઓ આવા ફાંસાવાળાઓને વધારે હુટ આપે છે, કારણકે જે લોકોને કાયદોની પોથીમાં લખેલી ભારેમાં ભારે સજા મળી હોય તેમને માટે તેના કરતાં આકરી ખીજ સજા તેમને શોધી જડી નથી. “નાગચ્યા” એ ખૂબ ચોડા મહિના પહેલાંની સમી ગઈ છે; કારણકે એક રણીયામણા પ્રભાતે એ બિચારાને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો. હવે વાતો કરવામાં આગેવાની સીપાઈની છે. તે ચોડા દિવસપર કહેતો હતો કે નાગચ્યા સ્વર્ગમાં રહે છે અને ભગવાનની પાસે બેસીને ધરાઈને ભોજન કરે છે.—જેલમાં ખાણું એ એક ઉત્સવ જ છે. જે અમારી જેલમાં આવશે તે આ જોરો. બે ત્રણ દહાડા વીતી ગયા એટલે નાગચ્યાનું નામ સંભળાવું બંધ થઈ ગયું. આવતી કાલથી આખાવુ પણ એમ જ હતો નહતો થઈ જવાનો. હું બૂલતો ન હોય તો આખાવુ પોતાની પાછળ ફરી બાળકોનો પરિવાર કુકતો જાય છે.

જેલના અત્યાચારોમાં એક એ છે કે જેને ફાંસીએ ચડાવે છે તેને આગળથી અબર આપી રાખતા નથી. આ દોષ સુધારી લેવાની જરૂર છે. પોતાને ક્યારે ફોરી જવાના છે એની બિચારાને કશી

ખબર હોતી નથી. હાઇકોર્ટને અપીલ કરી હોય છે, સ્થાનિક અને જાડી સરકારોને અરજીઓ કરેલી હોય છે તેના જવાબ આવતા સુધી અઠવાડિયાં કે મહિનાઓ તેને આ દરમ્યાનમાં પડ્યા રહેવું પડે છે. મોતને નજીક આવવું કેળીને રાસરાસમાં તેના મનમાં જે પવિત્રતા આવી ગઈ હોય એ આ ટીલથી ધોવાઈ જાય છે, અને પછી કોઈ જાતની ધાર્મિક વિધિ કર્યા વગર, પ્રાર્થના કે નામસ્મરણ કરવાની તક આપ્યા વગર એક સવારે અણચિન્તવ્યો તેને ઉપાડવામાં આવે છે, હાથ બાંધીને લઈ જાય છે, ફાંસી પાસે લોચા રાખીને તેના પગ સાંકળથી બાંધે છે, માથા ઉપર ટોપી ઓઢાડી દે છે અને થોડી મિનિટમાં પાટીયું 'પટ' કરવું નીચેથી સરકી જાય છે: તેની જીવનલીલા સમાપ્ત. ધણુંખરું તેનાં સગાંબહાણાંઓને પણ ખબર હોતી નથી, એટલે પ્રેત લેવા સાથે તેઓ પણ આવ્યાં હોતાં નથી. પ્રેતનો કોઈ માલીક નથી એવી નોંધ ફાળવ કરીને જાહેર હિતને અર્થે એ રાખનો જે થઈ શકે તે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે—ધણે ભાંગે વૈદકીય કોલેજમાં લઈ જઈને તેની વાટકાપ થાય છે. ધર્મની કંઈ વિધિ થાય છે કે નથી થતી તેની નોકરશાહીના આડતીયાને શી પડી છે? હા, તે માટે સરકારનો ચોખ્ખો હુકમ આવેલો હોય તે! તે નોકરશાહીની તાલીમ તરીકે તેનો અક્ષરસઃ અમલ કરે.

આપ્પાદુરાઈ ખ્રિસ્તી હતો. પણ તેમાં શું થઈ ગયું? ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સરકારનો માનેલો ધર્મ છે ખરો, પણ નોકરશાહીના નોકરને તેવું શું મહત્ત્વ? તેના રાખેલા મુજબના વહેવારમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફાળવ ન કરી શકે. તેનો ધર્મ છે 'સરકારી હુકમ.' અને આ 'સરકારી હુકમો' વખતોવખત ઠાઠવામાં આવે છે તે એવી સાવચેતીથી ઠાઠવામાં આવે છે કે તેનો અમલ કરતાં ગોરા અમલદારોને બિલકુલ લેખમ કે તકલીફ ન પડે, અને ખીજા અમલદારો--જેઓ ૨૦૦ રૂપિયાથી ઉપર માસિક પગાર ખાનારા હોય--તેમને પણ ન આવે તેટલી જ તકલીફ પડે. વસ્તુસ્થિતિ જોઈએ

તો નોકરશાહીતંત્રમાં જવાબદારીનો મહાન સિદ્ધાન્ત એવો હોય છે કે કંઈ પણ ગેરબનાવ અને તેને માટી નીચામાં નીચા દરજ્જાના નોકરો હોય તેમને માથે બધી કુલ જવાબદારી; બાકીના અમલદારો બની શકે તેટલા નિરાળા ને નિર્દોષ. જેમ મોટા તેમ વધારે બેજવાબદાર—આ નોકરશાહીનો મૂળ મંત્ર.

આખાદુરાઈ દેહત્યાગ કરે તે પહેલાં ઇશ્વરનું સ્મરણ કરીને શાન્તિ મેળવે કે ન મેળવે એનો સ્હેજ પણ વિચાર કરવાનું જોશ-વાળાઓનું કામ નહિ. તેમની ફજળની બહારની એ વાત છે: નક્કી કરેલે વખતે બરાબર ફાંસીના ઢુકમનો અમલ કરવો, તેમાં કંઈ મીનમેષ થવા દેવું નહિ, એટલી તેમની ફજળ.

ગરીબ બિચારા નૈનામલાઈ કાણુનની અરજ સ્થાનિક સરકારે નામંજુર કરી છે. સરકારનું આ ખાતું કોણ બણે કોના હાથમાં છે, પણ તે માણસ આચંત કાળજી વગરનો અને ક્રૂર વગરનો હોય એમ જણાય છે. મનુષ્યજીવન અમૂલ્ય છે, પણ નોકરશાહી તેની જીદી કિંમત આંકે છે. આ માણસ ફક્ત ૨૦ વરસનો કાચો આદમી છે. તેની સામેનો પુરાવો એ કેવળ અનુમાનજન્ય જ છે. તેની યાસેથી ઘરેણું પકડાયાં તે મરનાર પહેરતી તે હોય પણ, છતાં આ માણસ ખરો ખૂની છે કે ફક્ત ઘરેણું ચોરવામાં ખરા ખૂનીનો મદદમાર માત્ર જ છે એ કોઈ બહુવું નથી. આ દુર્ભાગીની અગાઉની ચાલચલગત સારી હતી. આવા સંજોગોમાં ઓછામાં ઓછું આટલું તો કરવું જ જોઈતું હતું કે તેને ૨૦ વરસની લાંબી કેદ આપવી અને તે પૂરી કર્યા પછી ૪૦ વરસની ઉંમરે તેને સ્વતંત્ર જીંદગી ગાળવાની તક આપવી.

૨૧: ૨: ૨૨-અંબજીવાર

આને સવારના બહુ વહેલો ભગી મથો. કદાચ પેલાને ફાંસીએ ચડાવવાના છે તેના વિચારથી હૃદય કડી ગઈ હશે. હું મારી પધારી-

માં પ્રાર્થના કરતો બેઠો હતો. બાજુની કોટડીમાં મહામહા વાજક પશુ અજોન પોકારતા હતા. સીપાઇ વારે વારે પૂછતો હતો “એ લોકો આંબ્યા કે નહિ; આંબ્યા કે નહિ ?” આખરે થોડી મિનિટ રહીને તેઓ આંબ્યા. એ થોડી મિનિટો બહુ લાંબી લાગતી હતી. બિચારાને હાથકડી કરીને કપાડી જવામાં આંબ્યા. હું કેળી સકતો નહોતો, પણ એ લોકોનાં પગલાં મને સંભળાતાં હતાં. થોડી વાર પછી મુખ્ય દરોજા રોજની પેઢે ફરતો ફરતો મારી કોટડી પાસેથી પસાર થયો. હું સમજી ગયો કે આખા દુરાશની દોરી કાયદાની રૂએ તોડાય ચુકી. ઇશ્વરનું આપેલું તે માણસે ભણીપણીને હરી લીધું. જે કયું છે તે ન્યાય છે, સત્ય છે એ પાછી તેની માન્યતા. પણ આ એક જીવ ગયો તેના કપર આટલી બધી ટિલસુકી હું ક્યાં ડોળવા બેસું ? માણસો હર-હમેશા લાખો જીવનો નાશ કરે છે અને તેનો તેમને વિચાર સરખો આવતો નથી, ત્યાં આ એક દાખલો શી વિસાતમાં ? જનાવરોનાં જીવ પણ માણસના જેવા જ છે. દરરોજ કરોડોની કતલ ચાલી રહી છે, તે બધાના આત્મનાદ પરમેશ્વરના દરબારમાં ગાળે છે કે ત્રાહિ મામ.

૨૧. એસ. ત્રીમિવાસ આયંતર આને જેલની મુલાકાતે આંબ્યા હતા. મારી સાથે લાંબી વાર વાતચીત કરી, ખીલ અસહકારી કેદીઓને પણ મળ્યા અને પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે થોડી મિનિટ વાત કરીને વેલોરની સબ-કોર્ટમાં તેમનો કંઈ કેસ હશે તે માટે ચાલ્યા ગયા. ગાંધીજીએ લડત અટકાવી દીધી તે તેમને પસંદ નથી, પણ તેમને શું પસંદ છે તે કંઈ મને સમજાયું નહિ. સામુદાયિક સવિનયભંગની તે વિરુદ્ધ છે, વ્યક્તિગત ભંગ કરીને લોકો જેલો પૂરી દે એ પણ તેમને પસંદ નથી; છતાં તેમને અંદરથી કંઈક એકું લાગતું જણાય છે કે લડતનો કાર્યક્રમ તો કંઈક ઉત્તેજક હોવો જોઈએ. તેમની આ લાગણીનું પ્રયત્ન કર્યું કર્યું છે, પણ આવી મિત્ર લાગણી તેમના મનમાં છે એમાં શક નથી. પોતાના મતને

તર્કચુક્ત ભાષામાં વ્યક્ત કરવાનો તેમણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ મને કંઈ એ બધું ન સમજાયું. હું મહણ કરી શક્યો તે કંઈક આંત્ર: લોકોએ જેલ જવું જોઈએ અને લડત ભરી રાખવી જોઈએ, પણ બધાએ જેલ જવું ન જોઈએ. જેલ કોણે જવું તેની બહુ ઝીણવટથી ને ડહાપણપૂર્વક ચુંટણી કરવી જોઈએ કે જેથી બહારનું પ્રચારકાર્ય ધીમું પડે નહિ. તેમણે બારપૂર્વક જણાવ્યું કે હમણાં મને વધારે વધારે આશા બાંધાતી ભય છે. તેમણે મને નેશનલ કલબની વાત કરી. મને લાગે છે કે આ કલબ પાસે કંઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નથી ત્યાં સુધી નવો પક્ષ તો તે ઉભો નહિ જ કરી શકે, એટલે કલબનો ઉદ્દેશ મહાસભાના કાર્યમાં દખલ નાંખવાનો જ હોવો જોઈએ.

૨૨ : ૨ : ૨૨-બુધવાર

આ જેલ બહાર જઈશું તે પહેલાં અમે સાવ બગડી જવાના હોયે એવી મને ધાસ્તી લાગે છે. અમારામાંથી કેટલાકનું વજન બહુ જ ઘટી ગયું છે. તેમને હવેથી માણસ દીઠ અરધા આનાની છાશ રોજ મળનાર છે; પાછળથી ઘટાડીને પા આનાની મળશે. છાશ એકલું પાણી જ હશે, પણ તેવીતેવીયે તે ધરના જીવનની ગંધ ને ધરનું વાતાવરણ ખડું કરશે.

આન્ધ્રવાસીઓને છેવટે જુદા રસોડાની સગવડ મળી છે. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ કહે છે કે સવારની કાંજ સિવાયનું બધું રાંધવાની—અને તે બધા અસહકારી કેદીઓનું નહિ, પણ માત્ર આંધ્રવાળાઓનું જ રાંધવાની—સગવડ કરી આપવાનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેને વચન આપેલું. મેં સૂચવ્યું છે કે ફક્ત કોલમ્બુ જ જુદું કરી લેવું અને તેમાં તિરુવત્તમલાઈ લોકોને પણ ભેળવવા; પણ એ કહે છે કે ઉપર પ્રમાણેનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું વચન મળેલું હોવાથી મારી સૂચના પ્રમાણે તેઓ ન કરી શકે. જોઈએ મને કહ્યું છે કે એકલું કોલમ્બુ તે લોકો ભલે કરે, અને તેમાં તિરુવત્તમલાઈ લોકોને

ભેળવે. આ બાબતમાં હું વચ્ચે પડવા નથી માગતો. શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ આન્ધ્રવાસીઓની મરજીઅનુરૂપ જે કરવું હોય તે બધું કરતા.

૨૪ : ૨ : ૨૨-શુકવાર

ઉપર કહેલો રસોઇનો ઝગડો હું સન્તોષકારક રીતે પતાવી શક્યો છું. તિરુવન્નમલાઈ લોકો સુધ્ધાં બધા જ અસહકારી કેઠીઓને જુદું રાંધી લેવાનો લાભ મળશે. આ રીતે રાંધેલું કોલમ્બુ મેં ચાખી નેયું છે. સાધારણ કેઠીઓને માટે તૈયાર થાય છે તેનો ને આ કોલમ્બુનો સામાન તો બધો સરખો જ લેવામાં આવે છે, છતાં આમાં આટલી બધી મીઠાશ કેમ ? આ બાબતની તપાસ કરવાનું અને રસોડામાં ચાલતી ચોરી અને રસ્વતનો અન્ત આણી કેઠીઓનું આ મોટામાં મોટું સંકટ નિવારવાનું કોઇને નહિ સુઝે ? અસહકારીઓ કેદખાનામાં આવ્યા છે તે જુદા અને ઘણા મોટા કારણે આવેલા છે. એટલે જેઠી વહીવટની શુદ્ધિ કરવાના આવા સવાલ તેઓ આગળ પડીને ન ઢપાડી શકે. તેઓ સહકારને રસ્તે ચાલનાર રાજદારી લોકોને સુધારણાનું કામ માત્ર ચીંધી જ શકે.

હિરોઝ ઑફ ધી નેશન (પ્રભકીય મહાપુરુષો) એ પુસ્તકમાળાનું મારગોદીયન્યનું મહત્ત્વચરિત્ર પૂરું કર્યું. કૃષ્ણ છેલ્લા અહીં આવેલા ત્યારે મારે માટે આ પુસ્તક મુક્તા ગયેલા. લેખકે પયગમ્બરને સંતોષકારક ન્યાય આપ્યો નથી. પુસ્તકમાં પયગમ્બરને મહા બુદ્ધિશાળી અને મહત્વાકાંક્ષી તરીકે ચીતર્યા છે. રાજદારી મહાલોભના કેન્દ્ર ઉપર જ નહોતું પયગમ્બરનું આખું જીવન રચાયું હોય એ રીતે તેમના જીવનરહસ્યનો અર્થ ખેસાડવામાં આવ્યો છે. ચરિત્રલેખક માને છે કે પયગમ્બર તેના પોતાના જેટલો જ નાસ્તિક હતા, એટલે પોતાની સમજ પ્રમાણે તેણે અર્થ કાઢ્યો છે કે પયગમ્બરનું આખું જીવન-તેમનું જીવનરહસ્ય એ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને માટે કોઈ મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ ઉઝ પ્રયત્ન કરે તેવો એક પ્રયત્ન માત્ર છે, અને લેખકની દૃષ્ટિએ પયગમ્બરનો સ્વાર્થ ખુદનો સંદેશો દુનીયાને

પહોંચાડવાનો નથી, પણ એક જાળરા રાજ્યના માલિક બનવાનો છે. ચરિત્રકરનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે મહામ્મદના પ્રયત્નનો બધો ધોધ દુનીયામાં નામના અને સત્તા પ્રાપ્ત થઈ જાય તે દિશામાં જ વહેતો હતો. લેખકે રજૂ કરેલા આખા ચરિત્રના અણુએ અણુની અંદર વક્રોક્તિ જેવો કંઈક ભાવ ભરેલો છે. લેખકમાં પોતામાં ધાર્મિકતાનો અભાવ હોવાથી સાંસારિક ઉત્પત્તિ સિવાય બીજા કોઈ પણ ખ્યાલ મનુષ્યને મહાન કૃત્યો આદરવાને પ્રેરી શકે છે એ વાત તેની બુદ્ધિને અગમ્ય છે. મહામ્મદની જીવનકથા બિનમુસલમાન ધાર્મિક માણસ લખવા બેસે તોયે ગાથાં ખાય, તો પછી એક નાસ્તિક નર તો તેના રહસ્યને ક્યાંથી જ ઉકેલી શકે ?

ઈસ્લામના બાલ્યકાળનું વર્ણન ચરિત્રકારે કરેલું છે. તેમાં તેનું મગજ એક ઠંધી જ કલ્પનાના રોગથી પીડાતું હોય એમ જણાય છે. તે માને છે કે ઈસ્લામના પહેલાંના દિવસોમાં આરબ લોકોની પૂજાસેવાની અંદર અલ્લાહ એક હોવાનો વિચાર બિલકુલ હતો નહિ. ખરી તવારીખ જણનારાઓ તો જાણે છે કે અલ્લાહની કલ્પના આરબોમાં હતી જ, પણ આ લેખક અનુમાન દોડાવે છે કે એ કલ્પના ચહુદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના સંસર્ગથી ઇસ્લામમાં ઉતરી આવી છે. હિન્દુઓ જેવા બહુદેવપૂજકોના પણ ખ્યાલમાં ઉતરી શકે એવી વાત છે કે એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મની કલ્પનાનો અનેક દેવદેવીઓની મૂર્તિપૂજ સાથે કેવો અવિરોધ છે; પણ આપણા ચરિત્રકારે ધારી લીધું છે કે આરબોના ધર્મમાં અર્થ-વગરના બહેમો સિવાય બીજા કશો સાર હતો નહિ, અને એક-અલ્લાહનું તત્ત્વજ્ઞાન મહામ્મદે દાખલ કર્યું તે ચહુદીઓ તથા ખ્રિસ્તીઓની નકલ છે. પોતાનું માનેલું લોકોને મનાવવા વાસ્તે ફાવે તેવા ઈલાજ મહામ્મદ લેતા એકું તેમનું વર્ણન કરવામાં આત્યું છે. લેખક બારંબાર જસેદ સ્મિથની જોડે પચગમ્બરની સરખામણી કરે છે, અને બારે સજ્જડ સરખામણી મળી ગઈ હોય તેમ હરખાય છે. સ્મિથ મોરમોનિઝમ નામના પંથનો સંસ્થાપક હતો. મહામ્મદ તેના જેવા જ

પક્ષો અને દાવપેચનો ખેલાડુ હતો—તેનાથી થે ચડી જાય એવો હતો એમ લેખક જુએ છે. મહમ્મદ પર જ્યારે જુલમ ગુજરવા લાગ્યો ત્યારે તેણે નાસીને પડોરાના એકાદ ખ્રિસ્તી રાજ્યમાં આશ્રય કેમ ન લીધો ? તેનું એ જ કારણ કે સલામતીને ખાતર કોઇની તાબેદારી કબુલ કરવાને તે તૈયાર નહોતો. તેનો હેતુ સંસ્તનત સ્થાપવાનો હતો. ચોપડીમાં આવી આવી કેટલીયે નીતિવિરુદ્ધની વાતો ભરેલી છે. મહમ્મદ પોતાના મતનો એટલો બધો પ્રચાર કેમ કરી શક્યો તેના આવાં અનુમાનોથી અર્થના અનર્થ કરેલા છે. મહમ્મદનો મળતાવડો સ્વભાવ એ ચરિત્રકારની નજરે બડી પક્કાઈ અને ચતુરાઇને રૂપે દેખાય છે; મહમ્મદની શાન્ત વૃત્તિનો તે એવો અર્થ કરે છે કે એ તો લાગ આવવાની રાહ જુએ છે.

ચરિત્રમાં મદીનાની હીજરતનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ચરિત્રકારની નારિતકંતા અને તેનો વિરોધ બહુ જ ખુલ્લાં પડી જાય છે. લેખક નિસાસો નાંખીને કહે છે કે મક્કામાં એક પણ માણસ એવો ન નીકળ્યો કે જે તેનું કાસળ કાઢી નાંખે અને તેની જવાબદારી માથે ઉઠાવે. મહમ્મદનું ખૂરં ઇચ્છનારા તો ઘણા હતા, પણ આટલી હિંમત કોઈમાં ન હતી. મક્કામાં તે વખતે કોઈ એવી અદાલત પણ ન હતી કે જેની પાસે મહમ્મદને ઉભો કરી શકાય. (જેમ ઈશુને કરવામાં આવ્યો હતો. લેખકની હોંશ તો એ પણ હશે કે તેને ઈશુની જેમ કૂસે ચડાવ્યો હોત તોયે ઠીક.) મારાઓના હાથથી બચવાનો જે પ્રયત્ન થયેલો તેના વર્ણનમાં પણ લેખક પોતે કેટલો નિરાશ બન્યો છે તે ભાવ દેખાઈ આવે છે. મહમ્મદની જગાએ તેનો કામળો ઓઢીને અલી સુઈ રહ્યા હતા. મારાઓ આવ્યા ને અલી પકડાયા તો તેમણે તેને ખૂદાના તરીકે જ પકડી રાખવો જોઈતો હતો. પણ લેખક હતાશ થઇને કહે છે કે એ લોકો ભારે ઉદાર બની ગયા ને હાથમાં આવ્યો તેનેયે છોડી દીધો. અલીની હિંમતની ને વફાદારીની સ્તુતિનો એક શબ્દ ન મળે! જ્યારે જ્યારે મહમ્મદનું ખૂન કરવાનું કાવતરું કુટી જાય છે ત્યારે ત્યારે ચરિત્રકાર કેટલો

હેરાન હેરાન થઈ જાય છે તેનો એક ખીજે ઠાપલો અબરાદ ને અમીરની કથા વખતે મળે છે. મક્કામાંથી નાસી છૂટીને એક ગુફાનો આશ્રય તેમણે લીધેલો, અને આમ તેઓ પાછળ પડનારાઓની નજર ચુકવી શક્યા હતા. તે પ્રસંગમાં રહેલી અદ્ભુતતા જોવાને ચરિત્રલેખક તૈયાર નથી. તે પ્રસંગનું વર્ણન કરવાને તે તો ‘કેદખાનામાંથી નાસી ગયેલા ગુન્હેગારો’ એવી જ ભાષા શોધી કાઢે છે ! મહમ્મદની ફતેહ પર ફતેહ જોતો જાય છે તેમ તેમ લેખકની નિરાશા પણ વધતી જાય છે, અને તે યહુદીઓના ભોળપણ માટે વધારે ને વધારે ચીડાતો જાય છે. તે કહે છે, ‘આ યહુદી લોકોમાં જે કંઈક નિશ્ચિત યોજના હોત, કંઈક હિંમત હોત, દૃઢતા હોત તો જે વખતે મહમ્મદ લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, નિન્દાતો હતો તે વખતનો તેમણે લાભ લઈ લીધો હોત અને તેઓ તેનું કાસળ કાઢી શક્યા હોત.’

રાષ્ટ્રોના મહાપુરુષોનાં જીવનો પ્રગટ કરવાની યોજના ધડનારા-ઓએ પોતાના ચરિત્રનાયક પ્રત્યે ઝેરથી ઉભરાતા આવા માણસને કેમ પસંદ કર્યો હશે એ સમજાતું નથી. આખી ચોપડીમાં જે એકતાર રહેલો છે તે એ છે કે મહમ્મદને એક રાજદારી સાહસ ખેડનાર તરીકે ચીતરવો, તેને નીતિઅનીતિથી જેટલો વેગળો બતાવી શકાય તેટલો બતાવવો, મનમાં પોતાનાં સાહસોના ધાટ ધડતો અને તે ધાટોને ફાવે તેવા ઇલાજો વડે પાર પાડતો તેને ચીતરવો. શ્રદ્ધાબળ, અહ્મીયત, ધ્યાન, ધાર્મિક ઝૂન અને હંચા ગુણવાળું વ્યક્તિત્વ એમાંનું કંઈ આ જીવનચરિત્રમાં સ્થાન પામી શક્યું નથી. મહમ્મદને વખતો-વખત મળતી ફતેહનાં કારણ લેખક પોતાને રચતાં જ શોધી કાઢે છે. દગોફટકો, લાંચરશવત, સ્વાર્થ, ભેદનીતિ, પ્રપંચ આનાથી જ મહમ્મદને ફતેહ મળતી હોય એમ લેખકની આંખ દેખે છે. મદીનાના લોકોએ જે ભારે વફાદારી બતાવી તે લેખકને માટે એક મસ્કરીમાં છડાવવાની વાત છે. પચગમ્બરના વ્યક્તિત્વનો અને ચારિત્ર્યનો એ અમત્કાર હતો એ લેખક જોઈ શકતો નથી. કુરાનની સુરાહોને માટે

‘મુખ્ય શરતો’ એવા શબ્દો આખી ચોપડીમાં વાપરવા એમાં ચરિત્રલેખકનો મોભો વધતો નથી. જ્યાં ‘પ્રુદાનો પયગમ્બર’ એવા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે ત્યાં તેની સાથે તિરસ્કાર બળેલો જોવામાં આવે છે. આમ છતાં પ્રસ્તાવનામાં લેખકે એવો સંકલ્પ છોડેલો છે કે પયગમ્બરના સંબંધમાં જે લખીશ તે સંપૂર્ણ આદરપૂર્વક લખીશ.

ચોપડી આખી ઉચલાવ્યા પછી છેડે છેડે જતાં મહીનામાં ચહુદીઓની થયેલી કતલ વિષે જે લખાણ છે તે વાંચતાં બળી રહેલા મનમાં કંઈક ટાંક વળે છે; પણ આમાંયે લેખકની નાસ્તિકતા છૂપી રહેતી નથી. ઇસ્લામ સ્વીકારીને ચહુદી લોકો બચી શકતા હતા, પણ તે તકનો લાભ બહુ જ થોડા જણાએ લીધો એનું લેખકને અચરજ થાય છે. આટલા બધા લોકો પરધર્મ સ્વીકારવાના કરતાં મરણને કેમ પસંદ કરતા હશે એ તે બિચારાની બુદ્ધિમાં ઉતરવું નથી.

આ જમાનાના નાસ્તિક લોકો મોટા ધર્મના ને તેના પ્રવર્તકનો ઇતિહાસ તપાસવા બેસે છે તેમાંયે તેમના પરિચિત વાંકધોંક જ તેઓ દેખે છે. આનો ખરો દાખલો જોવા હોય તો આ લેખકનો છે. ઇસ્લામના આરંભકાળમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ એ જ ઇસ્લામનું પ્રધાન કાર્યક્ષેત્ર હતું. પાછળથી મુસલમાનોની રાજદારી ઉત્પત્તિ થઈ તે એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ જ હતી. પણ મહમ્મદના ચરિત્રકારના મગજમાં આ વાત ઉતરી શકતી નથી. માણસ જેવા માણસ ધર્મ જેવી એક કલ્પનાને મટિ એટલો બધો ઉત્સાહ કેમ રાખી શકે એ જ તેની સમજમાં આવવું નથી. માણસ રાજ્યસત્તા સાથે ઉત્સાહથી કામ કરે એ તેને યુક્તિયુક્ત લાગે છે. આથી તે મહમ્મદના જીવનનો સાર એ કાઢે છે કે મહમ્મદને એક જળરી રાજ્યસત્તા જમાવવાનો લાભ હતો. તેની હીલચાલનું સ્વરૂપ તેણે જાણીએછને ધાર્મિક રાખ્યું હતું, કારણકે ખીજી રીતે તેનું ધારેલું તે મેળવી શકે તેમ નહોતું. તે તો એમ પણ કહેવા માગે છે કે

મહમ્મદનો આ દાખલો જોઈને જ ખીલ ધણી કાવતરાખોરો ઉપા પણ અસ્ત થઈ હતી.

મહમ્મદે પોતાની સ્ત્રીઓને જોડ્યો માગ્યો તેટલો ધરકામને સરસામાન આણી આપવાની ના પાડી હતી અને તેથી ધરમાં કલ્લ થયો હતો, તે વાત કેવળ મનકના હેતુથી જ ચરિત્રલેખકે વર્ણવેલ છે. અનેક નતિઓને જીતવાથી પુષ્કળ ખંડણી અને ધન મહમ્મદને પાસે ઢગલા થતું તેમ છતાં તેણે પોતે તો ગરીબાઈનું જ સેવન કર્યું એ આ સાદી કહાણીનું રહસ્ય છે, પણ લેખકને તે શાનું દેખાય ?

લીલીલીલીમાં લેખકનો એક જ ભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સદ્ગુણ જોઈલા ગણાતા હોય તેને પીંખવા અને જે જે સારાં કામ છતાં તે બધાંમાં કંઈક ને કંઈક દુષ્ટ આશય હતો એ ખોળી કહાડવું. તેને આ ભાવ સહોદિત જાત્રા હોવા છતાં મક્કા સર થયું તે વખતન પયગમ્બરની ઉદારતા અને દિલદારતાની વિરુદ્ધ તો આ લેખક પણ કંઈ ખોલી શક્યો નથી. મન્દિરના ખળનને સ્પર્શ કરવામ આળ્યો નહોતો; શહેરીઓને કોઈ જાતની મનાઈ કરવામાં આવ નહોતી; એ ફતેહના મદમાં આવી જઈને પાછળના જુલમોનું વે વાળવાનો વિચાર સરખો મહમ્મદને આળ્યો નહોતો; હીજર કરી ગયેલા લોકોનાં ધરખાર મક્કાની પ્રજાએ વેચી માર્યા છતાં તે પણ હાથ લગાડવામાં આળ્યો નહોતો; જેઓ મન્દિરના વંશ પરંપરાથી પૂજારીઓ હતા તેમની પાસેથી મન્દિરની ચાવીઓ પણ કાઢી જ કરવામાં આવી નહોતી; કોઈ મક્કાવાસીનો કોઈએ વગર સત્તાએ ધાત કર્યો હશે તો તેને મહમ્મદે ઈનસાફ આપ્યો હતો.

ચરિત્રકારે મહમ્મદના ચરિત્ર ઉપર આટલો બધો અવળો રંગ ચડાવ્યો છે, છતાંયે મહમ્મદનું ચરિત્ર તો અગાધ સરોવ જેવું નિર્મળ જ રહેલું છે. ભૂતમાત્ર મટિ એમનો પ્રેમ હલકાય છે, અવિચાર કે ધોરીલાપણું તેમનામાં નથી, માણસ જાતનો વિશાળ ખ્યાલ રાખીને ઉત્તમ નીતિના બંધનમાં રહીને તે

વર્તે છે, તેમના ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને વફાદારી માટે તેઓ લોકોમાં પૂજ્ય છે. સત્તા અને રાજ્ય સાંપડ્યા પછી પણ ‘તેમણે એક પણ દિવસનો આરામ લીધો નથી.’ તેમના જેવો ઉદ્યમી શહેનશાહ કોઈ ભાગ્યે જ થયો હશે. તેમણે સ્થાપેલો સંઘ વિશાળ હતો અને દહાડે દહાડે વધતો જતો હતો, પણ એ સંઘના બાહ્ય અને આંતરિક સવાલો ઉપર તેઓ જાતિદેખરેખ રાખતા. જ્યારે જુઓ ત્યારે તેમનું મુખ હસતું ને હસતું જ. જે મહાન પદની જવાબદારી તેમની ઉપર આવી પડી હતી તેને અંગે બારે ગંભીરતા આવશ્યક હતી, છતાં તેમના આનન્દી સ્વભાવને લીધે ઘણીયે વાર તેઓ ગંભીરતાને બાજુએ મુકી દેતા. તેમનાં સગાંબહાણાંનું મંડળ મોટું હતું, છતાં તેમણે રાજકારભારમાં તે લોકોને ભરી દીધા નહોતા. ઇન્સાફતા કામમાં તેમણે એ લોકોને વચ્ચે પડવા દીધા નહોતા. પોતાની સાદી ઓરડીમાં મ્હોં ઉપર ખુરખો અને હાથમાં તાડનું પાતર હોય એવી સાદાઈમાં તેઓ બાદશાહોના શિર પર મુગટો સ્થાપતા કે ઉથાપતા. ઝીણામાં ઝીણા આચારની બાબત પણ પયગમ્બરના ધ્યાન બહાર રહેવા પામતી નહિ. સેનાપતિ, ધારાશાસ્ત્રી, ન્યાયાધીશ, મુત્સદ્દી એ બધાનાં કામો કરતા, છતાં પયગમ્બર ઉપદેશક અને શિક્ષકનાં કાર્યોને ધ્યાન બહાર થવા દેતા નહિ. તેઓ જે શિક્ષાઓ કરતા તેમાં દયા દેખાતી. શારીરિક સજ્જ અને મારપીટની મનાઈ હતી. સાતમી સદી જેટલા પ્રાચીન કાળમાં એ તેમણે ગુન્હેગારોને જીવતા બાળવાની પ્રથા બંધ કરી; જ્યારે ખ્રિસ્તી પ્રભુઓએ છેક ૧૯મી સદી સુધી એ પ્રથા ચલાવ્યે રાખી હતી. તેમની ભૂતદયામાં માત્ર માણસોને જ નહિ, પણ જનાવરો અને જન્ટુઓને પણ સ્થાન હતું. જીવતાં પક્ષીઓને નિશાન કરીને વીંધવાની તેમણે બંધી કરી; બંટના ઉપર માણસ બહુ ત્રાસ વરતાવતો તે સામે પણ તેમણે અવાજ ઉઠાવ્યો. એક વાર તેમના કોઈ શિષ્યોએ કીડીનું દર સળગાવી મુક્યું હશે, તેમને તેમણે તે હોલવી નાંખવાની ફરજ પાડેલી. બ્હેમોને લીધે જે કૂરતાભરેલાં કૃત્યો મૂખ

લોકો કરતા તે તેમણે નાખૂદ કર્યા. થોડાનાં પૂંછડાં કાપવાની તેમણે મનાઈ કરી.

શ્રીવર્ગને માટે મહામહે ધણું કર્યું છે. ગુલામો અને કેદીઓની દશા તેમણે ધણા દયાપૂર્ણ નિયમો વડે સુધારી. દાખલા તરીકે માને અને બાળકને કે ભાંડુઓને વિયોગ પડાવવામાં આવતો તે તેમણે અટકાવી દીધું. ફટકા મારવાની મનાઈ હતી, અને ખૂનનો બદલો ગંભીર સભથી લેવામાં આવતો. ગુલામો પોતાનું છટાપણું પોતાની મેળે પ્રાપ્ત કરી શકે એવા તેમને રસ્તા કરી આપવામાં આવ્યા હતા. બિનવારસી મિલકતના માલિક ગુલામો ગણાવા લાગ્યા. મુસલમાનો પર ફરજ મુકવામાં આવી કે પોતાના ગુલામોને ખાવાપીવાનું ને પહેરવાઓઢવાનું પોતાના જેવું જ આપવું. તેમણે વારસા સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક ધારાધારણ કરાવ્યાં હતાં. આજના કાયદેપંડિતો પણ એમાં રહેલી ન્યાયબુદ્ધિને કબુલ કરે છે. ખૂબી એ છે કે આ બધું કામ તેમણે થોડાં જ વર્ષોની મુદતમાં સાધી લીધું, અને આ દુનીયા છોડી જતાં પહેલાં પોતાના આખા કાર્યનો પાયો એટલો કુશળતા-પૂર્વક રચતા ગયા કે બીજાઓનાં કામોની પેઠે તેમનું કામ તેમની પાછળ વેરણુછેરણુ ન થઈ ગયું, પણ ઉલટું દિનપ્રતિદિન પ્રગતિને પામતું ગયું.

૨૫ : ૨ : ૨૨-શનિવાર

નેણારના ભાઈઓની બીજી દુકડી આવી છે. હજી બીજાઓને ટ્રિયિનોપોલીની જેલમાંથી અહીં આણનાર છે એમ સાંભળ્યું છે.

આ અમારી કોટડીઓનો વિભાગ બધો અમારે માટે જ આગવો રાખેલો હતો. હવે તે સારીપેઠે ભરાયો છે. મારી કોટડીની દક્ષિણ બાજુની ૬ કોટડીઓમાં મોપલા કેદીઓને લાવીને રાખ્યા છે. કેનેનોરના કેદખાનામાં રમખાણ કરેલું તેમાંના આ કેદીઓ છે. સળીયાવાળી બેડીઓ એ ખરેખર સંપૂર્ણ પશુતા છે—એમાં માણસાદનો

છાંટો સરખો નથી. આ બધાય મોપલાઓને સળીયાવાળી બેડીઓ નાંખેલી છે. થોડા દિવસ પછી બેડીઓ કાઢી લીધી એ બાણી હું રાજ થયો.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને તેના બે મદદનીશ દાકતર આજ સવારે મારી કોટડીએ આવી ચડ્યા. મેજર સાહેબે સમાચાર આપ્યા કે “તમે મિ. ગાંધીને કાગળ લખેલો તેનાથી એ ગભરાઇ ગયા છે. તેમણે ‘યંગ ઈન્ડિયા’માં એક નોંધ લખી છે. તેમણે કાંઈ બિચારો બીજો કેદી હશે તેની સાથે તમારી સરખામણી કરી છે ને લખે છે કે ફલાણુને છાપાં મળે છે ને આમને જ નથી મળતાં. એવું એવું કંઈ નોંધમાં છે.” મેં પૂછ્યું, “મને એ છાપું બતાવશો?” તો તે કહે “મારી પાસે નથી.” તેની પાસે છાપું નથી તો તેણે આ વાત કચાંથી સાંભળી એ આશ્ચર્ય છે. ગમે તેમ હોય, પણ તેણે મારી સાથે મારી તબીયત સંબંધી લાંબી વાર વાતચીત કરી, અને પછી બધી હકીકતની એક લાંબી યાદી ઉતારીને લઇ ગયો. કોણ બેઠું શા માટે ઉતારી ગયો હશે.

કાલની રાત બહુ ખરાબ ગઇ. દમના ઉછાળા અને થાક આજ દહાડે પણ ચાલુ છે; પણ આમાં જેલવાળાઓ કંઈ કરી શકે એમ મને લાગતું નથી. મેં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ સવારે એમ જ કહ્યું હતું.

મારી કોટડીની પાછળ પેલો ફાંસીનો કેદી રહે છે તેનામાં ભારે પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે. પરમ દહાડે મોડી રાત સુધી તે ભગવાનનાં ભજન ગાતો હતો. ‘મારો રામ દયાળુ છે, પાપીયાનાં પાપની એ કરુણાળુ માફી આપે છે, તેને જ શરણુ જવું, તે જ એક નોધારાનો આધાર છે.’ આવા ભાવવાળાં ભજનમાં તે રાતની રાત ગુલતાન રહે છે. રામા રેડી કરીને તેનો પડોશી છે તેને તે મોટા ક્ષત્રિયને છાજે તેવો શ્રુતિનો ઉપદેશ કરે છે. “હિંમત રાખ, હિંમત રાખ, દોસ્ત! કયા પરવા હૈ? મોતને પડકાર કે આવી જ બચ્યા હું પણ. સામી છાતીએ ભેટ તેને. આમ બાયલાપહું કરીશ તો વારી ભેડે વાત નહિ કરે. અમે તો મરોના સાથી.” આજે તે કહે છે કે “હું ખાવાનો નથી. આપવો હોય તો ભાત આપો, નહિ તો

ફાંસીએ ચડાવી દો. મેં ક્યાં સરકારને દયા બીજવાને અપીલ કરી છે ? મને શું કામ ઠાલો જવાડો છે, અને આ જુવારના રોટલા ખવડાવીને હેરાન કરો છો ? ” કોઈ ફાંસીનો કેદી દયા માટે અપીલ પણ કરતો ન હોય તેનો આ લોકો ભાત જેવો નાનો મનોરથ પણ શા સાફ નહિ પૂરતા હોય એ સમજાવું નથી. મેં જેલરને વાત કરી છે ને તેણે કબુલ કર્યું છે. મને ઉમેદ છે કે તે પોતાનું વચન પાળશે ને બિચારાને જે પાંચ સાત દિવસ તેના ભાગ્યમાં હજી જીવવાનું હોય તેટલા દિવસ તેને ભાત આપશે.

મારા મિત્ર અહ્મદી આજે અહીં આવ્યા હતા. અમે બહુવાર વાતચીત કરી. ત્યાર પછી તે અસહકારી કેદીઓના મુખ્ય મથકે (પહેલા નંબરના ખલ્લોકમાં) ગયા અને સૌને મળ્યા. સૌ ભાઈઓ પોતપોતાની કોટડીમાંથી નીકળીને એકઠા થયા તે દેખાવ ભારે આંખ ઠારનારો હતો. તેમનાં મલકાતાં મુખ અને શરાની મુદ્રા !

હવે મને ખબર પડી કે બારડોલીની સંધિથી સરકાર સંતોષ પામી નથી. તેને તો કુલજપટ મહાસભાના કાર્યક્રમનું જ નામ કાઢી નાંખીયે તો જ સંતોષ વળે. એથી રહેજ પણ કમીથી ચલાવી લેવાને તે તૈયાર નથી. તે મેળવવાની તો તેમણે આશા જ મુકી દેવી. તેમનું પોતાનું આજે સમાધાની વગર કંઈ અટકી પડતું નથી. સરકાર આવું બોલે છે એમાં એ જ જોઈ શકાય છે કે તે માનવ-સ્વભાવથી કેવળ અજ્ઞાન છે. સરકાર આવી હઠ પકડી બેઠી છે તે ઢાંગ પણ હોય, પણ જો તે સત્ય જ હોય તો તે આપણા લાભમાં જ છે. હકીકતે તેને નિમિત્તરૂપ બનાવીને આપણને આપણા ધ્યેય પર જલદીથી પહોંચાડી દેવાની ઘટના રચતો હોય એમ જણાય છે. બારડોલીકાર્યક્રમનો જે અર્થ સરકારે કરેલો છે તે ગાંધીજીએ લોકોને સમજાવ્યું છે તેનાથી ચે સ્પષ્ટ છે. આપણા દુસ્મનો જ આપણા મનને ખરા સમજનારા ને આપણે ન્યાય તોળનારા હોય છે એ એક જીવન સત્ય છે, અને આ કાખલામાં તે તદ્દન સાચું ઠરે છે.

ઠીક થયું, ચાલો. રામનાથન ત્રણ મહિનાની સખત જેલ ભોગવવા આવી ગયા. તેમના ભેડીદારો જેથી છ મહિનાની વચ્ચેના મહેમાન છે. રામનાથનની છુટવા તારીખ મેની ૨૨મી છે.

મહમ્મદ હુસેને મને મુરબ્બાના બે ડબ્બા આપ્યા છે. રોટી સાથે મારે મુરબ્બો લેવો એમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કહી ગયો હતો ને જેલરે મને તે ખરીદી આપવાનું વચન આપ્યું હતું; પણ હવે મહમ્મદ હુસેનની ભેટ આવી ગઈ એટલે ઠીલમાં પડવાપણું ન રહ્યું.

૨૬ : ૨ : ૨૨-રવિવાર

આજના વજનમાં ૧૦૨ રતલ ઉતર્યાં. મહમ્મદ ધાઉજનું વજન ૧૨૫ રતલ થયું. તે ધારે છે કે તેનું મૂળ વજન હવે આવી રહ્યું છે, પણ જેલની નોંધ પ્રમાણે તો તેનું વજન ૫ રતલ વધ્યું છે. નન્યુઆરીની અધવચ્ચી, એટલે કે છેલ્લાં ૫ અઠવાડિયાં થયાં મારો ખોરાક આ પ્રમાણે હોય છે. ૪ અઘોળ ઘઉં (ઝીણા કાગળ જેવી અને વગર ચોપડેલી ચપાટીઓ), ૬ અઘોળની રોટી, ૧ શેર દૂધ, ૧ અઘોળ માખણ, ૧૧ અઘોળ સાકર અને ૩ અઘોળ સાબુ-ચોખા. સાબુચોખા હું ખાતો નહિ, પણ માળીને આપી દેતો. આ ચાદી પૂરી કરવા માટે મારે એક સીજ ઉમેરવી જોઈયે. પંદોઢીયામાં મને ચોખાનું ગરમાગરમ ને કાળજીપૂર્વક ગાળેલું ઓસામણ મળે છે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારા ખાવાપીવાની તપાસ કરી ગયો હતો તેનું પરિણામ આજે દેખાયું. આજથી મારા ખોરાકમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. હવેથી મને પાંચરોટી નહિ મળે, અને દૂધ પણ ૦૧ શેર જ મળશે. હવેથી મને આટલું મળવાનું: ૪ અઘોળ ઘઉં, ૧ અઘોળ માખણ, ૦૧ શેર દૂધ, થોડીક સાકર, ૪ અઘોળ સાબુચોખા (બપોરને માટે) અને ૨ વાટકી છાશ. ખીજે દિવસે છાશ એક જ વાટકી કરી નાંખી, પણ થોડા દિવસ પછી પાછી બે વાટકી કરી. દૂધ પણ થોડા દિવસ પછી પાંચ શેર કર્યું; અને સાંજને માટે જેનર્સ કુડ મળવા માંડ્યો.

બેન્કર્સ કુડ હું મારે હાથે પકાવી લઉં છું. તે માટે મને એક સ્ટવ રાખવા દીધો છે. આજ સુધી સાયુચોખા હું આપી દેતો તે હવેથી મુખ્ય વસ્તુ તરીકે ખાવા પડશે. દૂધને બદલે છાશમાં મેળવીને અને અંદર થોડું મીઠું નાંખીને સાયુચોખા ચલાવી શકીશ એવી હમેદ છે. દૂધ તો સાવ પાણી જેવું છે. હું ધાત્રું છું કે તેમાંથી મલાઈ ઉતારી લીધેલી છે.

૨૭ : ૨ : ૨૨-સોમવાર

આજે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવે તેને કહેવું હતું કે મને પહેલા નંબરના ખ્લૌકમાં રાખવો. આ કોઠડીમાં હવાની અવરજવર કંઈજ ન મળે. પહેલી રાતે તો બહુજ ગભરામણ થાય છે, અને તેમાં પાછાં મચ્છર. મોટા ઓરડાઓમાં બારીઓ હોય છે ને સુવાના ઓટલાઓ જેટલી તે ઈંચી હોવાથી હવા છુટથી હરીફરી શકે તેવું છે. બીજું, હવે છૂટવાને બેજ અઠવાડીયાં રહ્યાં છે, એટલે બહાર જઈ તે પહેલાં સૌ બાઈઓનો સહવાસ મળે એવી ઇચ્છા છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બીમાર પડ્યો છે તેથી આજની અઠવાડિક તપાસ માટે આવી શક્યો નથી; પણ મદદનીશ દાકતર આવ્યો હતો તેને મેં વાત કરી છે.

કોઈ કોઈ વખતે સહેજ તાવ આવી જાય છે. આ મચ્છરોને લીધે હશે કે કેમ તે કોણ જાણે! ગઈ રાતે તાવ આવ્યો હતો. હવે ચાલો ક્વીનાઇનનો એક ધૂંટડો ઉતારી જઈ.

૪ અઘોળ સાયુચોખા બકાય છે ત્યારે મારે માટે બહુજ વધારે-પડતા થઈ જાય છે. છાશ ને મીઠાની મદદથી પણ હું બધા ખુટાડી શકતો નથી. ત્રીજે ભાગ જરૂર માળીને આપી દેતો હોઈશ.

ખબર સાંભળ્યા કે મોડી સાંજના મહાસમિતિએ પોતાની બેઠક મુલતવી રાખી. કારોબારી સમિતિમાં ખૂબ ચર્ચા ચાલી રહી છે. તે શા નિર્ણય પર આવે છે તે જાણીને પછી મહાસમિતિ પોતાનો એવટનો નિર્ણય કરશે.

રોવારમાં વહેલા દરોજાએ આવીને ખબર આપ્યા કે શાસ્ત્રી-ચારને, ઘાઉંને અને મને પહેલા નંબરના પ્લૉકમાં લઈ જવાના છે. ઉતાવળા ઉતાવળા તેણે અમને ઉપાડયા ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અઠવાડિક તપાસણીએ આવે તે પહેલાં અમને ત્યાં પહોંચાડી દીધા. એટલે હવે પહેલા નંબરના પ્લૉકમાં છેવટે આવી ગયા.

જેલીજીવનની અગવડો અમારી એકાન્ત કોટડીઓ કરતાં અહીં પહેલા નંબરના પ્લૉકમાં વધારે છે. એકાન્ત કોટડીમાં લાંબો વખત એકલા જ રહેલા એટલે અહીં ટાળામાં રહેવાથી અમને ગરદી ગરદી લાગતી હતી. સુવાના ઓટલા છે તો માંડ એકએક કુટને અન્તરે છે. કેટલાક તેથી જરાક વધારે હશે. દરેક કોટડીમાં સોળ સોળ કેદીઓને પૂરવામાં આવે છે. જાનર તો એવાં ગંદાં છે કે વાત જ ન પૂછા. એકાન્ત કેદમાં સગવડો પણ હતી, અને કેટલીક અગવડો પણ હતી. તે હવે ભોગવી છૂટયા. અહીં આખો છું તે જાણે બહારની દુનીયાને પન્થે ચાલતાં વાટમાં મુસાફરખાનામાં ઉતર્યો હોઈ એવું લાગે છે.

મહાસમિતિએ ઠરાવ કર્યો છે તેમાં તેણે બારડોલી પહેલાંની રીત જારી કરી છે; એટલેકે સામુદાયિક સ્થિવાયના સવિનયભંગના બધા પ્રકાર તેણે બહાલ રાખ્યા છે. સામુદાયિક ભંગ તો અલબત્ત પ્રજામાં વધારે યોજનાશક્તિ આવે ત્યાં સુધી મુલતવી રાખ્યે જ છુટકો. મહાસમિતિએ બારડોલીના નિર્ણયને સુધારી લઈ આવેા ઠરાવ કર્યો એ મને બહુ ગમ્યું.

બધું પરિણામ તપાસીયે તો તેનો અર્થ એ જ થયો કે બન્ને પક્ષો—સરકાર અને મહાસભા એકબીજાને ટક્કર દેવાનો નિશ્ચય કરીને તૈયાર થઈ ગયા છે. આવતા ત્રણ મહિના ભારે તીવ્ર લડતના જવાના છે.

૧ : ૩ : ૨૨-બુધવાર

દિલ્હીમાં ડૉ. મુંજેએ ગાંધીજીના પગલા સંબંધી નાપસંદગી બતાવનારી અને અસહકારની હઠતના મૂળ સિદ્ધાન્તોને ઠોડી દેવાનું કહેનારી ફરખાસ્ત મુકેલી તે બહુ મોટી બહુમતીથી હજી ગઈ. ગાંધીવિરોધી પક્ષે એક ચોક્કસ ઠરાવને રૂપે પોતાના મનની વાત ખુલ્લી કરવાની હિંમત કરી હોય તો આ પહેલી જ વાર છે. કારોબારી સમિતિએ તૈયાર કરેલા મસુદા પ્રમાણેનો ઠરાવ કંઈ મહત્વના ફેરફારો વગર પસાર થઈ જશે. હવેનો પ્રશ્ન છે તે એ કે આપણી યોજનાના જે બે ભાગ છે—એક રચનાત્મક કાર્યથી બળવાન થવાનો અને બીજો જેલ વરવાનો—એને પ્રબલ કેવાંક જવાબ આપી શકે છે. કરાથી થાકે નહિ એવા કાર્યકર્તાઓ હોવા જોઈએ. આ પિછેહટથી—દેખાતી હારથી—લોકોનો ઉત્સાહ મરી નહિ જાય તો જ જવાબની આરા રાખી શકારો. શાન્તિપૂર્વક પોતાનું બળ જમાવ્યે જવું અને પછી તક આવે તેને ઝીલી લેવી એમાં કેટલો લાભ છે એ પ્રશ્ન સમજી પણ જાય. સરકાર પણ હવે દમનથી તેમજ મોટા પાયા ઉપર સામી ચળવળ ચલાવીને પોતાનો કિલ્લો મક્કમ કરશે જ.

નવા ઉતારામાં કાલની રાત ઠીક શાન્ત ગઈ. મારા મુસબમાન મિત્રો-અલીગઢવાળા મહમ્મદ હુસેન અને શફીઊલ રહમાનની સાથે ઈસ્લામ અને મહમ્મદ સંબંધી લાંબી વાર ચર્ચા ચાલી.

૨ : ૩ : ૨૨-ગુરુવાર

પેલા વાતુડીયા સિપાઈને આજે ફાંસીએ ચડાની દીધો. કેટલો વાતુડીયો હતો! મારી એકાન્ત કોટડીમાં તેની વાતોનો અવાજ એ તો મારા વાતાવરણનું એક મુખ્ય અંગ થઈ પડ્યો હતો. મરણને ભેટવાને સંપૂર્ણ રીતે ખુશી એવો માણસ જોવા હોય તો જ આ હતો. મારા અહીં આવ્યા પછી આ ત્રીજી ફાંસી છે. મદદનીશ દાકતર વિશ્વનાથ આયરે આ કેદીએ કેવા ધૈર્યપૂર્વક મૃત્યુની ભેટ

કરી તેણું વર્ણન મને સંભળાવ્યું. તેઓ આજકાલ મારી સાથે જરા વધારે છૂટથી ને સહ્યતાથી વર્તતા થયા છે. પહેલાં તેના વર્તનમાં જે તોછડાઇ જેવું કંઈક હતું તેના હવે તેણે ત્યાગ કરેલો છે. કહે છે કે એ લોકોએ મરનારને ગઇ રાત્રે ખીડી અને માંસ આણી આપીને આખરનું ઉપકારકૃત્ય કર્યું હતું.

રાજદારી કેદીઓ સાથે કેવો વર્તાવ રાખવામાં આવે છે તેનો આ વિભાગમાં આવ્યા પછી ઠીક સાક્ષાત્કાર થયો. જેલી અમલદારો પહેલાં વર્તતા તે કરતાં હમણાં હમણાં બહુ સારી રીતે વર્તે છે. અનેક રીતે વર્તાવ સુધરેલો છે. સખ્ત મજુરી અને અસહ્યતા નીકળી ગયાં છે, મોટાં મોટાં અપમાનો બંધ થયાં છે; પણ બપોરે અમે જમીને પૂરા ઉઠ્યા પણ હોતા નથી ને વડો દરોગો આવીને જ્યારે હુકમ છોડે છે કે ‘સખ્ત ટીપવાળા હોય તે ઉભા થઇ જાઓ ને જલદી પોતપોતાને કામે વળગી જાઓ’ તે વખતે મને ક્રોધ આવી જાય છે. તેના અવાજમાં કોઈ ખાનદાન માણસો સાથે તે વાત કરતો હોય એવો ભાવ જ હોતો નથી. કામ અને તાલીમ બન્ને હોવાં જોઈએ એ હું સમજતો નથી એમ નથી; પણ જ્યારે આ લોકો જાણતા હોય છે કે આ કેદીઓ બધા ખાનદાન છે, તેઓ જેલનાં નિયમ અને સંકટો સ્વેચ્છાથી વહોરી લેનારા છે એમ તેઓ જાણે છે તોપણ તેવા કેદીઓની જોડે વાત કરતાં સહ્યતાભરી ભાષા તેઓ કેમ ન વાપરે? [આ વડો દરોગાની રીતભાત મારા અહીં આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં સારી થઈ ગઇ છે.]

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મુસલમાનોને નમાજને અનુકૂળ કપડાં આપવાનું મારે મોઢે કહેલું, પણ તેમ હતું કર્યું નથી. અખુલ વાહાબે તે વિષે આજે મારી પાસે ઘણી જ કળકળ સાથે ફરીયાદ કરી છે. ધુંટણની નીચે ચારેક તસુ જેટલો ભાગ ઢંકાય એવું કંઈક એ લોકો માગે છે. જેલની તંગડીઓ ધુંટણની ઉપર રહે છે. આ સખ્ત કેદવાળાઓનાં પોતાનાં કપડાં તેઓ જેલમાં દાખલ થયા ત્યારનાં

નકામાં બાંધીને મુઠી છાંડ્યાં છે તેમાંથી એકાદ છુંગી કે તંગીયું એમને આપે તો નમાજ વખતે તેમનું કામ ચાલી નય. કેદીઓની માગણી આટલી જ છે, અને જે આટલી માગણી પણ પૂરી પાડવામાં ન આવે તો પછી જેલના અમલદારો કેદીઓના ધર્મપાલનમાં વિમુક્ત થતા નથી એમ ન જ કહી શકાય.*

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને કહેલું કે સાદા કેદીઓની પેઠે સખત કેદીઓને રોજ ન્હાવાની સગવડ તે કરી આપશે, પણ પાછળથી અઠવાડીયામાં ત્રણ જ દિવસ આ સગવડ રહેવા દેવામાં આવી છે. પાણી ખેંચી આપવાને પૂરતી સંખ્યામાં કેદીઓ મળવા મુશ્કેલ છે એવું જેલરે બહાનું બતાવ્યું, પણ આ કેદીઓએ જે કામ જાતે કરી લેવાની તૈયારી બતાવી. આજે ફરીથી તેમણે આ વિષે પોતાની માગણી નોંધાવી છે, પણ કંઈ પરિણામ આપ્યું નથી.

જે ‘હિન્દી સભ્ય’ના હાથમાં જેલી વહીવટ સુપ્રત થયેલો હોય તેની ઇચ્છા જે ખરેખર જ એવી હોય કે રાજદ્વારી કેદીઓની સાથે સભ્યતાપૂર્વક જ વર્તવું નેહથે તો ધારાધોરણે અને હુકમોના આધાર રાખીને એકે તે નહિ બની શકે. ખાનદાન માણસોને જેલમાં કેમ રાખવા તેની આવડત સામાન્ય જેલી અમલદારોને નથી હોતી. તેમની આખી જીંદગીનો અનુભવ અને તેમના વિચારો બધા ઉલટી જ દશાના હોવાથી તેઓ સારું વર્તન રાખી જ નથી શકતા. થોડાએક ધારાઓ કે હુકમો કાઢવાથી આ હાલત પલટાઈ નય તેમ નથી. જે ‘હિન્દી સભ્ય’ને ખરેખર જ દિલમાં લાગણી હોય તો તેણે એક જ વસ્તુ કરવાની જરૂર છે : પ્રાન્તના બધા રાજદ્વારી કેદીઓને એક જેલની અંદર એકઠા કરવા અને તે જેલ પર પસંદ કરેલા ચુનંદા અમલદારોને જ રાખવા. હાલના જેલી અમલદારોને એક મોટી ખીક એ હોય છે કે જે રાજદ્વારી કેદીઓઓને છુટછાટ આપીશું તો તેની બીજા સામાન્ય કેદીઓ ઉપર બહુ ખરાબ

*પાછળથી આ માગણી પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

અસર થશે અને જેલની તાલીમ લાગી પડશે. બધી જેલોના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટોને ને જેલરોને સુધારવા એ અશક્ય હશે, પણ જેલી વહીવટમાં સવ્યતાના તત્વને દાખલ કરી શકે એવા અમલદારોને વીણી વીણીને કોઈ એક જેલમાં એકઠા કરવા એ તો સાવ સરળતાથી થઈ શકે. હિન્દી સરકાર સર વીલીયમ વિન્સેન્ટના મુખથી દમામભરી રીતે મોઘમપણે કબુલ કરે છે કે ‘ધણા’ કેસોમાં સળગ્યા કૂરતાબરેલી રાખવામાં આવેલી છે ખરી.

રાજદ્વારી કેદીઓને સવ્યતાપૂર્વક રાખવાનો સરકાર જે પ્રમાણિક્તાથી પ્રયત્ન કરે તો આ બધામાં કંઈકે અર્થ કહેવાય, પણ આપણે માટે તો એક જ માર્ગ છે: દુઃખસહનને વિષે શ્રદ્ધા. સારા સારા સંસ્કારી માણસોએ જેલી જાંદગીનાં સંકટો ને હાડમારીઓ આનન્દની સાથે વેઠ્યાં છે તેનાથી પ્રભમાં આવ્યું છે તેટલું બળ બીજા કરાથી આવ્યું નથી. ધન્ય છે તેવાઓને. તેવા અનેક ભાઈઓના સહવાસનું મને આ જેલની અંદર સદ્ભાવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. શત્રુનાં શત્રો મિત્ર્યા છે એમ બતાવીને જે આપણે શત્રુને જીતવા નીકળ્યા છીએ તો આપણે તેમનાં આકરામાં આકરાં શત્રોને જ સૌથી પહેલાં ખેંચી આણવાં જોઈએ, કે જેથી તેનું શત્રોનું બધું બળ તરત જ હડી નય.

૩ : ૩ : ૨૨-સુકવાર

ઝોઈ રાત્રે પાછો તાવ આવ્યો.

‘હિન્દુ’ પત્ર વ્યક્તિગત સવિનયભંગની છુટ આપતા ઠરાવની વિરુદ્ધ છે એમ સાંભળ્યું છે. જ્યાં સુધી ‘સામુદાયિક સવિનયભંગ’ની પાત્રતા આવે નહિ ત્યાં સુધી તૈયારી જ કરતા રહો, એવી તેની દલીલ છે. નાની નાની અથડામણોમાં સરકાર તમને ચમદી નાંખશે, માટે તેવી તક તેને ન આપવી; આખો દેશ એક મહાયુદ્ધ માટે તૈયાર ન થઈ નય ત્યાં સુધી નેતાઓએ પોતાનું બહિદાન ન આપવું. દલીલ દેખાય છે તો તર્કશુદ્ધ, પણ દુઃખસહનથી વિજય મેળવવાનો

જે મૂળ સિદ્ધાન્ત છે તેમાં અશ્રદ્ધા હોવાથી જ આ દલીલ જન્મી છે. પ્રભુનું બળ તેના આગેવાનોના દુઃખસહનથી દિનપ્રતિદિન કેટલું બધું વધતું જાય છે એનો આ દલીલમાં હિસાબ જ ગણવામાં આવેલો નથી. સામુદાયિક કાયદાભંગના એક જ માર્ગે જીત મળી શકે એ ખરું નથી. કોઈ પણ ઉપાયે સ્વતંત્રતા મેળવીયે, પણ પ્રભુનો આત્મા બલાદય થવો જોઈએ એ તેની મુખ્ય શરત છે; અને થોડાનાં દુઃખસહનથી આ બાબત જોટલી ઝડપથી સિદ્ધ થાય છે તેટલી ખીજ કોઈ ઉપાયથી થાય તેમ નથી. ધર્મી, સામુદાયિક સવિનયભંગ એ વિજયનો એકમાત્ર માર્ગ હોય તોપણ તેણે મહાન યુદ્ધ ઉપાડવાની તૈયારી તરીકે વ્યક્તિગત સવિનયભંગ કરનારાઓની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધ્યે જવી જોઈએ. આ બધી વાતો પર મજબૂત શ્રદ્ધા બેસાડી લેવી હોય તેણે અનેક જોલોની મુલાકાત લઈ આવવી. પ્રભુમાં બળ અને શુદ્ધિ કેટલાં વધતાં ચાલ્યાં છે એનાં ત્યાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે. ગમે તેટલી શાબ્દિક સમજૂતી એ દર્શન ન કરાવી શકે.

૪ : ૩ : ૨૨-શનિવાર

તીવ હજી કેડો છોડતો નથી. રાત બહુ આકરમણી ગઈ.

આજે આ વિભાગની ત્રીજી કોટડીમાં રહેવા આવ્યો. અહીંના તેરવત્રમલાઈ લોકોએ અહીં આવવાનો બહુ જ આગ્રહ કર્યો. બહુ પુન્દર માણસો છે. બિચારા અન્નામલાય પિલ્લૈને દમ કે ક્ષય જેવું ાગે છે. આ સખત કેદમાં તે ઝાઝો વખત ટકી શકે એમ ાગતું નથી.

આખી રાત બેઠાં ને બેઠાં કાઢી. પડોદીયે ૩ થી ૪ા સુધી જરા િંખ મળેલી. માઠોનો બહુ ત્રાસ. માકડ ન હોય તો ખીજ બધી તે આ કોટડી સંગવડવાળી છે.

મોકડથી ત્રસીને પાછો પહેલી કોટડીમાં ગયો. એક તરફથી તાવ ને બીજી તરફથી ઉભગરો. એક ઉપર બીજી ઉભગરો કરી શકું એમ નહોતું. ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવા માટે ‘ચીનાગંજ ઑફિસ’ નામે જાળખાતા એકાન્ત કોટડીઓવાળા વિભાગમાં ભઈ છું. (આ ચીનાગંજ અને પેડાગંજ ઑફિસનાં નામ શા ઉપરથી પડયાં હશે તે સમજી શકતો નથી.) તે વખતે ત્યાંનું જ ભજર વાપરું છું. પહેલા નંબરના પ્લોકના ભજરની વ્યવસ્થા જોતાં આ ભજર તો બહુ જ સગવડભરેલું. હું ત્યાં ભઈ છું ત્યારે ઘેર જ ગયો હોઉં એવું લાગે છે. હું હાલ આ વિભાગમાં રહું છું તે જાણે ગીચ વસ્તીવાળું શહેર, અને પેલું સુંદર, શાન્ત ગામડું.

અહીં દરેક ઓરડામાં એક ખુલ્લું ત્રણ ત્રણ કુડાં (ઠાંકણાંવાળાં) શીચ માટે સાંજના છથી સવારના છ સુધી રાખવામાં આવે છે. આ બાબતમાં અહીંની દશા મેં ઈસ્પીતાલની દશાનું વર્ણન કરેલું છે તેવી જ છે. મોકડ અને જૂઓ પોતાનું ઘર સમજીને બધે છુટથી હરે-ફરે છે. સાંજે છ વાગે બહુ નિયમિતપણે અમને પૂરી દેવામાં આવે છે. ઓરડાની સામે બખ્ખેની દુકડીઓમાં અમારે બેસવાનું હોય છે. પછી મુખ્ય દરોગો આવીને અમને ગણી જાય છે ને હુકમ કરે છે, ‘ઉભા થાઓ, જાઓ.’ એ હુકમ થાય એટલે અમારે ઉઠીને કોટડીમાં પેસવાનું. પછી તાળું મારી દેવામાં આવે છે. સવારના પોણા છએ અમને ઉઠાડે છે, અને બરાબર છએ તાળાં ઉઘાડીને અમને બહાર કાઢે છે. ઉઠીને અમારે બધાએ-આખા પ્લોકના લગભગ ૧૬૦ ફેડીઓએ-ચચ્યારની દુકડીમાં ગોઠવાઈને બેસી જવાનું. ગણવાની અને ગણત્રી મેળવી લેવાની ક્રિયાઓ પૂરી થઈ જાય અને પછી ખુબલ વખાડવામાં આવે ત્યાં સુધી અમારે મૂગા બેસી રહેવાનું. આઠ વાગે અમને પાછા પૂરી દે છે. ત્યાર પછી ન્હાવા અને જમવા માટે જ છોડવામાં આવે છે. એક વખત પાછા બપોરના બે વાગે ભજર જવા સારું છોડવામાં આવે છે.

૬ : ૩ : ૨૨-સોમવાર

જામણા પગના નળા ઉપર પાછો એક ફેલ્લો નીકળ્યો છે; એ થોડા દિવસ આ પીડા ટળી હતી, પણ પાછી તે હાજર થઈ ગઈ

અસહકારીઓનું રસોડું ઠીક ચાલે છે. વરદાચારી, રામરા શર્મા અને વેંકટસુબ્બય્યા મળીને કામ ઠીક ચલાવે છે. ખીનઓ વખતોવખત તેમની મદદમાં જાય છે. જાણે બાપદાદાનો જ ધં કેમ ન હોય, એ રીતે તેઓ આ કામમાં પાવરદા થઈ ગયા જણાય

૭ : ૩ : ૨૨-મંગળવાર

ગેઈ કાલે આ મહિનાની મારી હકની મુલાકાત પતી ગ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારી તરફ કંઈ ખાસ રીસ રાખવા લાગ્યો હોય એ જણાય છે. આ વખતની મુલાકાત તેની ઑફિસમાં જ થાય એ હુકમ તેણે આપી રાખ્યા હતા. મારા ભાઈને અને છોકરાંએ દરવાજેથી લઈ આવ્યા. શ્રી૦ કૃષ્ણમાચાર્યરને દાખલ ન થવા દીધ સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઑફિસમાં અમે સૌ ચઢાઈ પર બેઠા. જેલર પ અમારી સાથે ચઢાઈ પર બેઠો. બહુ વાતો કરવાની તો કંઈ નહોત સુપરિન્ટેન્ડન્ટે અમને પા કલાક જ આપ્યો હતો, એટલે અમે બરા પંદરમી મિનિટે વાત અટકાવી દીધી. આવી આવી બાબતે હું ગણકારતો નથી. તેનાથી તો હલ્ટો જેલગ્રવનમાં રસ જામે વધારાપડતી છુટછાટ જ આપણા જીરુસાને કારી નાંખે છે.

મુસલમાન કેદીઓને નમાજ માટે પોશાકનો વાંધો છે તે અને સખ્ત કેદીઓને રોજ નહાવાની સગવડ જોઈયે તેની મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વાત કરી. તેણે વડા દરોજાને હુકમ કર્યો કે દરેક મુસલમા કેદીને તેનાં પોતાનાં કપડાંમાંથી એક એક લુંગી લેવા દેવી નમાજ વખતે વાપરવા દેવી. બધાને રોજ નહાવા લઈ જવાનો પ તેણે હુકમ આપ્યો. પહેલાં ત્રણ દિવસે લઈ જતા તેને બદલે હ રોજ સાંજે લઈ જવા. પાણી સૌ પોતપોતાની મેળે ખેંચી લે. એ

આ બે બાબતોનો સંતોષકારક નીકાલ થઈ ગયો એમ માનવાને હવે હરકત નથી.

૮ : ૩ : ૨૨-પુથવાર

પીડા દરોગા નન્દમુનિને ગેરવાળખી જ સળ થઈ. મારા મિત્ર શ્રી૦ રંગમ ચેટ્ટી બહુ વાતુડીયા હોવાનું આ પરિણામ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કંઈક સાંભળ્યું હશે ને ખોટી જ છાપ તેના મગજમાં ભરાઈ ગઈ હશે તેથી આ ગિચારાને સળ કરી છે. આ નિરપરાધી માણસને માથેથી મારે કલંક ઉતારવું જ જોઈયે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે પહોંચીને તેને તેની ભૂલ સમજાવવાનો ધરાદો છે.

પગમાં ફાલ્લો થયો હતો તે ધીમે ધીમે વઝ્યો છે અને બહુ દરદ કરે છે. આજ સવારે તેને ફાડયો. એટલી બધી પીડા થઈ કે તે હું ખમી ન શક્યો. મને શરમ આવે છે, પણ ખરેખર, મારાથી ન ખમાયું. પીડાથી ઝોખા આવવા જેવું થઈ ગયું તે જોઈ મદદનીશ કક્તારે કંઈક ઉતેજક દવા પાછને ફાલ્લા પર પાટો બાંધી દીધો.

૧૦ : ૩ : ૨૨-શુક્રવાર

ગેય સોમવારે એક દુઃખ કરનારો કિસ્સો બન્યો. હું પગે પાટો બાંધાવવા રવિવારે સાંજે ઇસ્પીતાલમાં ગયેલો ને પાછો સોમવારે સવારે ગયો. સોમવારે સવારે નસ્તરના ઓરડામાં કેદી કમ્પાઉન્ડર દિવાન મારા પગને ધોતો હતો એવામાં વાતુડીયા બાઈસાહેબ રંગમ ચેટ્ટી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. સામેની બારીએ ઉઘાડીને એણે તો માંડી વાતો ચલાવવા. તેણે કહ્યું કે તખીયતના કારણસર તેને છોડવાની જવાબદારી કરવાની સુપરિન્ટેન્ડન્ટે હા પાડી છે. આ બાબતમાં મારો કોઈ મત છે તે મને વગરપૂછ્યે એ બાબતી શકે તેમ હતું; એટલે આવી જવા મારી સાથે કરતી એ બે રીતે બીનજરૂરી હતી: એક તો એકે એ કંઈ પણ ચરતો કરીને કે બહાનું બતાવીને છુટ એ હું ન જ પસંદ કરી શકું; બીજું એ કે તે જ દહાડે તેને ઇસ્પીતાલમાંથી પાછો કેદીઓના

વિભાગમાં લાવવાનો હતો, એટલે અહીં મારી સાથે વાત કરી લેવ
કશી જ હતાવળ હતી નહિ. તે કહે, મારા છુટવાની આ વા
તમે કેમ કંઈ સલાહ આપતા નથી ? મેં કહ્યું તખીયતને કારણે ત
છાડવાના હશે તો કંઈક તમારી પાસે એ લોકો લખાવી લેશે.

કહ્યું, હું એકું કંઈ લખી કરી આપું નહિ. તે જ દિવસે પાછ
રંગમ એટ્ટીને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે લાંબી વાતચીતનો પ્રસંગ મળ્યો.
છે. વાતવાતમાં તેણે પૂછ્યું કે તખીયતને કારણે તેને છાડવામાં
છે તો તેણે કંઈ લખી આપવું પડવાનું શું ? સુપરિન્ટેન્ડન્ટ
પૂછ્યું કે આ લખી આપવાની વાત તમને કોણે કહી ?
મારું નામ લીધું. રંગમ એટ્ટીને મારી સાથે વાત થયેલી
જાણતાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રાતોપીળો થઈ ગયો. રંગમ એટ્ટીને
સાથે વાત થઈ તે જ દહાડે તે અમારા વિભાગમાં આવનાર હો
ખરું, છતાં નિયમનો કડકાઈથી અર્થ કરીયે તો ઈસ્પીતાલમાં થ
વાતચીત જોલના હાથે વિરુદ્ધ હતી. જે વડો દરેગો મને ઈસ્પી
લઈ ગયેલા તેને તેણે પૂછ્યું. તે કહે, રવિવારે હું વડા દરેગા
મુનિની પાસે હતો. નન્દમુનિ પાસે ખુલાસો માગવામાં આ
તેણે ધણો બચાવ કર્યો, પોતાની નિર્દોષતાનાં કારણો બતાવ્યાં,
તેને ' કાળા નિશાન ' ની સજા થઈ જ. આ વાત મેં સાં
ત્યારે મને આઘાત થયો. આ માણસ તો રવિવારે મારી સાથે
અને રવિવારે કંઈયે બન્યું નહોતું. અમારા વાતુડીયા કાઠબંધ
સોમવારે મળ્યા હતા અને બારીએ ઉભા ઉભા જોલના ધારા િ
મારી જોડે વાતો કરતા હતા, અને તે વખતે નન્દમુનિ મારી
નહોતો. હું યુધવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસે ગયો અને ખરી
તેને કહી. તેણે મારું કહેવું સાંભળી લીધું અને નન્દમુનિને
સજા થઈ છે તે કબુલ કર્યું. સજા રદ કરવાનું પણ તેણે કબુલ
દરેગો નન્દમુનિ આખી જોલમાં ધણો જ હોથીયાર છે અને તેની વત
પણ બહુ સારી છે. આવા બધા માણસને અણધરતી સજા થ
હું જાણીજોઈને કારણભૂત થાઉં તો મને અત્યંત ખેદ થાય.

વેંકટરાવ કરીને એક નીજવાન અસહકારી અમારી સાથે કેદમાં છે. ખાણીના પંપ પાસે કોઈ દરોગાએ એક કેદીને ઘોકા માર્યા હશે તે તેણે જોયું ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તે વાત જાહેર કરી. અમે બધાએ વેંકટરાવને સલાહ આપી કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવાની કંઈ જરૂર નથી, કારણકે સામાન્ય કેદીઓના સંબંધમાં આવી ફરીયાદો ઉપર કોઈ લક્ષ આપવું નથી એ આપણે સહુ જાણીએ છીએ. જે માણસને માર પડ્યો હતો તેણે તો ઇનકાર કર્યો કે તેને કોઈએ માર્યા નથી. અને આમાં નવાઇજેવું કંઈ નથી. જેલનાં માણસોથી કેદીઓ એવા ડર છે કે તેમની સામે ફરીયાદ કરવાની કોઈની છાતી ચાલતી નથી. પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વેંકટરાવના કહેવાને કબુલ રાખ્યું તેની નોંધ લેતાં મને આનંદ થાય છે. તેણે એ દરોગાને શિક્ષા પણ કરી.

રંગમ ચેટ્ટી હવે રોજનો દરદી થઈ પડ્યો છે. તેને અપચો અને છાતીનું દરદ સહોદિત રહ્યાં કરે છે. તે કેદખાનામાં ઝાણું રહી શકે એમ લાગતું નથી. માનની સાથે છુટી શકતો હોય તો છુટ એ સાફ છે.

૧૧ : ૩ : ૨૨-શનિવાર

આ જેલમાં અત્યારે મોટામાં મોટા અસહકારી કેદી શ્રીમાન કે. વી. કૃષ્ણરાવ ગર છે. તે ગંપાલગુદમના કુમાર જમીનદાર છે. અહીંના કેદીઓમાં તેઓ રાત્રસાહેબને નામે ઓળખાય છે. સુંદર નીજવાન છે. ખાનદાન છે. સમજશક્તિ પણ સારી છે. સ્વભાવે સાદા અને લોકો તરફ લાગણીવાળા છે. દેશભક્તિ સાચી ધરાવે છે. તેમાંયે જેખાવ ક્યાં વગર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ આરંભે છે. છે તો જુના વૈભવશાળી ખાનદાનના, પણ વાતચીતમાં અને વર્તનમાં તે મધ્યમ વર્ગના એકાદ સજ્જન કરતાં ચડીયાતા છે એવો ભાસ બીલકુલ થવા દેતા નથી. તેમણે કેટલાંક નાટકો ને કાવ્યો લખીને અર્વાચીન સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. તેમની કૃતિઓ બહુ વખણાય છે. કેદથી આ સુંદર ખાનદાન યુવાનનો જીવસો જરાપણ મોળો પડ્યો નથી. તેમનામાં ફેરફાર કશો જ થયો નથી. તેમણે બીડી છોડી દીધી છે

એટલો ફેરફાર ખરો. તેમના જીવનમાં ખીણનું સેવન એ એક જ પાપ હતું.

શ્રી ૦ કે. શ્રીનિવાસ આયંગર મદ્રાસની પચૈયાપા વાળી પાઠશાળામાં અને ત્યાર પછી નેલોરમાં ઘણાં વરસથી અધ્યાપક હતા. સત્યામહની લડત ચાલુ થઈ ત્યારથી તેમણે પોતાની એ જગાનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેઓ દિલ્હીના કાર્યક્રમમાં રહેલા સિદ્ધાન્તો અને હેતુઓને બરાબર સમજી ગયેલા છે. તેઓ અહીંના બધા બાઈઓમાં સંયમ અને તાલીમના આદર્શ રૂપે રહેલા છે. દાખલ થયેલા ત્યારે ૨૦૮ રતલ હતા. તેના ઘટતા ઘટતા માર્ચની શરૂઆતમાં વજન લેવાયું ત્યારે ૧૭૦ રતલ તબક્કા.

અજાગઢવાળા શક્તિકં-કર-રહમાનની તો હું શી વાત કરું ? આવા સમજનનો પરિચય થયો એ હું ઇશ્વરની મોટી કૃપા સમજું છું. આટલો ખાનદાનીમાં ઉછરેલો, આટલો વિવેકમર્યાદા વાળો, આટલો ઇશ્વરના ડરવાળો, આટલો સુંદર ઉદાર જીવ કોઈક જ યુવકોમાં જોવામાં આવે છે. તે અને તેમના હોસ્ત મહમ્મદ હુસેન એ જે આદર્શ હિન્દી મુસલમાનો છે. આપણી કૌલેજ અને શાળાઓના જીવાનીયાઓ આખેને પોતાના આદર્શ માનીને ખુશીથી ચાલી શકે છે.

આન્ધ્રદેશ રાષ્ટ્રીય સેનામાં સુંદર સુંદર સૈનિકો આપ્યા છે, તેનો ગુન્ટુરના વકીલ મહાપુસી નરસિંહાચાર એ એક સુંદર નમુનો છે. તે ક્ષયરોગના પંતમાંથી માંડ માંડ બચી ગયેલા છે. અમારા સૌમાં તે સૌથી દુબળા ને પાતળા છે, છતાં સૌમાં કામઢા પણ તે જ છે. શરીરે જેટલા નબળા તેટલા જ આત્માના સખળા છે. તેઓ થોડા જ કલાકની અંદર તાગીલ વાંચતાં લખતાં શીખી ગયા.

શ્રી ૦ સી. સુખારાવને વિષે ફરીથી લખવાની જરૂર નથી. એટલું જ કહું કે જેમ જેમ તેમનો સહવાસ વધતો ગયો છે તેમ તેમ તેમની કિંમત વધારે ને વધારે સમજાતી ગઈ છે. ફતેહખાન મહમ્મદ

સાહેબ એ પ્રજા ખરા અસહકારીનો એક નમુનો છે. સારાસારનો વિવેક, મક્કમપણું, હિંમત, જોર, બધા ગુણોનો ઉત્કર્ષ. આપણી હડત આવા આવા માણસો વધારે સંખ્યામાં માગે છે. હું ધારું છું કે આપણી સેનામાં આવા માણસો સારી સંખ્યામાં ભરતી કરવાને હજી આપણે બાવ્યશાળી થયા નથી.

ચાંદ્રમીયાં સાહેબ ચિત્તરના ફરજ છે અને અબદુલ્લા બાદશાહ સાહેબ વેલોરના છે. એ બંને આ જ પ્રકારના માણસો છે. તિરુપુર-વાળા અબદુલ વાદળની અંદર કંઈક હુમલાખોર જુરસો ખરો. તેને લીધે કેટલીક વાર તેમના નિર્ણયો પર અસર થાય છે, પણ એ વૃત્તિને તે ધીમે ધીમે છોડતા જાય છે.

તિરુવત્તમઘાટએ આપણા મંડળમાં સુંદર માણસોની એક ટાળી આપેલી છે. તેમનો ખુશમિનજ, હળીમળી જવાની આવડત અને બહાદુરી એ તામીર નાડુને ભૂષણરૂપ છે.

મોન્ટેગ્યુએ તુર્કીની બાબતમાં રાજનામું આપ્યાની બખર સાંભળી. સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે ગાંધીજીને પકડવાના હુકમ નીકળ્યા હોવા જોઈએ.

૧૨ : ૩ : ૨૨-રવિવાર

પહેલાંની બખર હડતી ગપ જેવી હતી, પણ આજે બપોરે ચાકસ બખર મળી કે ગાંધીજીને પકડયા છે. આ સમાચાર સૌએ સાન્ત ચિત્તે સાંભળ્યા છે. અમે સૌએ ૩૬ કલાકનો ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. સાંજે ખુદામાં હિન્દુમુસલમાનોએ સાથે બેસીને પ્રાર્થના કરી. અમારા વિભાગમા રહેતા બીજા કેદીઓને પણ આપોઆપ મન થઇ ગયું ને તેઓ અમારી સાથે પ્રાર્થનામાં આવીને બેઠા.

૧૩ : ૩ : ૨૨-સોમવાર

આજે સવારે ને બપોરે, ને પાછા પારણું કરતાં પહેલાં સાંજે, એમ ત્રણ વાર પ્રાર્થના માટે સૌ એકઠા થયા.

ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ જ્વેલની મુલાકાતે આવ્યો છે ને અમારી કોટડી પાસેથી પણ નીકળ્યો હતો. તે ધારે છે કે બધા કદીએને છાશ આપવી એ તો એક જાતનો મોજશોખ છે. યુરોપીયનને જેવી ંહીરકી તેવી જ તે કહેવાય. છોડાંવાળી દાળ એ બહુ પોષક છે. મેં કહ્યું કે પોષણનાં તત્ત્વો તેમાં હશે એ ખરું, પણ તેની સાથે આંતરડાંને છોલવાનો ગુણ પણ તેમાં છે, તેથી એકંદરે તેનું પરિણામ તબીયત પર બહુ ખરાબ થવાનો સંભવ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મારી વાત ગળે ઉતરતી લાગે છે, પણ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ તો હજુ આખી દાળનો જ પક્ષપાતી છે. જ્વેલના ખોરાકમાં આખી દાળ દાખલ કરવાની જવાબદારી એની જ છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

મોન્ટેગ્યુએ રાજનામું આપ્યું તેનું કારણ એવું કહેવામાં આવે છે કે હિન્દી સરકારે તુર્કી પ્રશ્નના નિકાલ સાર કરેલી માગણીનો ખરીતો તેણે કેબિનેટ (મંત્રીમંડળ)ને પૂછ્યા વગર જ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

હવે ગાંધીજીની ગિરફતારી પછી દેશે શું કરવું ? બધા મોટા મોટા નેતાઓ જેલવાસી છે. અત્યારે આપણને માર્ગ બતાવનાર કે ટેકો આપનાર એક ભારત-ભાગ્ય-વિધાતા સિવાય બીજું કોઈ ન મળે.

આ અઠવાડીયાને અન્તે હવે હું છુટવાનો. હું નહોતો ધારતો કે એકેએક સાથી જેલમાં જશે. મહાત્માજી પણ જેલમાં ગયા. હવે હું બહાર જઈને શું કરી શકવાનો ? મારી ટીપ લાંબી હોત તો કેવું સારું !

૧૫ : ૩ : ૨૨-બુધવાર

વીરોક્ષ જીવાનીયાઓ-વિદ્યાર્થીઓ જેવા લાગ્યા-ની એક ટોળીને જેલના કારખાનામાં લઈ જતા હતા તે જોયું. તેમની સાથે વાત તો થાય નહિ, કેમકે તે જેલના ધારા વિરુદ્ધ છે; એટલે તેઓએ છેટેથી પ્રણામ કર્યા. તેના જવાબમાં પ્રણામ કરીને જ મેં સન્તોષ માન્યો.

અમારામાંના કેટલાક હજુ ખીડીનું વ્યસન છોડી નથી શક્યા એ અફસોસની વાત છે. ખીડી પીનારાઓ એવા મોટા કે અમત્યના માણસો નથી એ ખરું, પણ તેઓ ગમે તે હોય તો પણ તેમના એ વ્યસનથી અમને સૌને બેવડી શરમ લાગે છે. એક તો એમાં જેલી કાયદાનો ભંગ છે, અને ખીજું આવું વ્યસન કેદમાં આવવા જેટલી હિંમત ખતાવનાર અસહકારીને ન હોય તેવું છે. કાં તો આ લોકોએ પોતાની આદત છોડવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન જ નથી કર્યો, અથવા તો ખીડીની આદત એવી ભારે હોવી જોઈએ કે એક વાર તે પડી કે પછી છોડવી મહામુશ્કેલ થઈ પડે. જેલમાં આ આદત બહુ મોટા પ્રમાણમાં નજરે પડે છે. અહીંના કેદીઓનો મોટો ભાગ ખીડી માટે કેટલાં વલખાં મારે છે! કેટલાક ખાવાનું ચારી લાવીને, કેટલાક લીખી લાવીને, તો કેટલાક પોતાના લાણુમાંથી ભૂખ્યા રહીને કંઈક ખચાવીને તે વેચી ખીડી મેળવે છે. જાનરમાં થોડી વાર બેસીયે ત્યાં પણ એ ખીડીની વાત કાને પડે જ. જેલના કાયદા ગમે તેટલા સખ્ત છે, છતાં અહીં જેલમાં ખીડીનો રીતસર વેપાર જ ચાલે છે એમ મેં સાંભળ્યું છે, અને મને તે ન માનવા જેવું પણ લાગતું નથી. આવી લાલચો પોતાની ચારે તરફ વ્યાપી વળેલી હોવાથી કેટલાક નબળા મનના અસહકારી ભાઈઓ તેમાં ફસાય છે.

‘સ્વરાજ્ય’ પત્રમાં શ્રી ૦ રામસ્વામી નાઈકરે કોઈ વર્તમાનપત્રના ખબરપત્રીને આપેલી મુલાકાત આવી છે. તેમણે કહ્યું છે કે તેમને જેલમાં મળ્યા હતા અને ખારડોલીના ઠરાવોથી હું ખુશી નથી થયો એમ તેમને લાગ્યું છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ થવાથી સરકાર તરફથી તપાસ ચાલી, અને તેને પરિણામે અસહકારી કેદીઓની મુલાકાતોના નવા ધારાઓ ધડવામાં આવ્યા છે. મુલાકાત માટે જનાર માણસે હવે માછરૂંટ્ટેરને અગર તો પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અરજ કરીને પરવાનગી મેળવવી જોઈએ. આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અરજદારની ચાલચલગત અને વિચારો વિષે પછી એ લોકો ખારીક તપાસ ચલાવે, ખાનગી

ચીડીપત્રીઓ આણે, ખાનગી અમલદારોની આપખુદીના હુકમોએ બધું કામ ચાલે અને માગેલી મુલાકાત મળતાં લાંબી ઢીલ થાય.

૧૬ : ૩ : ૨૨-ગુરુવાર

ટિપ્પીનાપોલીવાળા મહમ્મદ હુસેન અને વેલોરવાળા અબ્દુલ બાદશાહ એકાન્ત કોટડીઓમાં હતા ત્યાંથી તેમને અહીં લાવ્યા છે. મહમ્મદ હુસેનને મારી વિનંતિ માનીને અહીં લાવવામાં આવ્યા તેથી મને આનન્દ થયો છે. હજી પણ તેવા ને તેવા જ ચંચળ છે. હું આશા રાખું છું કે કંઈ નવું તોફાન પાછા નહિ જગવે. અબ્દુલ બાદશાહનો મિલજ તેવો ને તેવો ઠાવકો છે. સુંદર અસહકારી છે.

૧૭ : ૩ : ૨૨-શુક્રવાર

નૈનમલૈ કોનનને આજે ફાંસીએ ચડાવ્યો. ૧૬-૨૦ વર્ષનો નીજવાન.

મુદત કાપતો કાપતો હવે બહારની દુનીયાને કાંઠે હું આવી લાગ્યો છું, એટલે આજે હું મારા જેલી જીવનની નોંધ લઈ શકું. અહીં જે ત્રણ માસ મેં ગાળ્યા છે તે મારી જીંદગીનો અત્યંત સુખનો કાળ છે. છેલ્લા વીશ દિવસ થયાં આ વિભાગમાં અસહકારી લાઇઓની સાથે આવીને રહેલો છું તે તો કેવળ સુખાતુભવનો જ કાળ છે. આ વીશે દિવસ એક દિવસની પેઠે પસાર થઇ ગયા છે. ખાસ કરીને ચારે કોટડીઓને વચ્ચેનાં બારણાં ઉઘાડી નાંખીને એક ઓરડા જેવી કરી નાંખી ત્યારથી તો બહુ જ આનન્દ આવ્યો. આ સ્થાન કૉલેજ હોસ્ટેલ જેવું જ બની રહ્યું છે. જીવાનીના તે દિવસો યાદ આવે છે. જેલમાં છીયે એવું તો લાગતું જ નથી. ફેબ્રુઆરીના પહેલા અઠવાડિયાથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટથી માંડીને નાનામાં નાના જેલી અમલદારના વર્તનમાં વિનય જોઈ શકાય છે. તેઓ અમારી ઠીક સંભાળ શખે છે અને વાનખી સગવડો પૂરી પાડવાની ગોઠવણ કરે છે. હું ઇચ્છું છું કે બધી જેલોના સુપરિન્ટેન્ડન્ટો

મેઝર ઍન્ડરસન જેવા હોય. તે આચાળ અને સમજી છે. ઉપરથી તેવો હુકમ છે માટે નહિ; હલકું, વાત તો એવી છે કે જ્યાં તેના વર્તનમાં ઉદારતાની ખામી જેવામાં આવે છે તે ઉપરના હુકમોને લીધે અથવા જેલના ધારામાં પૂરતો અવકાશ નહિ હોવાને લીધે જ છે. જેલર અને વડા દરેગા વિષે કહેતાં મને મગરૂરી થાય છે કે તે લોકોના સ્વભાવમાં ને વર્તનમાં ખૂબ પલટો થયો છે. તેમના ચારિત્ર્યમાં પણ થયો હોય એવો સંભવ છે. આ જેલના એકેએક અમલદાર વિષે મારા મનમાં કેવળ કૃતજ્ઞતાની જ ભુક્તિ છે. કેટલાકને વિષે મારા મનમાં સખ્ત વિચારો આવેલા અને તે આ નોંધમાં લખેલા છે, પણ હવે તે બધા ભૂંસાઈને કેવળ સિત્તાચારીભર્યા વિચારો જ રહેલા છે. આ નોંધમાંથી તેવા હલ્લેખો મેં એટલા કારણે જ કાઢી નથી નાંખ્યા કે આ જેલમાં માફ જીવન કેલું ગયું, કેવી કેવી પ્રજ્ઞાલિમાંથી માફ ચિત્ત પસાર થતું રહ્યું તેનું આખેહુબ ચિત્ર રજુ થાય. કેટલાક અમલદારો વિષે મેં અનુદાર વિચારો કર્યા અને લખ્યા તે માટે હું દિલગીર છું. તેઓએ પોતાનો સ્વભાવ બદલ્યો અને અમારા સંબંધમાં સારા થઈ ગયા ત્યાં સુધી મારે રાહ જેવી જોઈતી હતી.

આ વીરા દિવસમાં આન્ધ્રનાં કેટલાંક રત્નોના સમાગમનો લાભ મળ્યો છે. મોટાં મોટાં બલિદાન કરનાર આ વીરોની સાથે દિવસ-રાત રહેવા મળે, તેમનો ગાઢ પરિચય થાય-જેવો બહારના જગતમાં થવાનો સંભવ જ નહોતો-તે અહોભાગ્ય જ છે.

આજે બપોરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વાત થઈ; છેલ્લી સલામ જેવી. હું જોઈ છું કે રાજદારી કેદીઓને કેવી રીતે રાખવા તે બાબતમાં તેને પૂરતી કૃત નથી. તેને ઉદારતા અને સહાનુભૂતિ રાખવાને કહેવામાં આવે છે, પણ તે જ સાથે એવી પણ સૂચના હોય છે કે તેણે સામાન્ય કેદીઓ માટેના કાયદાઓની મર્યાદામાં બરાબર રહેવું. એટલે કે ઉદારતા અને સહાનુભૂતિ એ કેવળ અર્થશૂન્ય શબ્દો જ બની બન્ય છે.

૧૮: ૩: ૨૨-શનિવાર

જેલમાં શેતરંજીઓ બનાવે છે ત્યાં ગયા. મુકાદમ ગાતો હતો અને ચાર તથા છુંદારાઓ તેના તાનમાં કામ કરી રહ્યા હતા. એ દેખાવ અદ્ભુત હતો.

હીરાસીંગ અને નિધનસીંગની રબ લીધી. હીરાસીંગના ભાઇને કાગળ લખી તેની ખબર આપવાનું કબુલ કર્યું.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે રાફીઉલ્લેખની તબીયતની સંભાળ રાખવાનું વચન આપેલું તે તેણે પાળ્યું છે એ જોઈ હતું ખુશી થયો. તેને ઘડની ચપાટીઓ ઉપરાંત બે ઘંટાં અને શેર દૂધ આપવાનું નક્કી થયું છે.

ચાર અસહકારીઓ જેલના છાપખાનામાં કામ કરવા ગયા છે. આ જુવાનીયાઓ પોતાનો જેલનો વખત કંઈક નવા હુન્નરઉછીંગો શીખી લેવામાં ગાળે તો બહુ સારું. ટ્રિચીના પોલીસના મહમ્મદ હુસેન, જમને હમણાં આ વિભાગમાં લાવવામાં આવેલા છે તેઓ શેતરંજીના કારખાનામાં જવા ઇચ્છે છે. ધણીખરા અસહકારીઓને બે પીંખવાનું કામ જ આપવામાં આવે છે, કેમકે તે હળવું કામ છે. આ સિવાય તે લોકો કંઈ જ કરતા નથી. સુબારાવ વણાટ શીખી લેવાની ખૂબ મહેનત કરી રહ્યા છે.

૧૯: ૩: ૨૨-રવિવાર

૧૯૨૦-૨૧માં ભરેલા આવકવેરામાંથી રા. ૨૧૧-૧૧-૦ મને પાછા મળશે એવી ખબર મદ્રાસના આવકવેરા કલેક્ટરે મને મોકલી છે.

આજે આ જેલવાસનો છેલ્લો દિવસ. દરેક જણ, રાજદારી કે સામાન્ય કેદીઓ, કેદી દરોગાઓ ને મુકાદમો, જેલના દરોગાઓ, જેલના અમલદારો, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બધા એટલા ભલા છે, સૌનો એટલો

બધો પ્રેમ છે કે તેમની રૂબ લેવી એ બારે દુઃખનનક પ્રસંગ થઈ પડ્યો છે.

૨૦ : ૩ : ૨૨-સોમવાર

સોમવારનું કે પાંચલેટ ઈશુને છ વરસની સાતી કેદની ટીપ મારી. ઈશુને આપણું નેતૃત્વ કરનાર મનુષ્ય આપણને આપ્યો, પણ સરકાર તેને આપણી પાસેથી હપાડી જવાનો પોતાનો હક બતાવે છે. ધણીનું જ ધાયું થવાનું.

સૌ મિત્રોને પ્રણામ કરીને સવારના દશ વાગ્યાને શુભારે જેલ બહાર નીકળ્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ દરવાજા બહાર થોડે સુધી મારી સાથે આવ્યો. તેણે પૂછ્યું કે બહારથી જેલ વધારે સુંદર નથી દેખાતી ? મેં કહ્યું, ‘અંદરની બાજુ ધારવામાં આવે છે તેટલી ખરાબ નથી.’ હાથ મિલાવીને છૂટા પડતાં તેણે કહ્યું, ‘ફરીથી પાછા ન આવતા.’ શ્રી ૦ સિંઝારવેલુ ચેટ્ટીયાર અને રામસ્વામી નાઈકર મદ્રાસથી મળવા આવ્યા હતા. વેલોર શહેરમાં ‘સ્વરાજ્ય’ના ખબરપત્રીએ મારા ઉપર મુલાકાત માટે તરાપ મારી. મેં કહ્યું, ‘હજી તો જેલમાંથી સીધો ચાલ્યો આવું છું’, એટલે મારે તો બધી પરિસ્થિતિ નેવી-જાણવી છે. હમણાં ને હમણાં બીજાઓને કશી સૂચના મારાથી ન આપી શકાય.’ સાંજના બહેર સજા રાખી હતી, પણ ઉપરના જ કારણે હું કંઈ બોલ્યો નહિ.

જેલમાં સૌ બાઈઓને માટે પુષ્કળ અચાણું, મુરખ્ખો, ગુલકંદ, શરબત વગેરે ચીજો મોકલી. બધા જીવાનીયાઓને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ એ બધું પહોંચાડશે એમ આશા રાખું છું. શ્રી ૦ શ્રીનિવાસનને હમણાં હમણાં છાતીમાં શળ આવતું. તેમની બહુ ચિન્તા થાય છે. જેલના દાકતરને પંપાળી પટાવીને તેની પાસેથી ચોખ્ખ સારવાર કરાવી લેવા જેટલી ધીરજ તેમનામાં નથી.

